

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ „ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

На правах рукопису

Саєвич Йосип Йосипович

УДК 947.04 “1914–1918”

**ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ УКРАЇНЦІ
В ТАБОРАХ АВСТРО-УГОРЩИНИ І НІМЕЧЧИНИ
В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ВИШКІЛ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОБУТУ**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник: Кривизюк Леонід Петрович,

кандидат історичних наук, доцент

ЛЬВІВ – 2007

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Історіографія і джерела	7
РОЗДІЛ II. Утворення таборів військовополонених українців	19
РОЗДІЛ III. Національно-культурна робота	52
РОЗДІЛ IV. Матеріально-побутові умови табірного життя	92
РОЗДІЛ V. Військовий вишкіл	120
ВИСНОВКИ	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	167

ВСТУП

Актуальність теми. В історичній науці, особливо у військовій історії, щораз більше виникає потреба комплексного дослідження внеску військовиків у визвольні змагання українського народу першої чверті XX ст. Зокрема, важливою є проблема вишколу і виховання військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини у роки Першої світової війни.

У працях радянських істориків проблема полонених українців практично не розроблялася, а утворені з них дивізії Синьо- і Сірожупанників зображалися виключно з негативного боку, як антинародні військові відділи, що служили і захищали інтереси буржуазії. Діаспорна історіографія, хоч й об'єктивно висвітлює життєдіяльність військовополонених українців, все ж таки дещо заідеологізована. За роки незалежності України здійснено велику науково-дослідницьку роботу щодо відновлення історичної правди про полонених наддніпрянців, роль українського політичного проводу, зокрема Союзу визволення України (СВУ) в створенні та функціонуванні таборів, формуванні з полонених військових частин як складової Української армії, діяльність яких дала поштовх усьому ходу національного розвитку українського суспільства.

Актуальною залишається проблема всебічного об'єктивного дослідження національно-патріотичної та культурно-просвітницької діяльності серед військовополонених українського політикуму, що мала великий вплив на утвердження серед них національної гідності, ідей самостійності України, утворення чотирьох українських таборів рядового складу і одного старшинського. Разом з тим не отримали належного висвітлення побут українського вояцтва, його військовий вишкіл, в результаті чого утворено дивізії Синьо- і Сірожупанників. Об'єктивне вивчення цієї важливої сторінки військової історії початку XX ст. України

становить не лише науковий, але й суспільно-політичний інтерес. Це й обумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з планами науково-дослідної роботи Інституту гуманітарних і соціальних наук, Військового інституту імені гетьмана П. Сагайдачного Національного університету „Львівська політехніка”, де протягом тривалого часу ґрунтовно досліджуються військово-політична історія України і військова політика урядів Української держави ХХ ст.

Об'єкт дослідження – військовополонені українці російської армії в таборах Центральних держав у період Першої світової війни.

Предмет дослідження – утворення таборів військовополонених українців, проведення серед них національно-освідомлюючої і культурно-освітньої роботи українським політикумом, матеріально-побутові умови українських вояків, їх військовий вишкіл.

Хронологічні рамки – 1914–1918 рр., період піднесення національно-визвольних змагань та актуалізації українського питання на міжнародному рівні, а у зв'язку з тим й ролі збройних сил у реалізації незалежності та соборності українських земель.

Мета і завдання роботи – на підставі узагальнення здобутків вітчизняної та зарубіжної історіографії, аналізу та осмислення нових архівних документів, матеріалів і спогадів учасників подій дослідити:

– роль українського політикуму в утворенні таборів військовополонених українців російської армії в Австро-Угорщині та Німеччині;

– національно-патріотичну та культурно-освітню працю галицько-буковинських і наддніпрянських громадсько-політичних діячів серед полонених українців;

– матеріально-побутові умови табірної життя та їх вплив на піднесення національної свідомості українського вояцтва;

- діяльність табірних кооперативних структур;
- військово-політичну роботу українського політичного проводу з метою організації збройних формувань Української національно-демократичної революції.

Методологічна основа дослідження – принципи історизму та наукової об'єктивності, що базуються на пріоритеті документів, які дають змогу всебічно висвітлити становище військовополонених українців у таборах Центральних держав. Дисертант застосував аналітичний, порівняльний, конкретно-історичний та проблемно-хронологічний методи.

Наукова новизна. У роботі комплексно досліджено:

- передумови утворення таборів військовополонених українців російської армії у Центральних державах;
- значення українського проводу щодо вирішення цього питання перед урядами Австро-Угорщини та Німеччини;
- культурно-освітню та національно-освідомлюючу роботу українського політикуму серед полонених українців російської армії як складової частини загальноукраїнського суспільного життя;
- матеріальне становище полонених, покращення якого сильно впливало на їх морально-психологічний стан, сприяло формуванню у них національної свідомості;
- організацію військово-політичної сили у таборах полонених українців у період найбільшого піднесення – проголошення самостійності України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки в багатьох аспектах доповнюють наукові знання з історії українського війська, а узагальнення досвіду створення військових формувань, військового вишколу, забезпечення кадрами, національно-патріотичного виховання, морально-психологічного стану вояків можна творчо використати в життєдіяльності сучасних Збройних Сил України. Висновки і фактичний матеріал дисертації доцільно врахувати у процесі

підготовки із загальної історії новітнього часу, курсів політичної та військової історії України, у виховній та навчально-педагогічній роботі Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства надзвичайних ситуацій України.

Особистий внесок здобувача у розробку проблеми полягає в неупередженому аналізі архівних матеріалів, наукової літератури, мемуарів. Узагальнено досвід створення українських військових формувань у період Першої світової війни та їх вклад у боротьбу за незалежність і соборність України, організацію військового вишколу полонених українців.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи апробовані на засіданні кафедри історії України, науки і техніки Національного університету „Львівська політехніка”, наукових конференціях:

1. "Перша світова війна в історичній долі українського народу" (Львівський військовий інститут Національного університету "Львівська політехніка", 25.11.2004);

2. Друга міжнародна наукова конференція "Збройні сили України: історія і сучасність" (Інститут гуманітарних і соціальних наук Національного університету "Львівська політехніка", 29-30.03.2006),

а також у чотирьох публікаціях у фахових наукових виданнях:

1. Саєвич Й.Й. Побут і вишкіл військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини (1914 – 1918 рр.) // Військово-науковий вісник. - Вип. 7. – Львів: Військовий інститут НУ "Львівська політехніка", 2005. – С. 222 – 229.

2. Саєвич Й.Й. Військовополонені в таборах Австро-Угорщини і Німеччини: фінансово-господарська діяльність і побут // Збірник навчально-матеріальних матеріалів і наукових статей. – Вип. 5. – Луцьк, 2005. – С. 27 – 35.

3. Саєвич Й.Й. Українські військовополонені в таборах Австро-Угорщини (1914 – 1917 рр.): фінансово-господарська діяльність і побут //Військово-науковий вісник. – Вип. 8. – Львів: Військовий інститут НУ "Львівська політехніка", 2005. - С. 241 – 244.

4. Саєвич Й.Й. Українські військовополонені в таборах Німеччини: Фінансово-господарська і культурно-освітня діяльність (1914 – 1918 рр.). // Вісник Національного університету "Львівська політехніка" "Держава і армія". № 571. – Львів, 2006. – С. 244 – 250.

Структура дисертації визначена темою та завданням дослідження і складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 168 сторінок. Список використаної літератури включає 307 позицій. Загальний обсяг дослідження складає 191 сторінок.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

Дослідження військово-патріотичного виховання українців зі складу російської армії, що перебували у таборах на території Австро-Угорщини та Німеччини, ще комплексно не проводилися. Недостатньо вивченими залишалися матеріально-побутові умови перебування в них українців, стан національно-просвітньої роботи та військового вишколу. Розроблялися лише окремі питання даної теми, насамперед, аналізувалися безпосередніми учасниками цих подій, які водночас були й історіографами процесу.

Однією з перших спеціальних робіт стала фундаментальна праця „табірного просвітнього співробітника” О. Терлецького „Історія української громади в Раштаті 1915–1918 р.”, опублікована в Києві – Ляйпцігу 1919 р. Ця монографія написана на великому джерельному матеріалі – протоколів засідань, зборів українських організацій Раштатського табору, передусім за 1915–1916 рр., з яким йому вдалося ознайомитися. Частина протоколів засідань деяких секцій і товариств зникла, тому окремі статистичні дані й дати приблизні. Загалом автор задумав написати три книги про кожний табір у Німеччині – Раштат, Вецляр, Зальцведель. Останні дві так і не вийшли, бо не склалася особиста доля історика як учня М. Грушевського.

У передмові до вищезгаданої роботи він писав, що прагнення „дати історію українських громад, які витворилися у таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі, Зальцведелі від початку просвітньої роботи по таборах до часу виїзду перших січових відділів на Україну в лютому і березні 1918 р.” [255. С. 7]. Отже, праця львів'янина О. Терлецького – єдине комплексне дослідження цього періоду, в якому на основі свідчень живих учасників подій показано всі сторони життєдіяльності полонених українців Раштатського табору. У ній подано ґрунтовний аналіз джерельної бази, якою скористався дослідник.

Іншою публікацією, яка хоч і має описовий характер, стала невеличка книжечка табірнього священика о. П. Катеринюка, де простежено культурно-просвітню роботу та головні події духовного життя православних скитальців [280].

Для окреслення найважливіших суспільно-політичних і національних проблем українського народу в часи Першої світової війни велике значення має „Пам'яткова книжка Союзу визволення України: Календар на 1917 р.”, яка також розповсюджувалася у таборах військовополонених українців [21]. У збірнику подано матеріали про соціально-економічне, культурне й політичне життя українців у Наддніпрянщині та Галичині, докладний огляд українського життя в Росії. Опубліковані у збірнику нариси Л. Цегельського, В. Темницького, С. Кузика, В. Сімовича, М. Лозинського, А. Жука та ін. послужили важливою інформацією для української суспільності, в тому числі й полонених, про роботу українських організацій на різних полях національного життя [269; 249; 171; 234; 192; 143].

Діячі Головної Української Ради, Союзу визволення України, Загальної Української Ради велику увагу приділяли вишколу і вихованню легіону Українських Січових Стрільців, формуванню інших українських військових частин, ролі армії у захисті національної державності. Ці питання, зокрема, відображено в роботах громадських діячів і істориків О. Назарука, І. Крип'якевича, Т. Меленя, В. Темницького, М. Троцького та інших [207; 165; 76; 248; 247; 262; 263]. На жаль, дуже цінною є праця керівника освітнього відділу СВУ П. Лисецького про розвиток культурно-просвітнього й організаційного життя полонених у таборі Вецляр [187].

Надзвичайно важливою з соціально-політичного боку є узагальнююча стаття центральної організації фрайштадтського табору – Головної Української Ради, в якій показано ставлення полонених до головних проблем національно-політичного життя в Україні після вибуху революції 1917 р., зокрема щодо форми державно-політичного устрою, розв'язання

національного, робітничого й земельного питання, організації торгівлі й фінансово-кредитних установ, розвитку культурно-просвітньої справи, вирішення церковних проблем; висловлювалося повне довір'я й підтримка Центральній Раді [23].

Важливим для розуміння процесу формування українських військових частин, значення армії для захисту державності є статті І. Павлюка, Д. Гаркуші та інших скитальців [81; 82; 83; 84; 65].

Питання про національно-просвітню діяльність українського політикуму в таборах Німеччини і на північно-західних українських землях, труднощі, які доводилося переборювати політичним діячам, та їхні здобутки детально висвітлені у звіті Берлінського представництва СВУ [16].

Конкретна культурно-освітня робота українського політикуму на Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі, участь у ній полонених під час формування українських військових частин з'ясована у працях І. Крип'якевича, М. Кордуби, В. Темницького, М. Шаповала та публікаціях інших авторів [165; 166; 167; 250; 251; 276; 277].

Утім, більшість праць, написаних по свіжих слідах безпосередніми учасниками подій, не позбавлена суб'єктивізму, але вони заклали підвалини для вивчення визвольних змагань, в яких брали безпосередню участь і українські військові частини, сформовані з полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини.

Після закінчення Першої світової війни, поразки Визвольних змагань 1917–1921 рр. почався новий етап дослідження літопису українського війська. Питанням військової історії тепер уже приділялася певна увага в узагальнюючих працях, де робилися спроби наукового аналізу подій світової війни. Особливий інтерес становлять узагальнюючі праці В. Будзиновського, М. Грушевського, М. Лозинського, М. Стахіва та інших фахових науковців [104; 125; 191; 242].

Особливо слід наголосити на монографії Д. Дорошенка „Історія України”, в якій автор відзначив культурно-просвітню роботу Союзу визволення України серед полонених українців [136; 137]. У ґрунтовних працях М. Голубця, О. Лотоцького, О. Назарука, С. Томашівського в ході висвітлення громадсько-політичного життя з’ясовано роль Головної Української Ради (ГУР) у виділенні полонених українців російської армії в окремі табори, проведенні національно-освідомлюючої та культурно-освітньої праці в таборах військовополонених і серед українського населення окупованих австро-німецькими військами північно-західних українських земель [119]. У фундаментальній роботі С. Наріжного подано фактичний матеріал про видавничу діяльність табірних громад полонених в Австро-Угорщині та Німеччині, висвітлено окремі аспекти діяльності українських військово-санітарних місій у справах полонених у Німеччині в 1918–1919 рр. [208].

Важливе значення для розуміння суспільно-політичних процесів у роки Першої світової війни мають аналітичні книги відомого адвоката і політика К. Левицького, в яких висвітлено діяльність ГУР, СВУ, ЗУР, їхню роль в актуалізації українського питання на міжнародній арені. Автор фрагментарно торкнувся й діяльності СВУ серед військовополонених українців [180; 181].

Єдиною узагальнюючою військово-історичною працею міжвоєнного періоду стала „Історія українського війська”, в якій у третьому розділі „Збройні сили сучасної доби” наведено важливі факти про формування дивізій Синьо- і Сірожупанників, їх побут на Великій Україні, подано ілюстративний матеріал про життя та побут особового складу. Проте інші аспекти, зокрема щодо перебування полонених у таборах, не висвітлено [155; 168].

У 30-х роках ХХ ст. у „Літописі Червоної Калини” (Львів) з’явилася низка статей на військово-історичну тематику з великим масивом історичних матеріалів, присвячених як Українським Січовим Стрільцям, так і полоненим

українцям у таборах Центральних держав, зокрема їх побуту, діяльності на зайнятих українських землях [164; 166; 254; 256; 257].

Багато матеріалів, присвячених національно-культурній роботі серед полонених українців, процесові формування українських військових частин, їх бойовим діям, друкувалося в періодичному військово-публіцистичному збірнику „За державність”, що виходив під егідою Українського воєнно-історичного товариства спочатку в Каліші, а згодом у Варшаві в 1925–1939 рр. Потрібно назвати статтю колишнього синьожупанника О. Вишнівського [62] і, передусім, виокремити публікації відомого дослідника української військової історії В. Проходи, які друкувалися й в інших українських часописах Польщі та Великобританії [85–88].

У книзі генерал-хорунжого В. Зелінського „Синьожупанники” подано надзвичайно цінний матеріал щодо побуту полонених, проведення серед них національно-патріотичної роботи й утвердження національної свідомості. Автор тривалий час перебував у німецькому полоні, був безпосереднім організатором українських формувань у таборах 1917–1918 рр. На жаль, йому не вдалося реалізувати своїх задумів щодо написання ще двох книг про свою службу за часів Гетьманату та Директорії УНР аж до формування військових частин у Польщі в 1920–1921 рр. [146].

Відносини між полоненими та військовими чиновниками Австро-Угорщини висвітлені у публікації В. Сімовича [233], а фінансове забезпечення культурно-освітньої роботи СВУ показав О. Скоропис-Йолтуховський [235].

У післявоєнний час про пробудження національної свідомості під впливом СВУ у таборі полонених старшин-українців Йозефштадт писав генерал-хорунжий армії УНР Й. Мандзенко [75]. Змістовні дані про організацію українських відділів у Фрайштадті, діяльність Боевої управи щодо їх формування подав П. Дубрівний [70], а М. Бутович висвітлив бойовий шлях відділів дивізії у 1918 р. [61]. На основі значної кількості

архівних документів проаналізовано діяльність СБУ в Туреччині та наведено ряд цікавих фактів австрійсько-німецьких військових кіл стосовно використання полонених українців для підняття повстання на півдні України та Кубані у науковій розвідці Р. Роздольського [226]. Окремі публікації В. Вериги, І. Нагаєвського, Є. Пастернака, О. Субтельного, С. Ріпецького, В. Дорошенка, П. Дубрівного, М. Сосновського, Р. Смаль-Стоцького та ін. присвячені культурно-просвітницькій діяльності українських політиків, їхній тісній співпраці з Українськими Січовими Стрільцями [108; 109; 204; 70; 71; 239; 238; 224; 225; 210].

Слід також виділити невеликі нариси про табори полонених, зокрема Вецляр, Зальцведель, Йозефштадт, Раштат в „Енциклопедії Українознавства”, підготовленій НТШ у діаспорі [142].

У працях австрійського історика В. Біля показано політику Австро-Угорщини щодо українців, основні напрями діяльності українського політикуму, в тому числі й серед полонених співвітчизників [284].

В українській радянській історичній науці в 20-х – на початку 30-х рр. опубліковано поодинокі матеріали про український рух у роки Першої світової війни, де подано окремі факти про полонених українців російської армії. Зрозуміло, що радянська історіографія розглядала проблему через призму ленінської концепції про „буржуазність” і „контрреволюційність” українських партій, урядів та їх діячів. Національно-просвітня робота українського політикуму серед полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини вважалася „розкольніцькою”, більшість військовополонених нібито не сприймали ідей самостійності України [183].

Далі обґрунтовувалася думка про те, що національні заклики не знаходили відгуку серед народних мас, національно-визвольний рух не відображав суспільних інтересів і прагнень переважної більшості народу, а діяльність керівників національного руху трактувалася як антинародна. Союз визволення України характеризувався як „шпигунський розвідувально-

диверсійний центр”, створений „українськими буржуазними націоналістами на кошти служб Австро-Угорщини та Німеччини”, а між Головною Українською Радою і СБУ встановився „спільний фронт антинародної діяльності” з метою „прищепити військовополоненим українцям ненависть до російського народу” [156. С. 328, 330, 361–363, 265].

З 90-х років XX ст. почався новий етап осмислення національного руху та діяльності політичних партій, генезису ідеї самостійності України. Важливе значення для дослідження цієї проблеми мають узагальнюючі праці про Першу світову війну, в яких фрагментарно висвітлюються також і питання військовополонених українців [221; 222; 113; 216; 217]. В останні роки з’явилися студії, що стосуються даної теми, серед яких слід виокремити ґрунтовні праці киянина І. Срібняка [240; 241]. Автор простежив заходи СБУ щодо виділення полонених українців російської армії в окремі табори, проведення серед них національно-патріотичної роботи, показав процес формування українських військових частин. Проте, висвітлюючи ці питання, І. Срібняк не ставив за мету конкретно дослідити хроніку творення самих таборів, матеріально-побутові умови та військовий вишкіл полонених. Утім, до заслуг автора слід віднести висвітлення діяльності українських військово-санітарних місій на теренах Центральних держав з метою репатріації полонених українців, надання скитальцям гуманітарної допомоги.

У монографії І. Патера „Союз визволення України: проблеми державності і соборності” (Львів, 2000) на основі аналізу архівних матеріалів генезису української самостійницької думки узагальнено програмні засади діяльності СБУ, ставлення Центральних держав до розв’язання українського питання, вплив Союзу на розгортання національного руху в Наддніпрянщині, культурно-освітню працю серед співвітчизників. Висвітлюючи утворення українських військових формувань, автор більше зосередився на ставленні Центральних держав до цього питання [215].

Окремі аспекти процесу створення українських військових частин із числа полонених українців розкрито у монографії В. Голубка [120]. У працях О. Колянчука, М. Литвина, К. Науменка у формі біографічних нарисів відтворено життєвий і бойовий шлях багатьох українських старшин вищих рангів, у майбутньому генералів і адміралів Української держави й УНР [160; 189]. Праця молодого київського історика Я. Тинченка також подає біографії українських старшин, які в роки Першої світової війни перебували у німецькому полоні та брали активну участь у національно-патріотичній роботі у таборах [258].

Монографія культуролога Д. Степовика присвячена життю і творчості талановитого скульптора-скитальця М. Паращука, який проводив педагогічну діяльність серед полонених табору Раштат [244].

Останнім часом з'явилася низка публікацій з даної теми, зокрема О. Мазура, І. Патера, В. Даниленка, О. Добржанського, М. Білоуса, З. Терлака, Н. Лисої, Л. Грач, про творення окремих таборів, участь українських громадсько-політичних діячів у національно-патріотичній роботі серед полонених українців, їх допомогу у комплектуванні українських військових частин [197; 213; 214; 211; 128; 127; 103; 186; 121].

У публікаціях І. Крупського, М. Романюка, О. Сидоренка проаналізовано процес становлення, основні напрямки діяльності редакцій табірної преси, наведено дані про географію та роки її видань та спрямованість різних публікацій часописів [169; 227].

Заслуговує на увагу брошура Б. Корольова та І. Михальського, в якій зроблено спробу подати основні напрямки діяльності СБУ, в т. ч. й серед полонених вояків-українців у таборах Центральних держав, а також зроблено додатки про роботу окремих діячів Союзу серед полонених [163].

Отже, в останні роки опубліковано чимало праць, в яких висвітлюється життєдіяльність військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Однак багато теоретичних положень

недостатньо підкріплені фактичним матеріалом. Позатим сучасність вимагає на основі нових підходів і нової археологічної бази синтетичної роботи, в якій комплексно досліджувалося би військово-патріотичне виховання полонених вояків-українців у загальноукраїнському національно-патріотичному процесі початку ХХ ст.

Джерельною базою дисертації є архівні та друковані матеріали. Це, насамперед, неопубліковані документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). У фонді 4405 – Союз визволення України (1914–1918) – є низка звернень українського політикуму до європейських народів про державницькі прагнення поневолених українців, звіти про культурно-освітню та національно-патріотичну роботу серед полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини, різне листування скитальців.

Важливий шар документів становлять матеріали таборів полонених: Фрайштадт (ф. 4404), Раштат (44706), Вецляр (4382), Зальцведель (4418), а також українських емігрантських організацій в Австро-Угорщині та Чехословаччині (ф. 3158). Там, зокрема, містяться протоколи зборів і засідань таборових товариств, звіти представників Просвітніх відділів СВУ, статuti „Українських громад”, „Січей”, касові книги Допомогових товариств, каталоги бібліотек, списки членів товариств, особисті щоденники, автобіографії безпосередніх учасників подій та ін. Це дало змогу авторів, зважаючи на оригінальність і достовірність джерел, провести їх перехресну взаємоперевірку, дослідити історію та основні напрямки діяльності таборових організацій. Слід зазначити, що всі документи вказаних фондів є частиною матеріалів Музею визвольної боротьби України, вивезених у 1948 р. та 1950 р. із Праги до Радянського Союзу. До незалежності України вони зберігалися у спецфондах архівів й фактично були поза науковим світом.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІАУЛ) зберігається велика кількість документів і матеріалів періоду Першої світової війни, з яких почерпнуто дані про табори військовополонених українців у Центральних державах, національно-патріотичну роботу серед них українських громадсько-політичних діячів з Галичини і Наддніпрянщини. У фонді Володимира Старосольського (360), крім загальних матеріалів про суспільно-політичне життя в Україні знаходиться документація товариств у таборах полонених.

Культурно-освітня діяльність легіону (полку) Українських Січових Стрільців та вояків українських військових формувань на Волині, Холмщині, Підляшші та Поліссі, їх участь в організації українського шкільництва, ставлення австро-німецьких властей до українців північно-західних земель представлені документами фонду „Бюро культурної помочі для українського населення окупованих земель, м. Львів, 1915-1918 рр.” (ф. 395).

Важливі матеріали про загальноукраїнський національно-визвольний рух, Українську національну революцію 1917–1921 рр., її вплив на піднесення національної свідомості полонених, матеріали про окремі події у таборах містяться у фонді 309 (Наукове Товариство ім. Шевченка).

Із опублікованих документів і матеріалів слід виділити чотирьохтомний збірник „Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe” – „Події в Україні 1914-1922 (їх значення та історичне підґрунтя)”, підготовлений Теофілем Горникевичем на основі документів Східноєвропейського інституту ім. В. Липинського у м. Філадельфії (США). У збірнику подано матеріали Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини про участь українських політемігрантів у боротьбі за створення самостійної держави, соціально-економічне і політичне становище українців північно-західних земель, вербункові акції СБУ в таборах українських військових частин, ставлення урядів Центральних держав до Союзу, політику Австро-Угорщини і Німеччини щодо українських земель загалом.

Значну наукову вартість становлять звіти керівних органів та окремих діячів СВУ про культурно-освітню роботу серед полонених, їх матеріальне становище, побут у таборах.

Важливим джерелом для вивчення становища полонених українців у таборах, їх прагнення вступити до лав легіону УСС і разом боротися проти російського поневолення, зокрема взяти участь у т. зв. Константинопольській акції, стали спомини М. Галущинського, який у час війни спочатку був командантом легіону УСС, а пізніше – референтом УСС при вищому командуванні австрійської армії [64].

Спомини О. Кобця „Записки полоненого” написані на підставі власних вражень автора, який брав безпосередню участь у бойових діях російської армії і потрапив у полон. Особливо цінний матеріал подано про національно-усвідомлюючу працю, що її проводили чільники СВУ серед полонених українців [74].

Р. Смаль-Стоцький висвітлив велику культурно-освітню працю З. Кузелі у таборі Зальцведель, який завдяки йому за рівнем національної свідомості не поступався Раштату й Вецляру [92]. П. Карманський у споминах „Шляхом визвольної боротьби”, написаних улітку 1920 р., коли стало зрозуміло, що боротьбу за українську державу програно, подав надзвичайно цікаві факти про національно-патріотичну роботу в таборах. Утім, суб'єктивними є його неординарні характеристики й оцінки людям тієї драматичної доби [73].

У спогадах В. Дорошенка висвітлено хроніку діяльності Союзу від часу заснування аж до саморозпуску, охарактеризовано роботу серед полонених, формування українських військових частин [69]. Цінним матеріалом для дослідження теми стали спогади діячів СВУ та полонених, безпосередніх учасників національно-просвітньої роботи у Фрайштадтському таборі (М. Гаврилка, М. Голубця, Р. Домбчевського, О. Охрімовича, В. Сімовича, О. Безпалка, П. Карманського, В. Пачовського та ін.), опублікованих у книзі „Союз визволення України 1914–1918”. Незважаючи на певні суб'єктивні

судження подій та окремих осіб, вони дають можливість дослідникові відтворити цілісну історичну картину та дійти об'єктивних висновків [93]. Вони передають також дух епохи, багатоманіття її розвитку.

Що ж до періодики, то неоціненним джерелом насамперед є табірні видання українських полонених, зокрема часописи: „Розвага” (Фрайштадт, 1915–1918), „Розсвіт” (Раштат, 1916), „Громадська думка” (Вецляр, 1917–1918), „Вільне слово” (Зальцведель, 1916–1918), в яких висвітлено обставини їх життя й побуту, військовий вишкіл, діяльність різних таборових організацій. Крім загальних статей у кожному числі цих видань велися рубрики „З таборового життя”, „Таборова хроніка”, де подавалися повідомлення про будні українського вояцтва.

Значну кількість матеріалів про культурно-освітню працю серед полонених та українців північно-західних областей почерпнуто з „Вістника Союзу визволення України (з 1918 р. – „Вістник політики, літератури й життя” (1914-1918), „Ukrainische Nachrichten” (вересень 1914 р. – січень 1917 р.). Перебуванню полонених на Підляшші та Волині під час формування дивізій низку публікацій присвятило „Рідне слово” (Біла, 1917–1918). Тогочасна українська періодика зберігається у бібліотеках і архівах України, Польщі, Австрії.

Як бачимо, збереглася значна кількість архівних джерел та опублікованих праць, інших інформаційних матеріалів про перебування полонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Отже, вивчення всього комплексу джерел, їх осмислення дає можливість дослідити значення, місце і роль полонених у національно-визвольних змаганнях українського народу в роки Першої світової війни. Аналіз проблем доводить той факт, що виникнення УНР стало закономірним наслідком історичного розвитку українського народу, логічним підтвердженням того, що нація без держави, національної армії є неповною [204. С. 104].

РОЗДІЛ II

УТВОРЕННЯ ТАБОРІВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ

Перша світова війна, незважаючи на весь її трагізм, стала сильним і могутнім каталізатором процесів історичного розвитку поневолених народів монархій Романових і Габсбургів. Якщо напередодні глобального воєнного конфлікту національне питання тісно спліталось у канву заплутаних внутрішніх протиріч, блокову політику великих держав, відтісняючи на другий план демократичний зміст справедливої боротьби народів, то вибух війни стимулював національно-визвольні рухи в Австро-Угорській та Російській імперіях і посилював їх вплив на геополітичну ситуацію на європейському континенті. Зокрема, війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців, які опинилися в арміях ворогуючих країн. Галицькі і наддніпрянські політики задекларували про свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували. А це поставило їх у протилежно воюючі сторони.

Українці Галичини і Наддніпрянщини, що опинилися в еміграції, зорієнтувались у ситуації і проявили важливу національно-політичну ініціативу. Представники українських партій у серпні 1914 р. організували Головну Українську Раду (ГУР) [215. С. 73]. Першим її політичним кроком було проголошення маніфесту від 3 серпня 1914 р., в якому визначено мету українського народу – державна самостійність. Для її досягнення потрібно завдати Росії поразки, стати на стороні Центральних держав, виставити свій легіон добровольців для збройної боротьби проти царизму за визволення України. „Український народе! – починався маніфест. – Надходить важна історична хвиля. Важиться доля держав і народів. Головна Українська Рада кличе Тебе до діла, яким Ти здобудеш нові права, утворивши новий період в своїй історії, займеш належне місце в ряді народів Європи. До бою – за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з’єднає ціле громадянство!

Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!” [36. 1914. 3 серп.].

ГУР поставила перед собою мету визначити загальний напрям української політики під час Першої світової війни і створити українські військові формування. Тому 6 серпня 1914 р. у львівській газеті „Діло” було опубліковано звернення Ради „До всього українського народу!”, в якому вперше проголошувалася необхідність утворювати полки з українських добровольців під назвою Українські Січові Стрільці (УСС). „Гряде великий час, вибила слухна хвилина! – говорилося у зверненні ГУР. – Тому кличемо до Тебе, Народе: До зброї! З оружєм в руці зміримося з віковичним нашим ворогом, з царизмом! З оружєм в руці постоїмо за наші права, честь і будучність!”. Відтак, Головна Українська Рада як найвища українська політична установа об’єднала Січових та Сокільських Стрільців в одну Українську Боеву Управу, яка мала стати „одинокую старшиною над майбутнім українським військом” [36. 1914. 6 серп.]. ГУР розраховувала не стільки на воєнні успіхи легіону УСС, скільки на політичні наслідки їх дій. Українські політики розуміли, що участь УССів у війні проти Росії ставить українців поміж воюючих європейських народів у рівні обов’язки й права, мусить мати великий вплив і на відносини інших народів та держав до українського народу. Вони сподівалися, що війна принесе національне визволення українцям, яке окуплене кров’ю і життям найкращих синів і дочок Вітчизни. Тому й зароджувалося в українців, як писав В.Темницький, гордість, що „ми народ, який не тільки має свою минувшину, але народ, що має волю бути народом і має силу бути народом” [31. 1915. № 7–8. С. 16].

„Геть від Росії!” – це було природним гаслом української політичної орієнтації емігрантів Наддніпрянщини, що з вибухом війни опинилися в Галичині. Тому наддніпрянці (Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук, О.Назаріїв) утворили 4 серпня 1914 р. у Львові Союз визволення України (СВУ). Це була безпартійна політична організація російських українців, яка проголосила

своїм головним політичним постулатом державну самостійність і соборність України, виробила концепцію щодо ролі України в європейській політиці. Реалізацію державно-політичних планів Союз пов'язував із поразкою Росії у війні, внаслідок чого на руїнах імперії, „цієї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна” [29. 1914. № 1. С. 2].

Головою Союзу обрано талановитого теоретика політичної думки Д.Донцова, секретарем – В.Дорошенка. Вже 5 серпня О.Назаріїв залишив цю організацію, а в її ряди був прийнятий Микола Залізник. Про заснування Союзу повідомлено голову ГУР Костя Левицького і митрополита Андрея Шептицького, які пообіцяли Раді сприяння і підтримку [215. С. 74]. К.Левицький згадував, щоб не допустити розбіжностей між політичними представниками Галичини, Буковини і Наддніпрянщини, керівництво Ради вирішило встановити стосунки з СВУ „без огляду на те, чи зібрані в Союзі українці мали формальну легітимізацію заступати Велику Україну, чи ні...” [179. С. 74].

Вже на першому засіданні ГУР із подання І.Боберського ухвалили рішення запросити М.Залізняка на наступне засідання Ради. Надалі на засіданнях ГУР були присутні представники СВУ (спочатку М.Залізник і А.Жук, а потім А.Жук і Д.Донцов). СВУ, співпрацюючи з ГУР, не увійшов до її складу, надіславши у Раду двох делегатів з дорадчим голосом [4. Оп. 1, спр. 13, арк. 24].

На засіданні Ради 5 серпня 1914 р. представники Союзу виклали свою політичну платформу, уточнили конкретні завдання та політичну орієнтацію СВУ. З 4 по 27 серпня 1914 р. (до евакуації членів Союзу зі Львова) відбулося 8 засідань цієї організації, на яких прийнято відозви до українського народу в Росії, болгарів, румунів, шведів і турків, проекти звернень до російського населення: „Чому почалася війна?” і „Як живеться селянам у Росії”, підготовлено до друку брошуру для легіону УСС, конкретизовано план дій на випадок російської окупації. 9 серпня 1914 р. у

члени Союзу прийнято Маріяна Меленевського і Олександра Скорописа-Йолтуховського, які прибули з Лондона та Лозанни. З наближенням російських військ до Львова, 25 серпня 1914 р. до Відня скеровано М.Меленевського і О.Скорописа-Йолтуховського, які отримали завдання створити віденську групу, зв'язатися з парламентським послом і добрим господарником-кооператором Євгеном Олесницьким для налагодження конструктивних стосунків з урядовими чинниками. Їх уповноважили виступати від імені Союзу – не закордонної еміграційної організації, а представництва України [215. С.75].

Виконуючи свою програму, Союз видав відозву „До українського народу в Росії” із закликом боротися проти російського поневолення, не лякатися австрійського війська, де служать сотні тисяч галицьких українців, зокрема Січові Стрільці, які допоможуть наддніпрянцям розвалити царську „тюрму народів”, принесуть свободу і землю. Закінчувалася відозва кличем: „Скиньмо вже раз з себе кляте московське ярмо! Як цього не зробимо тепер, то вже ніколи. Не скорше, як згине Росія, зійде сонце свободи на нашій землі! Не скорше, як буде побита Росія, встане вільна Україна!” [29. 1914. № 1. С. 8].

25 серпня 1914 р. президія СВУ оприлюднила відозву „До громадської думки Європи”, в якій стверджувалося: єдиним захистом для Європи перед агресією Росії може бути відроджена самостійна Українська держава; її створення необхідне для політичної рівноваги і мирного розвитку Європи. Далі у відозві підкреслювалося: створення такої держави – головне завдання Союзу, і для цього потрібна підтримка європейських народів і країн. „Ми, українці з Росії, що злучилися в Союз визволення України, – стверджено у зверненні, – звертаємося з цим покликом до цілого цивілізованого світа, нехай світ допоможе нашій слушній справі. Ми звертаємося з тим глибоким переконанням, що українська справа є рівночасно справою європейської демократії” [29. 1914. № 1. С. 2].

У Відні, куди СВУ переніс свій осідок після російської окупації Львова, у вересні 1914 р. відбулися певні зміни у керівництві. 21 вересня із Союзу вийшов Д.Донцов, а у листопаді М.Залізняка позбавили посади голови. Роботу Союзу доручено колективній Президії у складі В.Дорошенка, А.Жука, М.Меленевського й О.Скорописа-Йолтуховського. Ядро СВУ складали члени колишньої РУП, а потім – УСДРП Української соціал-демократичної „Спілки” (на початку 1905 р. увійшла до РСДРП на правах автономної організації меншовицької фракції). У серпні в Союзі визволення України було лише 6 наддніпрянців. З переїздом до Відня до нього вступили Іполит Бочковський, Микола Троцький, Всеволод Козловський, Олекса Семенів, Євген Бачинський, Петро Бензя, Михайло Гаврилко, Євген Любарський-Письменний, Марко Матієвський [215. С. 76; 72].

У Тимчасовому звіті про діяльність СВУ від вересня до грудня 1914 р. зазначалося, що „зістали об’єднані в Союзі майже всі активні політики і здатні до організованої громадської діяльності елементи з-поміж української еміграції” [4. Оп. 1, спр. 13, арк. 3]. О.Скоропис-Йолтуховський відзначав, що активна участь у роботі Союзу людей таких правих поглядів, як Є.Любарський-Письменний (самостійницький напрям), поряд із положеннями платформи організації і веденням роботи в таборах полонених, була найкращим доказом дійсної безпартійності Союзу [236. С. 207]. Політичний плюралізм СВУ дозволив залучити до співробітництва відомих галицьких і буковинських діячів різних ідейних переконань. Щоправда, всі вони сприймали основний політичний постулат Союзу – самостійність України [21. С. 368]. Понад 40 українців, громадян Австро-Угорщини, були активними співробітниками Союзу [4. Оп. 1, спр. 13, арк. 31-32]. Загалом СВУ за час існування об’єднав у своїх лавах понад 250 членів, співробітників і активу з числа військовополонених [215. С. 77]. Серед них – відомі в Галичині громадсько-політичні та культурні діячі: буковинський соціал-демократ О.Безпалко, галицькі соціал-демократи М.Ганкевич і Л.Ганкевич,

політики і журналісти В.Будзиновський, Я.Веселовський, М.Лозинський, О.Назарук, літературознавець М.Возняк, економіст і суспільствознавець Т.Войнаровський, адвокат Р.Домбчевський, письменники В.Стефаник, П.Карманський, В.Пачовський, Б.Лепкий, посла до віденського парламенту В.Бачинський, Є.Левицький, Л.Цегельський, М.Новаковський і Р.Перфецький, професор І.Пулуй, історики М.Кордуба, І.Крип'якевич, О.Терлецький, етнографи З.Кузеля, В.Гнатюк, географ С.Рудницький, соціолог В.Старосольський, мовознавці Р.Смаль-Стоцький, С.Смаль-Стоцький, В.Сімович, А.Чайковський, М.Чайковський та інші [215. С. 77; 174].

„Політична платформа” СВУ викладена ще 5 серпня 1914 р. на засіданні Головної Української Ради, а опублікована в органах Союзу – „Ukrainische Nachrichten”, а потім у „Віснику”. У ній декларувалося відродження Української самостійної держави, оздоровлення її економіки, проведення радикальної земельної реформи, надання самостійності українській церкві, скликання українського національного конгресу – тимчасового органу для формування правничо-державної організації українських земель, їх внутрішньо - політичного устрою [29. 1914. № 1. С. 1-2].

Втім, драматичні події перших місяців війни не дозволили українським політикам організувати роботу в тилу армій Центральних держав. До того ж деякі члени Союзу вважали, що його національна організаційно-політична робота не є наразі актуальною і вимагає окремого розроблення [4. Оп. 1. спр. 1, арк. 5]. Відтак, основна увага зосереджувалася на представництві національної справи перед урядами Центральної Європи та її популяризації серед інших народів, а також на пропаганді визвольних ідей серед українства, насамперед військовополонених.

Зрозуміло, що запланована організаційна діяльність не могла здійснюватися поза урядовими чинниками Центральних держав. А її успіхи залежали від ставлення урядів цих держав не тільки до ідеї державної

самостійності українців, але й до намагання СВУ працювати в тилу союзних військ, й особливо в таборах полонених. Тому налагоджувалися політичні контакти з урядами Центральних держав для представництва й захисту інтересів українського народу, його національно-державницьких змагань. І вже 5 вересня 1914 р. СВУ надіслав до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини меморіал „Про план діяльності СВУ у зв’язку з війною”, в якому зазначалося: війна Австро-Угорщини з Росією, яка почалася в Галичині, закінчиться на Правобережній Україні перемогою австро-угорської зброї; це примушує російських українців зайняти відповідну позицію і через своїх представників увійти в контакт як з австрійськими українцями, так і з урядовими та військовими сферами австро-угорської держави [4. Оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Зрештою, підкреслювали діячі Союзу, якщо постулат державної самостійності України спрямований проти Росії, то тим самим визначено політичну орієнтацію українців – бути на боці противників Росії [21. С. 368]. Політична орієнтація на Центральні держави свідчила про те, що СВУ реально оцінював міжнародну ситуацію, прагнув використати будь-які можливості для досягнення своїх національних цілей.

Члени Союзу опублікували цілу низку відозв до болгарів, румунів, турків, шведів, чехів, у яких підкреслювалося: СВУ прагне викрити брехню московського панславізму, боронити культуру, добробут і мир Європи від московського варварства і тим самим вирішити долю України. Відозви до нейтральних народів, складені ще у Львові М.Меленевським і схвалені Президією СВУ, передавалися до дипломатичних представництв у Відні, розсилалися до пресових агентств, авторитетних періодичних видань, окремих політиків та дипломатів. А це дало поштовх до зацікавлення українською справою західноєвропейською громадськістю. Власне це були чи не перші акти української закордонної політики від часів мазепинської еміграції, відкритий виступ на міжнародній арені наддніпрянців у ХХ ст., як

представництва українського народу, пролог до широких інформаційно-дипломатичних акцій, розвинених згодом СВУ в різних країнах [215. С. 76].

Однак провадити заплановану діяльність українські політики, які опинилися на еміграції без заробітку, не маючи сталого зв'язку з батьківщиною, на мізерні власні кошти не могли. Тому Президія СВУ, вважаючи себе представництвом державних інтересів Наддніпрянщини, вирішила взяти державну позику в Австро-Угорщини та Німеччини, яку мала б повернути майбутня українська держава. За домовленістю з австрійським консулом Е.Урбасом, на початку своєї діяльності Союз мав отримати 100 тис. корон. Утім, провідники Союзу відмовилися від пропозиції Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини вважати цю суму державним боргом, застерігши за собою право самим повернути ці гроші. Як відомо, О.Скоропис-Йолтуховський і М.Меленевський не були громадянами австрійської держави, тому отримати вказану суму вони могли лише через голову Українського парламентського клубу К.Левицького. Пропозицію підтримала і парламентська репрезентація. Щоправда, К.Левицький виділив тільки 15 тис. корон і лише після втручання Міністерства закордонних справ видав відповідну суму, і, таким чином, це непорозуміння було вичерпане [215. С. 155; 235; 236; 237]. Отже, проблема фінансування СВУ з боку Центральних держав стала одним із факторів негативного ставлення до нього наддніпрянських політичних організацій та провідних діячів майбутньої Української Центральної Ради.

Отже, утворення 1914 р. Головної Української Ради, Союзу визволення України, формування легіону УСС пришвидшило об'єднання українського політикуму, що кинув грізний виклик імперській Росії. Українські політичні діячі також добре усвідомлювали, що здобуття державної самостійності і соборності земель можливе лише з допомогою національної збройної сили. Відтак, організовувати своє власне військо стало історичною необхідністю і народу, і його політикуму.

Отже, український народ поряд із мільйонними арміями деяких воюючих держав поринув у вир світової війни з невеликим легіоном УСС (2,5 тис. чоловік), щоб довести своє право на державно-соборне життя. „По довгих роках національного летаргу, – резюмував 1914 р. В.Дорошенко, – повстала збройна сила, своє власне українське військо, що рушило виборювати волю й долю рідному народові в кривавих змаганнях на полі бою” [14. С. 39].

Успіхи легіону УСС на фронті давали переконливий матеріал для різних дипломатичних і політичних акцій. Стрільці, по суті, започаткували національну армію, зробили, як писав Роман Смаль-Стоцький, з української справи міжнародну проблему [238. С. 93]. За чином Українських Січових Стрільців стояли галицько-буковинський політичний центр і Союз визволення України. Провід Союзу вважав, що зміцнення січових лав стане тим політичним чинником для Центральних держав, який тільки посилить політичну потужність українців. Але для цього потрібне поповнення, яке не можна було взяти зі Східної Галичини та Буковини під російською займанщиною. Демографічні резерви були, насамперед, серед полонених українців російської армії.

За офіційними даними австро-угорського і німецького військового командування, на початку 1915 р. на території Центральних держав знаходилося: в Австро-Угорщині – 177, у Німеччині – 122 пункти військовополонених російської армії, відповідно 82 і 19 офіцерських. Загальна чисельність полонених у таборах Австро-Угорщини складала 200 тис. осіб. На 1 лютого 1917 р., за даними віденського військового відомства, число бранців, взятих у полон Центральними державами, складало 2874271 осіб, у т.ч. у Німеччині було 1092055, з них 8294 офіцерів. Найбільше вихідців було з Росії – 208069 осіб [36. 1917. 11 трав.; 215. С. 274].

Українські політики вважали за потрібне насамперед вилучити із загальної маси військовополонених українців, перевести їх в окремі табори,

де проводити відповідну національно-освідомлюючу роботу, підготувавши з них національно свідомих громадян, які могли б у належний час зі зброєю в руках стати на захист самостійної держави.

З цією метою активізовано видавничу діяльність Союзу, яка крім популяризації української справи в Європі поширювала визвольні ідеї серед громади, в т.ч. й серед військовополонених українців, які були, по суті, основним контингентом читачів його видань.

Найбільший вплив на формування національної свідомості військовополонених їх патріотичного виховання мав його пресовий орган „Вістник Союзу визволення України”, який виходив із жовтня 1914 р. по листопад 1918 р. (1918 р. під назвою „Вісник політики, літератури й життя”). Загалом вийшло 226 номерів (тираж кожного – 5000 примірників) щотижневика. Редагування й коректуру здійснювали вже згадані В.Дорошенко і талановитий філолог М.Возняк, а в 1918 р. – А.Жук. Із редакцією „Вісника” співпрацювало близько 60 осіб [215. С. 78]. Публікації суспільно-політичного часопису насамперед присвячувалися проблемам українського національного руху, правно-політичним аспектам українського питання на міжнародній арені, історико-культурологічним оглядам. Водночас друкувалися матеріали (оригінальні й передруки) іноземців про Україну, її державно-політичні потенції у світовому історичному процесі. На сторінках „Вісника” висвітлювався перебіг подій на фронтах війни, характеризувалися життя та побут військовополонених українців у таборах і робітничих командах у Німеччині й Австро-Угорщині. У ньому друкувалися відомі українські письменники і політичні діячі: А.Баб'юк, О.Бачинський, І.Боберський, М.Ганкевич, Л.Ганкевич, М.Возняк, В.Дорошенко, А.Жук, П.Карманський, О.Кобилянська, І.Крип'якевич, З.Кузеля, Р.Купчинський, Б. Лепкий, М. Лозинський, О. Маковей, Т. Мелень, М. Меленевський, О. Назарук, Я. Остапчук, О. Охримович, В. Пачовський, В. Сімович,

О. Скоропис-Йолтуховський, В. Старосольський, В. Темницький, Л. Цегельський, А. Чайковський та багато інших [29; 215. С. 78].

На шпальтах „Вісника” регулярно друкувалися літературні твори полонених М.Босого, Б.Гаркуші, М.Струмка, О.Кобця, М.Капельгородського та ін. Офіційно позапартійний орган об’єднував людей різної ідеології, суспільно-політичного спрямування, які прагнули до національного визволення і мирного співжиття народів Європи [208. С. 14].

Цілеспрямована видавничо-пропагандистська діяльність готувала основу для широкої організації роботи щодо концентрації військовополонених українців російської армії в окремі табори. Наприкінці серпня 1914 р. ще на початковій стадії воєнних дій СВУ клопотав перед військовим командуванням у Львові надати йому право доступу до полонених українців російської армії, яке підтримав й митрополит А.Шептицький. Втім, динамічні події в Галичині не сприяли розв’язанню цієї справи. На початку вересня 1914 р. Союз звернувся за дозволом до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини надати йому можливість проводити агітаційну роботу з військовополоненими українцями, інтернованими в Австро-Угорщині [28. S. 164]. Тоді ж розроблено „Проект робіт Союзу визволення України серед полонених жовнів з Російської України”. Ствердивши, що серед полонених солдатів і офіцерів російської армії в Австро-Угорщині є велика кількість українців, СВУ запропонував австрійському урядові вжити заходів для поширення в їх середовищі національно-визвольних ідей, а також сформувати у полонених позитивний імідж союзних держав, війська яких „несуть Україні свободу національну і пільги соціальні [...] та бажають виратувати його з національного і соціального пригноблення, яких зазнає Україна у московським ярмі” [8. Оп. 1, спр. 53, арк. 15].

20 вересня 1914 р. Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини надіслало військовому міністерству листа, в якому зазначалося: серед інтернованих російських військовополонених – значна кількість українців,

„певна частина з яких національно свідомі й антагоністично настроєні проти великоросів, а в тих, які не мають свідомості національної особливості, її можна легко пробудити”. Зайнятися національним освідмленням полонених могли б їх співвітчизники, які об’єднані в політичні організації і правильно трактують, що „справи українців у цій війні співпадають з інтересами Австро-Угорщини та Німеччини. Ці українці переслідують свої національні інтереси, могли би зробити нам велику послугу” [214. С. 86].

Військове міністерство Австро-Угорщини погодилося з МЗС, до якого Союз ще двічі (10 і 27 жовтня 1914 р.) звертався з цього питання. Щоправда, вже в кінці місяця він отримав дозвіл влади на розгортання національно-політичної роботи серед полонених українців. З огляду на те, що серед полонених українців було більшість національно свідомих, заплановано розпочати широку культурно-освітню роботу шляхом „навчання бранців української грамоти, українських національних пісень, ознайомлювання їх з українською історією і т.п.” Для реалізації цих завдань залучалися українці Галичини та Буковини, які на цей час мешкали у Відні. Наслідком цієї роботи мала стати поява „сильного молодого українського елемента, свідомого себе і своїх інтересів та прихильного до держави, що так ним заопікувалася і його просвітила”. Щоб організувати планову і систематичну роботу в цьому напрямку, Союз вважав „за потрібне вилучення цих бранців з решти полонених і згромадження їх в особнім таборі”. Задля цього запропоновано провести опитування полонених, маючи на меті, по-перше, розшукати в їх середовищі „цілком свідомий елемент”, який „може бути використаний відразу по вилученню як помічний агітаторам Союзу”; по-друге, налагодити збір інформації військового характеру, яка могла бути використана в інтересах командування союзних держав на протиросійському фронті. Для цього розроблено спеціальну анкету з 17 пунктів, в якій крім біографічних даних, участі в громадсько-політичному житті важливе місце займали військові проблеми, а саме: позиція українців до загальноросійської

мобілізації, Центральних держав, ставлення галичан до російського війська і навпаки [8. Оп. 1, спр. 53, арк. 15-19; 215. С. 275].

На думку дослідників, вказана робота проводилася з деякими перервами від листопада 1914 р. по лютий 1915 р. Вісім членів Союзу (М.Гаврилко, О.Безпалко, Р.Домбчевський, О.Охримович, М.Новаковський, А.Луців, О.Скоропис-Йолтуховський, В.Старосольський) отримали відповідні перепустки до таборів, де після ознайомлення та бесід з особовим складом мали „назвати табірному командуванню тих російських військовополонених українців, які, в першу чергу, підлягають переведенню в інший табір” і визначити, „яких взяти пізніше”. Вони побували у шести таборах військовополонених, у деяких по кілька разів, опитали десятки тисяч бранців, зібравши при цьому матеріал про ставлення до світової війни, окремо стосовно політики Австро-Угорщини та Німеччини. Узагальнення згодом використано для розгортання роботи на Батьківщині. Цей своєрідний соціальний портрет військовополонених українців виявив „цілі кадри українського свідомого елементу” [215. С. 275]. Власне на таку групу полонених й орієнтувався Союз з метою підготовки з них нових агітаторів для роботи з іншими категоріями бранців. Для цього серед полонених розповсюджувалися українські книжки, організовувалися їх масові читання, створювалися хори, до репертуару яких входили заборонені царським режимом народні пісні, проводилося навчання грамоті, викладалася історія України.

У зв’язку з цим для військових та урядових чинників Австро-Угорщини Союз підготував відповідний план національно-культурної роботи серед полонених, в якому передбачалося ознайомлення бранців із політичним життям Центральних держав, організація гуртків для вивчення наукових проблем, проведення лекцій національно-політичного характеру, вербування патріотично налаштованих полонених для посилки на Україну, „створення прихильного настрою серед населення до Німеччини і Австрії та їх армій”; не

виключалися й революційні виступи в тилу російської армії [8. Оп. 1, спр. 1, арк. 3-5; спр. 53, арк. 6-18].

Основним місцем концентрації полонених українців став новозбудований табір у містечку Фрайштадт (Верхня Австрія). Його будівництво розпочалося у вересні 1914 року і йшло дуже швидкими темпами. Вже до 31 жовтня була готова перша черга на 5 тис. чоловік, до 15 листопада – друга ще на 5 тис. місць і 1,5 тис. ліжок для хворих. Відповідно до наказу Військового Міністерства до 15 грудня збільшено кількість місць ще на 10 тис. осіб. 3 листопада 1914 р. Союз звернувся до міністерств війни і закордонних справ про переведення до Фрайштадту 400 українців із Болдогасту і 600 з табору Соморії. Переважна більшість цих полонених пройшли співбесіди довірених осіб Союзу і були позитивно охарактеризовані табірним начальством. Указані групи 10 листопада 1914 р. прибули у Фрайштадтський табір [215. С. 275].

Пізніше до Фрайштадту прибуло ще 2800 чоловік з Кенейшмеца, 300 – з Болдогасту і 900 – з Дунасердагеля. З прибуттям нових транспортів значно зросли обсяги роботи з відбору свідомих українців, що здійснювалися представниками Союзу за завданням Міністерства війни. Втім, серед прибулих виявилось багато неукраїнців. „У листопаді 1914 р., – відзначалося у звіті СВУ, – у Фрайштадті було ще мало полонених, при тому на половину москалів та кількасот жидів, котрі з самого початку утруднювали роботу, тероризуючи українців” [214. С. 86]. Тому СВУ звертав увагу урядових чиновників Австро-Угорщини на те, щоб запобігти будь-яким інтригам, звідки б вони не виходили, підкреслюючи, що зруйнувати роботу легко, налагодити її важко, особливо без нас”. Через деякий час із Фрайштадту у табори Соморія і Дунасердагель вислано 1297 неукраїнців і українців, що намагалися не допустити здійснення задуманої мети, а також зашкодити необхідній серед військовополонених українців дисципліні. Протягом всього часу існування Фрайштадтського табору військовополонених неукраїнців і

українців, які не хотіли сприймати пропагованих Союзом ідей, намагалися відсилати в інші табори [214 С. 86-89].

Пізніше до Фрайштадту прибули полонені з інших таборів, зокрема з Кніттельфельду. Взимку їх назбиралося близько 12 тис., навесні – 18 тис., згодом – 30 тис. чоловік [4. Оп. 1, спр. 54, арк. 2]. У зв'язку зі складними матеріальними умовами раціонально організувати пропаганду національних ідей спочатку майже не вдавалося. „Що, Ви, нам пропаганду та книжки? – звітував О.Скоропис-Йолтуховський з побуту у Фрайштадті. – Ви нам хліба вистарайтеся. За три місяці чоловік і разу не наївся, так і вмерти не довго” [4. Оп. 1, спр. 18, арк. 32].

У таборі Фрайштадт вся робота провадилася переважно силами українських інтелігентів із Галичини та Буковини, які були об'єднані у „Просвітні відділи СВУ”, які координували головні напрями національно-патріотичної роботи. Такі відділи створювалися лише в українізованих таборах. До решти таборів відряджались один-два представники СВУ, які спиралися лише на „одиниці або малі гуртки полонених Українців, що стояли у постійних зносінах з Союзом” [241. С. 26-27].

У квітні 1915 р. розпочато виокремлення полонених українців до сектору „D” табору Кніттельфельд, в якому збудували 60 бараків (на 250-300 осіб кожний). Заходами українського активу туди потрапило 4600 осіб з числа українців (із загальної кількості 20 тис. чол.). На початку червня 1915 р. заходами представників СВУ всюди було переведено 3400 полонених українців, причому планувалося, що невдовзі табір має стати цілком українським. Проте, вже в кінці червня було організовано перший транспорт (500 осіб) полонених українців до табору Фрайштадт, куди поступово було переведено всіх (загалом близько 5 тис.) вояків української національності з Кніттельфельда [241. С. 29-34].

У таборі Дунасердагель створили спеціальний „український” барак №16, в якому зосереджувалися, за їх згодою, полонені українці. Там засновано

Товариство „Просвіта”, при якому діяла бібліотека. Український гурток табору Гредіг нараховував біля 200 прихильників. Його завданням було „поширення культурної свідомості серед земляків та уділення потребувачим товаришам матеріальної, моральної та правової допомоги” [241. С. 30-35; 240; 215].

Успішні наслідки кількомісячної діяльності співробітників СБУ у середовищі полонених російської армії в Австро-Угорщини переконали його провід у доцільності ще одного оглядово-організаційного обстеження 17 таборів: Залаєгержик, Остифанифа, Мархтенк, Гредіг, Фельтбах, Віссельбург, Обервайсенбах, Йозефштадт, Райхенберг, Вальбург, Бранау, Дунасердагель, Терезієнштадт, Естергом, Гайманкер, Чотбай-Папа та ін. Ця аналітична робота тривала з 15 квітня по 1 червня 1916 р. [241. С. 30].

До таборів, в яких перебувала значна кількість українців, за згодою військового міністерства Австро-Угорщини скерували тридцять досвідчених агітаторів з Фрайштадтського табору, які мали поінформувати полонених про українську справу. Ця агітаційна акція відбулася на підставі таємної інструкції СБУ, в якій, зокрема, співробітникам Союзу пропонувалося: не афішуючи зайвий раз мети свого приїзду, діяти у тісному контакті з табірними комендатурами, намагаючись „знайти в кожному кутку табору, по можливості в кожному бараці свідомого українця, який міг би допомогти зробити список всіх українців не чорносотенців”. До цих списків необхідно було вносити лише тих українців з числа полонених, хто сам висловлював про це бажання; хоча одночасно й намагатися переконати решту в доцільності потрапити до списку [67. С. 16-18; 214].

Один із агітаторів згадував про акцію у таборі Гайманкер в Угорщині: „На прохання групи таборова комендатура скликала загальне віче на таборовій площі, взявши на себе військову охорону. На імprovізовану трибуну великий стіл виліз агітатор Кость Даниленко і промовив до велелюдного сірого, солдатського натовпу: „Земляки, брати, вояки, а зараз

полонені солдати! Австро-угорська влада, надала за своєю конституцією, право полоненим розселитися по таборах за своєю національністю, звичаями, піснею, мовою та порядками. Тому гуртуйтеся кавказці до кавказців, балтійці до балтійців, азійці до азійців, жида до жидів, поляки до поляків, українці до українців. В Горішній Австрії Фрайштадті є такий табір, що приймає українців. Я приїхав запросити до цього табору своїх братів-українців!” Більше говорити не дали. Піднявся неймовірний гвалт! Як із мішка сипалися вигуки: „ізменнік”, „продажная шкура”, „шпiон”, „сволоч”, „долой!”, „бей!” „Немецкіє шпiони едут Россію! Бей Сво, спасай Россію!”. І таких прикрих епізодів траплялося чимало. Загалом подорожі по таборах Австро-Угорщини давали добрі наслідки [67. С. 17-18].

Особлива увага приділялася пошуку в таборах української інтелігенції та освічених представників інших поневолених націй (насамперед – євреїв і білорусів), які з симпатією ставилися до української ідеї. До речі, у липні 1915 р. до Президії СВУ звернувся Загальний європейський соціал-демократичний робітничий союз із проханням посередництва в отриманні ним від Міністерства війни дозволу розповсюджувати свою агітаційну літературу і проводити відповідну роботу серед полонених євреїв. На думку Союзу, допущення єврейської соціал-демократії до роботи серед полонених євреїв логічно зобов’яже цю партію вести революційну роботу в Росії в прихильному до Австро-Угорщини дусі, тим самим ослабляючи російську мілітарну силу. Однак армійське відомство відмовилося від використання цих неукраїнських організацій, і тому Союз сам прагнув виконувати цю роботу в Російській державі [4. Оп. 1, спр. 18, арк. 104, 120].

Особливо ретельно укладалися німецькою мовою списки полонених, які бажали переїхати до Фрайштадту, з подальшою їх передачею до табірних комендатур. Після цього представники СВУ відряджались на робітничі команди, де також складали списки українських полонених для переселення їх до Фрайштадту. І, нарешті, перед остаточним від’їздом з табору вони мали

згуртувати свідомих українців, які з будь-яких причин залишалися у таборі, в „Українську громаду” [4. Оп. 1, спр. 19, арк. 1-4]. Загалом ця акція дала позитивні наслідки: багато свідомих українців переїхало до Фрайштадту, а ті, що залишилися, згуртувалися в українські гуртки і громади.

Серед полонених українців налагоджувалася національно-політична освідмлююча робота антиросійського характеру, відкривалася можливість для залучення їх до практичної роботи Союзу в Наддніпрянщині, а також у мілітарних акціях союзних держав проти Росії [4. Оп. 1, спр. 18, арк. 121].

Плани СВУ використати полонених українців на антиросійському фронті зустріли повне розуміння з боку австрійського військового командування, яке спільно з делегацією Союзу в Туреччині та т.зв. турецько-німецьким комітетом почали розробляти заходи щодо організації повстанського руху в тилу російської армії, зокрема на Кавказі. Ці плани отримали назву константинопольської акції.

Ще до початку турецько-російської війни (29 жовтня 1914 р.) Союз сподівався, що українська територія опиниться в тилу турецької армії (узбережжя Чорного моря), і наприкінці вересня 1914 р. Союз відрядив до Константинополя делегацію на чолі з М.Меленевським, поставивши їй завдання „придбати публічну опінію для української справи, для справи визволення народів Росії на користь війни з Росією” [4. Оп. 1, спр. 1, арк. 1].

Задіяні в константинопольській акції делегати Союзу звернулися до турецького військового керівництва з проханням виділити українцям бази для її підготовки. Вони отримали позитивну відповідь. А вже 4 жовтня 1914 р. Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини схвалило повстанський план Союзу, а 9 жовтня 1914 р. повідомило Паллавічіні про підтримку „акції українських емісарів на інсургенцію Чорноморського флоту” [226. С. 39].

Австро-Угорський уряд офіційно звернувся до Туреччини з пропозицією приступити до практичної підготовки акції, насамперед щодо постачання

зброї і висилки добровольців. Але виявилось, що австрійська і німецька армії не мали достатньої кількості рушниць для добровольців і не мали змоги транспортувати їх. Відтак, на початку листопада 1914 р. у Константинополі М.Меленевський обговорив із турецькими військовими колами питання турецько-української мілітарної співпраці. Йшлося про те, що після висадки на російському узбережжі Чорного моря турецьких сил український малий відділ повинен підняти повстанський рух. Союз звернувся також до австро-угорського уряду, щоб мати можливість вислати до Туреччини експедиційний корпус із 500 українців – 400 Січових Стрільців і 100 військовополонених з табору Фрайштадт. Ці добровольці мали доїхати потягом через Румунію до Туреччини у цивільному одязі групами по 25 чоловік [226. С. 38-40]. Планувалося, що на чолі українського експедиційного корпусу стане полковник австрійського генерального штабу Станіслав Шептицький, рідний брат львівського греко-католицького митрополита. Австро-Угорський уряд спонукав С.Шептицького до керівництва експедицією, більшою мірою з політичних, ніж з військових, мотивів.

Константинопольську акцію СВУ намагався підпорядкувати інтересам „загальнонаціональній українській акції в цілому” [4. Оп. 1, спр. 14, арк. 29]. Для цього він розвинув велику пропагандистську і дипломатичну діяльність. Однак підготовка українського експедиційного корпусу проходила з великими труднощами, і до 1 грудня 1914 р. зголосилося лише 20 бранців [215. С. 120]. Це пояснювалося, насамперед, низьким рівнем національної свідомості полонених українців [255. С. 18].

У середині листопада 1914 р. при обговоренні плану експедиції з представником австро-угорського генштабу полковником Граніловичем командант легіону УСС М.Галущинський наголосив на головній вимозі українців – утворення самостійної держави у випадку перемоги над Росією. Лояльність до української справи Центральні держави мали підтвердити в

офіційному маніфесті до українського народу при вступі союзних військ на українську територію [64. С. 194].

Українські Січові Стрільці були вже готові виїхати до Константинополя, але несподівано прийшло повідомлення про поразку турецького флоту на Чорному морі та заняття військом тільки невеликої території на Кавказі. Повстання на півдні України і Кубанщині стали неможливими, і таким чином у Туреччині відпала потреба в українських стрільцях [64. С. 200]. До того ж офіційний Відень вирішив не відсилати українців до Константинополя. Австро-угорський посол у Константинополі Паллавічіні писав співробітникові Міністерства закордонних справ О.Гойосу: „Признаюсь щиро, я, взагалі, не вірю в можливість заснування української держави. Розраховано на революцію в Польщі, в Україні, але дотепер з усіх тих революцій не завважається нічого” [53. 1969. № 2. С. 31].

Центральні держави не могли погодитися з тим, щоб проголошення самостійності української держави випереджало розв’язання польського питання. Самостійність України, як пише австрійський історик Біль Вольфдідер, „не могла йти першою ще з уваги на Польщу”. Крім того, австро-угорський уряд лякала активізація українського сепаратистського руху в Австро-Угорщині, який загрожував монархії [215. С. 121-122].

Після невдачі константинопольської акції австрійський уряд запропонував СВУ перенести свій осідок до Константинополя або до іншої країни, поступово зменшував фінансову допомогу. Особливо це стало відчутним у січні 1915 р., коли усунули з посади керівника зовнішньополітичного відомства графа Бертольда і прийшов на його місце барон С.Буріан.

Перенесення осідку Президії Союзу з Відня мало політичний підтекст з певними наслідками для поширення українських симпатій в Австрії, яка в загальному толерувала український рух, визнавала національну самостійність. Цей факт почала використовувати російська преса для

контрагітації проти Австрії, представляючи виїзд Союзу як вигнання того уряду, в якому він бачив свого спільника у боротьбі проти основного ворога – Росії. „На цьому ґрунті, – підкреслювалося в доповідній записці СВУ Міністерству закордонних справ 20 грудня 1914 р., – легко буде російській пресі представити весь Союз гуртком зрадників, які продають себе тому, хто більше платить (то німці, то турки), тоді як досі навіть ПТА (Петербурзьке телеграфне агентство) не зважилося на таке оклеветання нас, рахуючись, очевидно, з тим фактом, що наші відкриті виступи з підписами яскраво свідчать про відкритий і чесний характер нашої акції” [4. Оп. 1, спр. 14, арк. 33].

У відповідь МЗС Австро-Угорщини висунуло умови: 1) перенести місце перебування СВУ до Швейцарії, в якій „дешевше обходиться життя”; 2) продовжити видавничу діяльність; 3) в таборах полонених діяти виключно під керівництвом австрійського генштабу і за його кошти [28; S. 195-198].

Однак СВУ не сприйняв такі вимоги австрійського уряду, заявивши, що він хоч і нелегально представляє Наддніпрянську Україну, проте не може залежати тільки від генерального штабу. Він може співпрацювати тільки з Міністерством закордонних справ, хоч у справі полонених може вести переговори й з військовим міністерством, в компетенцію якого входить утримання полонених, але під його підпорядкування не піде [236. С. 210-211; 235].

Саме тому в квітні 1915 р. стався формальний розрив СВУ з офіційним Віднем. Проте австрійський уряд дозволив членам СВУ залишитися у монархії при умові, якщо вони не даватимуть підстав для „обґрунтованих скарг австро-русинських кіл та їх парламентського заступництва”, продовжити роботу в таборі полонених самостійно [236. С. 206]. Втім і це не влаштовувало Військове міністерство, яке періодично спочатку під тиском ГУР, а з травня 1915 р. утвореної Загальної Української Ради, давало

вказівки, які практично не доводилися до кінця, про припинення роботи Союзу в таборах полонених [215. С. 155-156].

Відсутність конструктивного діалогу і непорозуміння з офіційними галицько-буковинськими провідниками, які необґрунтовано скаржилися перед урядом на Союз, призвела до розв'язання української проблеми в Австрії на дальшу перспективу. Активіст агітаційно-пропагандистської роботи серед полонених Василь Сімович писав: „Досить сказати, що підтримку у своїй роботі Союз у тодішнього нашого політичного проводу не то, що не мав, а ще йому доводилось поборювати цілком непотрібні колоди, що їх хтось, невідомо хто, підкидав Союзові по дорозі його праці, на тій дорозі, що вела до Міністерства закордонних справ, чи Міністерства війни” [233. С. 53].

Галицько-Буковинський провід, зокрема К.Левицький і М.Василько, не міг змиритися з пріоритетом СБУ в питанні проведення національно-просвітницької роботи серед полонених. На засіданні Загальної Української ради було оприлюднено лист відомого галицького політичного діяча адвоката С.Барана, в якому критично оцінювалася робота СБУ в таборах для полонених українців російської армії. Він запропонував терміново створити окрему секцію в ЗУР для проведення цієї роботи, оскільки Союзом вона велася не у всіх таборах з українськими полоненими, до того ж „несистематично і з малими успіхами” [9. Оп. 1, спр. 26, арк. 1]. На його думку, ЗУР як всеукраїнська політична організація має більше право перебрати цю ділянку роботи з морального боку, а ще й тому, що більшість залучених до акцій у таборах – українці Австро-Угорщини. До складу нової секції ЗУР, за планами С.Барана, мав увійти тільки один представник СБУ [179. С. 164-165]. Втім, як відзначив під час обговорення цього питання соціал-демократ М.Ганкевич, лист був спрямований „проти СБУ, а не саму справу”. Про те свідчила, на його думку, відсутність на засіданні самого автора листа.

Пропозиції С.Барана розцінювалися представниками Союзу як спроба втручання в автономні права організації. Вони нагадали, що між політичним керівництвом галичан і буковинців – К.Левицьким, М.Васильком, Є.Петрушевичем і Союзом існує домовленість про взаємне узгодження кандидатур австрійських українців для роботи в таборах, яка жодним чином не була порушена з їх боку. СВУ погодився прозвітувати про свою діяльність серед полонених українців. На засіданні ЗУР 2 червня 1915 р. О.Скоропис-Йолтуховський виголосив двогодинний звіт про діяльність СВУ в таборах. Він вважав, що передача в руки галичан і буковинців керівництва національно-просвітньою роботою серед полонених буде розцінена останніми як „австрійська провокація, незгідна з їх присягою”. Члени Ради позитивно оцінили роботу СВУ у таборах, визнали шкідливим для загальнонародної справи створення у ЗУР окремої секції у справах полонених і прийняли рішення залишити й надалі цей напрям роботи за СВУ. Щоправда, призначення галичан і буковинців до роботи з полоненими тепер погоджувалися Союзом із ЗУР. СВУ зобов’язувався на вимогу Ради надавати звіти про діяльність у таборах полонених і всю роботу здійснювати згідно з директивами Ради [215; 174].

У відповідь на ці домовленості 23 лютого 1916 р. у Львові засновано „Комітет Союзу визволення України для помочі полоненим українцям у Галичині”. Його головою обрано галицького націонал-демократа Володимира Бачинського, секретарем – Антона Гап’яка. До його складу також ввійшли: С.Баран, В.Будзиновський, С.Витвицький, М.Ганкевич, І.Крип’якевич, О.Назарук і Галя Федаківна. У березні того ж року до Комітету були кооптовані активісти товариства „Академічна Громада”, ств. 1896 р., студент-правник Ілько Матейко та студентка медицини Іванка Телішевська.

Роботи у новоствореного комітету було багато, оскільки навесні 1916 р. на території краю знаходилося вісім таборів полонених (Львів, Долина,

Стрий, Дрогобич, Белзець, Сянок, Вадовичі, Тухля). Відтак, завданням Комітету було: відвідувати робітничі відділи у таборах, виявляти свідомих українців та організовувати з них гуртки під назвами „Визволення України” або „Українська Громада”, поширювати освітню та патріотичну літературу, засновувати бібліотеки, вести посередницьку діяльність під час переведення окремих полонених або цілих гуртів на курси до таборів Австрії чи Німеччини, підтримувати контакти між бранцями та Президією Союзу у Відні. Комітет звертався до різних українських інституцій стосовно збору фінансових пожертвувань, книжок для ведення національно-освідомлюючої роботи серед полонених співвітчизників [7. Оп. 1, спр. 2638, арк. 2, 7, 9; 215. С. 280].

Однак австрійська влада навіть після прийняття Загальною Українською Радою відповідних резолюцій не припиняла адміністративного тиску на Союз. Все це могло закінчитися депортуванням організації з Австро-Угорщини. Відтак, мрії про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української держави, як зазначав О.Скоропис-Йолтуховський, українцям довелося здати в архів [236. С. 214]. Тому все більші надії вони почали покладати на сильну німецьку державу.

Не секрет, що й Берлін прагнув підтримати сепаратистські національно-визвольні рухи в Російській імперії як засіб її воєнно-політичного та фінансово-економічного послаблення. Офіційний Відень боявся підтримки німецьким урядом боротьби неросійських народів, оскільки це загрожувало б територіальній єдності монархії Габсбургів. Адже в союзі з Німеччиною відроджена суверенна Україна вимагала б приєднання Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття [215. С. 123].

Для кращої орієнтації в українському питанні німецькі урядники зав'язали контакти з галицькими політиками. Це викликало повне невдоволення серед віденського політикуму. Цісар Франц Йосиф, як зауважив львівський історик М.Голубець, заявив: „Це не є зле, що українці

їздять до Берліну (йдеться про зустрічі К.Левицького і М.Василька з німецькими політичними діячами), але це не повинно означати, що українці дістануть все з Берліну” [119. С. 750]. Тому, очевидно, німцям вигідніше було увійти у зв'язки з СВУ, які започаткувало їхнє посольство у Відні.

Як відомо, Президія СВУ ще на початку 1915 р. встановила зв'язки з Міністерством закордонних справ Німеччини [284. S. 513]. Але на відміну від Австро-Угорщини Союз вважав своїм першим і головним завданням налагодження культурно-просвітньої роботи серед полонених у Німеччині, а вже потім – поширення ідеї самостійної України серед німецької громадськості. Власне з цією метою у квітні 1915 р. засновано берлінську філію СВУ, представником якої став досвідчений О.Скоропис-Йолтуховський, секретарем – В.Козловський. Отримати дозвіл на українізацію трьох таборів у Німеччині СВУ вдалося лише за допомогою „Товариства внутрішньої колонізації” у Франкфурті-на-Одері, керівництво якого (Ф. фон Шверін – голова, д-р Е.Койн – секретар) переконалося в доцільності практичної реалізації ідеї виділення полонених українців у спеціальні табори. Познайомившись із політичною платформою Союзу, вони дійшли висновку: відродження української державності – корисне і для національних інтересів Німеччини. Тому й вирішили підтримати заходи СВУ. Дії організації сприйняв й начальник департаменту у справах полонених Військового міністерства Німеччини полковник Е.Фрідріх. Сподобалася йому й сама програма морального і культурно-освітнього виховання українців [236. С. 215].

Проте, незважаючи на всі зусилля полагодити цю справу на урядовому рівні, МЗС Німеччини відмовилося взяти на себе відповідальність за діяльність СВУ у таборах, що могло ускладнити укладання в майбутньому сепаратної мирної угоди з Росією. За цих обставин Ф. фон Шверін і Е.Койн заснували „Посередницьку організацію у Франкфурті-на-Одері” і за домовленістю з полковником Е.Фрідріхом зробили подання міністру

закордонних справ, що ця німецька організація бере всю відповідальність перед урядом щодо діяльності СВУ в таборах. Одночасно вони запевнили міністерство: в цих таборах не буде вестися антинімецька агітація, що фактично відкрило можливість розпочати культурно-просвітню й національно-виховну роботу серед полонених українців у Німеччині [255. С. 19]

16 квітня 1915 р. у Франфурті-на-Одері відбулася нарада, на якій обговорено ставлення СВУ до т.зв. байрату (спілки), що складався з кількох осіб і займався українською пропагандою по таборах. У нараді взяли участь голова товариства сприяння внутрішньої колонізації Ф. фон Шверін, секретар цього ж товариства Е.Койн, представник німецького Міністерства закордонних справ Ціммер і О.Скоропис-Йолтуховський. Ухвали цієї наради також обговорили члени Президії СВУ у Відні, які внесли відповідні корективи. Найважливішою з них було те, що Союз зберігав за собою самостійність в організації та веденні просвітньої роботи у таборах. Водночас О.Скоропис-Йолтуховський зобов'язався, що характер роботи СВУ не матиме антинімецького або антиавстрійського духу. Берлінські урядовці **зобов'язувалися** також, що головні рішення щодо полонених будуть прийматися в присутності та зі згоди представника СВУ [236. С. 216; 215. С. 277-278].

Для налагодження фінансових й адміністративних справ Управа СВУ в Берліні зав'язала діалог з Товариством сприяння внутрішньої колонізації і пруським воєнним міністерством. „І треба признати, — пише О.Терлецький, — що воєнне міністерство, а власне генерал Е.Фрідріх і сотник В. фон Люберс вміли погодити приписи воєнного закону щодо полонених з вимогами української пропаганди” [255. С. 216]. Разом із відповідальністю за роботу СВУ в таборах „Посередницька організація” взяла на себе і турботи щодо фінансування цієї діяльності, отримуючи відповідні кошти з рахунків Міністерства закордонних справ Німеччини. З самого початку співпраці

Президія СВУ запевнила, що видатки на культурно-просвітню роботу серед українських полонених мають бути повернені Німеччині як державний борг після повстання незалежної Української держави. Загалом 1915-1917 рр. до каси СВУ від „Посередницької організації” надійшло 631000 нім. мар., і всього витрачено 743294,56 нім. марок (до каси СВУ надходили кошти і від приватних підприємств) [235; 236; 237; 238].

Чимало коштів витрачено для придбання трьох друкарських верстатів і необхідного обладнання для облаштування табірних друкарень, що дало можливість не тільки розпочати видання часописів у таборах, а й навчити всіх бажаючих із числа полонених основним практичним операціям до друкарської праці. У кожному таборі засновано також палітурні та майстерні художнього промислу (різьба по дереву, вишивання, гончарні вироби та ін.). Водночас придбано фотографічні апарати та спеціальні прилади для табірних фотографічних майстерень всіх українських таборів (Раштату, Вецляру і Зальцведеля), де полонені мали також можливість опанувати і цю справу. СВУ подбав про надходження до табірних бібліотек і гуртків шкільних підручників і приладів, географічних мап, діапозитивів, театральних костюмів й декорацій, музичних інструментів. Ще одна значна стаття витрат – видатки на платню фаховим вчителям й співробітникам Просвітніх Відділів СВУ, які „оплачувалися так, щоби вони, живучи поблизу табору в місті – часто з родинами – могли віддавати весь свій час таборовій праці” [236. С. 226-228, 230-233].

Отже, у перших числах травня 1915 р. з дозволу військового міністерства Німеччини розпочато концентрацію полонених українців у Раштаті. У травні їх чисельність становила майже 3000 чол. Хоча у таборі мали бути зібрані лише українці („малороси”, як вони самі себе називали), до Раштату потрапили росіяни з українських земель і Вятської губернії, нерідко поляки та євреї. Це сталося внаслідок зголошень Раштату полонених не за національним принципом, а за територіальною ознакою. У вересні 1915р.

заходами Берлінської Централі СВУ було утворено ще один український табір у Німеччині – Вецляр (біля старовинного одноіменного містечка). У листопаді засновано ще один табір – Зальцведель, в якому постійно перебувало 5-6 тис. українських полонених. У цих таборах було сконцентровано понад 60 тис. українців [16; 187; 241].

Слід зазначити, що члени Просвітніх відділів крім ведення культурно-освітньої роботи займалися справами, що торкалися повсякденного життя й побуту полонених, а також були посередниками між табірними комендатурами й вояками-українцями. При німецьких комендатурах кожного табору діяли „Українські канцелярійні відділи” на чолі з німецькими офіцерами, які підпорядковувалися як комендантам таборів, так і полковнику Е.Фрідріху з Військового міністерства Німеччини. Вони безпосередньо контактували з головами українських громад таборів, щоденно збирались на спільні наради, на яких розглядався весь комплекс табірних проблем.

Отже, українська політична орієнтація все більше прагнула підтримки Німеччини. Перебуваючи в Берліні, представництво Союзу визволення України, як політична репрезентація наддніпрянців, співпрацювало з німецьким урядом, впливовими колами суспільства. У жовтні 1915 р. голова централі СВУ в Берліні Олександр Скоропис-Йолтуховський і представник Союзу з України Євген Голіцинський (відомий діяч Революційної Української Партії, талановитий вчений-хімік) зустрілися із заступником державного секретаря Німеччини Цімерманом, обговоривши національно-політичні питання у зв'язку з окупацією військами Центральних держав прикордонних територій російської України. Цімерман розповів українцям про виступ рейхсканцлера Бетмана-Гольвега у рейхстазі, звернувши увагу на таку заяву: „Німеччина є і хоче залишитися оплотом миру і дружби великих і малих націй. Це є також основою для нашої точки зору щодо України, прагнення і національно-історичні права якої добре відомі кайзерівському німецькому урядові. Ми бажаємо з відкритим серцем, щоб рани, завдані

українському народові російським гнітом, так швидко зажили, як це можливо. Відносно можливого заснування самостійної української держави кайзерівський німецький уряд ставиться прихильно” [58. № 1. S. 14; 280; 281; 284].

Зацікавлення німецьких чинників до України засвідчило й те, що 11 грудня 1915 р. військове міністерство дозволило заснувати „Спілку німецьких прихильників українського визвольного руху (товариство „Ukraine”), що мала згуртувати широке коло „друзів України”. Нову спілку очолив генерал Людвіг фон Гебзаттель, представництво у північній Німеччині – колишній міністр Е.Ріхтер. У січні 1916 р. почав виходити її друкований орган „Osteuropkische Zukunft”. У першому числі часопису в передовій статті Ю.Галлера відзначалося: „Ми (німці. – Авт.) не можемо довго заплющувати очі на факт існування української проблеми, що для Німеччини це має величезне значення” [215. С. 129].

Водночас у багатьох містах Німеччини проведено вечори з української тематики. Зокрема, О.Скоропис-Йолтуховський виступив 23 лютого 1916 р. перед німецькими політичними та промислово-фінансовими колами Мюнхена з доповіддю „Самостійна Україна”, мрія в 1791 р., дитинна утопія 1854 р., політична потреба 1888 р., а тепер пекуча необхідність”, в якій зазначав: „...Ми певні того, що німці й розв'яжуть цю проблему, бо самостійність України стала політичною konieczністю теперішнього розвитку справ... Досягнути цього українці зможуть лише тоді, коли вони будуть в одному ряді серед європейських народів й, таким чином, зможуть „відібрати ґрунт з-під ніг російського велета”. Це можливе, на його думку, за умови утворення самостійної Української держави, що підносить українську проблему до рівня світових подій [237. С. 332].

Багатолітній співредактор „Свободи і діла”, посол до австрійського парламенту з 1907р. Є.Левицький, що з ініціативи СВУ брав участь в акції 7 травня 1915 р., виголосив у Мюнхені доповідь „Україна, українці та

інтереси Німеччини” перед німецькими прихильниками України з урядових, промислово-фінансових та інтелектуальних кіл. У ній підкреслено спільність зацікавлень українців і Центральних держав щодо політичного, економічного та культурного розвитку [296. S. 53; 215. С. 130].

Лютнева демократична революція у Росії прискорила декларацію планів українського політикуму. У новій ситуації СВУ намагався поглибити боротьбу за повну політичну самостійність народу. Він вважав, що Україні необхідно повернути правно-державні основи Переяславського договору 1654 р. із зазначенням етнічних меж заселення українців, провести демократизацію місцевих органів влади, що сприятиме реалізації національно-культурних вимог. Національно-державницька ідея, яку Союз визволення України пропагував під час війни за межами Росії, тепер відкрито поширювалася на рідній землі. Після перемоги народу над царизмом і крахом монархії Романових продовження війни визнано шкідливим, оскільки це загрожувало поверненню реакції. Тому СВУ виступив за якнайшвидше заключення миру. Власне нову платформу Союзу розглянуло засідання 2 травня 1917р., прийнявши такі ухвали: про ставлення до війни Тимчасового уряду Росії, Центральної Ради, Українських політичних репрезентацій в Австрії, про роботу серед полонених. Учасники наради підкреслили, що Союз і надалі відстоюватиме державну самостійність українського народу і всю роботу координуватиме з діяльністю Центральної Ради [43. 1917. 5 черв.]. Водночас Союз продовжував репрезентувати українські справи за кордоном, проводити організаційно-виховну роботу серед полонених в Австро-Угорщині та Німеччині [215. С. 135-136].

СВУ надавав великого значення національно-освідомлюючій роботі з полоненими офіцерами-українцями, які перебували окремо від рядового складу у спеціальних таборах. Консервативність офіцерського представництва російської армії зробила свою справу. За 1915–1916 рр. до української справи залучилося лише декілька офіцерів українського

походження. Зрозуміло, що революція у Росії дала новий поштовх до започаткування нових акцій. Одним із перших українізувався офіцерський табір у Терезієнштадті (Австро-Угорщина). Це був штрафний табір, який розміщувався в казематах великої двоповерхової будівлі, відгородженої від міста високим муром. Це була т. зв. „тюрма семисот” – 700 офіцерів, які не виявили належної лояльності до австрійської влади та робили спроби втечі з інших таборів. Тому тут запроваджено суворий режим, але у внутрішнє життя офіцерів адміністрація не втручалася. Завдяки роботі СВУ серед молодших офіцерів, заснували гурток, що пропагував українську справу і став ефективним чинником у національному відродженні [215. С. 290-292; 240].

У старшинському таборі в гарті біля Амштетену в Австро-Угорщині перебувало 600 офіцерів. 1916 р. тут почали закладати таємні українські гуртки, які завзято поборювали офіцери-росіяни. Однак вони зробили свою національно-освідомчу роботу, і 17 чоловік згодом переїхали до Йозефштадту, серед них – Станіславський, Авраменко, Манделко, Фесенко, Товстоніг, Мельниченко та ін. Ще в січні 1916 р. СВУ намагався українізувати старшинський табір у Йозефштадті. З цією метою туди приїхав член Президії Союзу М.Меленевський і мав підпільні розмови з сотником Ярошевським і хорунжим М.Букшованим. На жаль, через реакційність штаб-старшин українізація табору не відбулася. Пізніше українці – полковник І.Перлик, капітан П.Ганжа, прапорщики Сич, Вануленко та Малевич – заснували там невеликий таємний гурток, який всіма можливими засобами прагнув освідомлювати інших [75. С. 6].

У терезієнштадтському таборі український гурток (офіційна назва „Кружок членов малорусской библиотеки”) зорганізувався ще у 1915 році й нараховував більше 20 членів. Найенергійнішими членами гуртка були прапорщики Курило, Прохода, Зубчик, Гавриленко, Костенко та інші. Старшинський табір Бранау над Інном ще від 1915 р. мав таємний

український гурток завдяки поручнику Драченку, підпоручнику Прокопенку, прапорщику Перепаді [75. С. 4-8; 86].

У таборі Мархтрєнк українці об'єднувалися навколо капітана Ткаченка й поручника Горьківського, а у Кляйн-Мюнхені над згуртуванням старшин-українців працювали прапорщики Федорівський і Авраменко. Українська організація у старшинському таборі Мюлінг біля Вайсельбургу, що був одним із проросійських, відразу знищена комендантом – запеклим російським шовіністом. Згодом у таборі старшини-українці Немеловський, Ващенко, Петчинський, Шеледешов, Пилипенко організували невеликий гурток, який після Берестейського миру значно розрісся – до нього увійшли найзапекліші „малороси”, які згодом у дивізії Сірожупанників стали дуже добрими командирами [71].

У таборі Візельбург, що знаходився неподалік Мюлінгу, освідомлення українців проводили старшини: Левицький, Бутович, Євнух, Омельченко, у Райхенбергу - прапорщик Шпановський, а у Брюксі – капітан Паньківський, поручник Кіт і прапорщик Лебединський [75; 215. С.290-293].

Наслідки роботи цих гуртків були досить помітні – число їх членів поступово збільшувалося. Спочатку царські офіцери вороже ставилися до організаторів цих гуртків, і вони, як „мазепинці” й „самостійники”, значилися на т.зв. „чорній дошці”. Проте загостреної форми набула боротьба між невеликим українським і численним московським табором після Лютневої революції, коли українці відкрито почали говорити про самостійність України.

Для більшої ефективності роботи щодо українізації таборів потрібно було виділити один із загальностаршинських таборів. Тому в квітні 1917 р. старшини-українці табору Терезієнштадт за допомогою СВУ звернулися з проханням до військового міністерства Австро-Угорщини перевести їх до Фрайштадту. Їм офіційно дозволено перебувати у солдатських таборах тільки в окремих випадках. Зате військове міністерство дозволило зробити табір

Йозефштадт українським і перевести туди старшин-українців з інших таборів. Із прибуттям у червні 1917 р. групи полонених (12 офіцерів-українців) із Терезієнштадту був заснований український гурток старшин Йозефштадтського табору. На його заклик (надрукований у „Віснику Союзу визволення України”) до всіх старшин-українців до Йозефштадту стали прибувати нові групи наддніпрянців. Оскільки табір був розрахований лише на 120 чоловік, то всіх старшин-росіян вивозили до інших таборів. У липні 1917 р., коли прибуло ще 20 старшин із Терезієнштадту, тут утворили (замість культурно-освітнього гуртка) „Громаду польських старшин-українців Йозефштадтського табору”. Активними діячами громади стали І.Перлик, П.Ганжа, Й.Мандзенко, М.Букшований, В.Прохода, Курило та інші [215. С. 292-293; 240; 241].

Українські громади полонених офіцерів-українців були утворені у Райхенбергу (Чехія) у складі 30 членів, а в Ганновер-Мюндені у квітні 1917 р. – 120 чоловік [240. С. 12]. Все це свідчило про поширення національного самоозначення серед полонених українців, а відтак, ефективність української політики серед підневільних співвітчизників, які, насамперед, прагнули миру і повернення до рідних домівок.

Таким чином, утворення окремих таборів військовополонених українців мало велике значення для їх національно-патріотичного виховання. Зусиллями СБУ, галицько-буковинських громадсько-політичних діячів, національносвідомого активу з числа полонених при сприянні урядових, зокрема військових відомств та неурядових структур Центральних держав, спричинено до виховання у неволі тисячі національно свідомих українців, які стали вірними синами своєї Вітчизни. Ефективність дій російських політиків – як білих, так і червоних – у таборовому середовищі була значно меншою.

РОЗДІЛ III

НАЦІОНАЛЬНО - КУЛЬТУРНА ПРАЦЯ

Багатогранна робота серед полонених українців у таборах військовополонених носила насамперед національно-освідомлюючий і культурно-освітній характер. Тому перед українським політикумом стояло нелегке завдання – розвинути національно-патріотичний світогляд у військовополонених і підготувати з колишніх солдатів якнайбільше свідомих українців. Революційного 1917 р. письменник Б.Лепкий (до 1914р. – учитель гімназії у Кракові) у промові на освяченні пам'ятника полоненим українцям у Вецлярі наголосив: „Щоб не гаяти робочого часу, полонені працювали, добували просвіту, знання, щоб на Україну вернути з найціннішим дарунком, яким єсть просвітній чоловік” [142. Т.1, С. 1286; 186. С. 38].

Отже, для розгортання національно-культурної роботи у Фрайштадті, Раштаті, Вецлярі та Зальцведелі створили „Просвітні відділи СВУ”. До їх складу добиралися особи, які сповідували ідеологічну платформу СВУ і поповнювалися з рядів наддніпрянської політичної еміграції, а також із середовища інтелігентів Галичини і Буковини. Відділи очолювали харизматичні представники, які в Австро-Угорщині призначалися Президією Союзу у Відні, а в Німеччині – Централєю у Берліні [66; 70; 213; 215. С. 277].

Цією діяльністю у Фрайштадтському таборі займалося 12 чоловік, серед них вісім знаних галичан – професор Василь Сімович, адвокати Роман Домбчевський і Осип Охримович, вчителі Володимир Левицький і Микола Чайковський, письменник Василь Пачовський, мистецтвознавець і краєзнавець Микола Голубець, посол до австрійського парламенту від Тернопілля соціал-демократ Яцько Остапчук, буковинець – публіцист і голова буковинської соціал-демократичної партії Осип Безпалко і три наддніпрянці – композитор о. Євген Турула, о. Омелян Гнідий і скульптор, політичний емігрант із Полтавщини Михайло Гаврилко, що пізніше перейшов до легіону УСС. Згодом до українських таборів у Німеччині

виїхало близько 30 членів Суспільно-просвітнього гуртка табору Фрайштадт, а також співробітники Просвітнього відділу В.Левицький, В.Сімович, М.Чайковський, О.Безпалко, Є.Турула, В.Пачовський. З Просвітнього відділу у Фрайштадті залишилися і постійно працювали О.Охримович і Р.Домбчевський, а з серпня 1916 р. у таборі постійно перебував професор мовознавства Чернівецького університету, посол Віденського парламенту (1911 –1918) С.Смаль-Стоцький, який як старший офіцер австрійської армії (крім викладацької діяльності) виконував обов'язки помічника коменданта табору. Слід зазначити, що українська національно-просвітня робота у Фрайштадті мала, хоч не завжди, але належне розуміння зі сторони військового відомства і Генерального штабу Збройних сил Австро-Угорщини [4. Оп. 1, спр. 54, арк. 8; 215. С. 278-279].

Однак у перші місяці своєї діяльності Берлінська централь СВУ відчула кадровий голод: не вистачало свідомих українців, які мали очолити провід культурно-просвітньої роботи серед полонених. Відтак, на допомогу знову прийшло Військове міністерство Німеччини, заходами якого до співпраці з Союзом запросили 29 осіб (фактично влітку 1916 р. у таборах Німеччини працювало 23). За своїм фахом у цій групі було 11 учителів із гімназії, п'ять народних вчителів, два адвокати, два студенти університету, три особи з середньою освітою, священник, різьбар, співробітник української бібліотеки, навіть оперний співак і публіцист. З них 11 осіб були з Галичини, 10 – з Буковини і 8 – з Наддніпрянської України. Серед них: П.Бензя, М.Митієвський, М.Бондаренко (Іваницький), А.Волосів, о.П.Катернюк, Б.Лепкий, В.Падалка (Бахталовський), П.Карманський, Р.Перфецький, М.Паращук, В.Мороз, Є.Гуцайло, А.Миколаєвич, Я.Тарасовський, О.Терлецький, В.Левицький, М.Шаповал та інші. Крім цього, на цикл лекцій був запрошений професор С.Смаль-Стоцький, а відомий співак, перший тенор опер у Стокгольмі, Львові і Кельні (з 1910 р.) М.Менцинський дав по

одному концерту в українських таборах Німеччини [142. Т. 4. С. 1520; 215. С.279; 255; 256; 254; 257].

Загалом діяльність Просвітніх відділів розгорталася за трьома напрямками: 1) просвіта взагалі, тобто вивчення окремих предметів в організованих школах, курсах і окремих викладів; 2) національно-політичне виховання; 3) практична наука організації громадського життя, тобто управління українськими громадами. Ці три напрями були тісно пов'язані між собою й взаємно себе доповнювали. Третій напрям – прикладний, але й два перші стали частково такими ж, тому що полонені з розгортанням просвітньої роботи самі перебрали її функції. Вони вчителювали в народній школі, давали наукові виклади, редагували і поширювали часописи, виголошували бесіди політичного і культурно-освітнього характеру.

Важливо й те, що Просвітнім відділам надано широку автономію і свободу у виборі методів навчально-виховної роботи. Керівні органи Союзу лише наглядали за їхньою діяльністю. З цією метою члени Президії Союзу регулярно об'їжджали табори, давали свої вказівки й зауваження щодо усунення недоліків. Отже, Просвітні відділи виконували чи не основну частину роботи серед співвітчизників: влаштовували школи грамоти, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, освітні курси, будували церкви, чайні, допомогові каси, кооперативні крамниці, відкривали спортивні товариства, друкарні, організовували серед полонених українські громади. Завдяки цьому Просвітні відділи з часом набули суспільного авторитету і стали головними організаторами життя українських громад чотирьох таборів. Крім просвітньої та організаційної роботи вони займалися також влаштуванням побуту скитальців, виконували посередницьку місію між ними і табірною й цивільною владою [215. С. 278; 66; 67; 80].

Зрозуміло, що здійснення національно-культурної роботи наштовхувалося на труднощі. Їх складали такі етнологічні та психологічні обставини: страх перед Росією, що після війни притягне полонених до

відповідальності, їх природне русофільство, негативне ставлення до Центральних держав, переконання у природній могутності непереможності Росії. Власне через те українська пропаганда натрапляла на великий опір загалу. Загалом серед полонених можемо виділити три групи: 1) свідомі українці, 2) національно індиферентні, 3) звичайні безпросвітні, настроєні вороже до українства скитальці. Спершу більшість становила друга група, потім перевагу здобули свідомі українці. Втім, ні одна з цих груп не зникла цілковито. Щоправда, певна частина полонених пройшла велику національну еволюцію, бо ідея автономії, а в менших гуртах полонених – ідея самостійності України, таки дістала схвалення. У таборах були також певні прояви більшовизму: антивоєнні, радикальні, соціального змісту гасла знаходили серед збідованих солдатів широкий відгомін. Особливі симпатії були до земельної справи, яку маса полонених, не орієнтуючись у партійно-політичних деклараціях, розуміла лише як безкоштовний розподіл поміщицької землі. До церковної проблеми полонені особливого зацікавлення не виявляли. Лише для окремих інтелігентів було ясно, що церковною справою не можна легковажити, адже поступом українця повинна бути незалежна Українська церква [215. С. 278; 255; 256; 254].

Культурно-освітню та національно-освідомлюючу роботу в таборах полонених можна поділити на три періоди: організаційний, підготовчий та ідеологічно-національно-творчий.

Організовану національно-просвітню працю у Фрайштадтському таборі започаткував 15 листопада 1914 р. новоприбулий М.Гаврилко. Він за дорученням Президії СВУ утворив гурток прихильників Союзу, який розгорнув першу політичну та просвітню діяльність серед полонених. Його зусиллями у кінці листопада засновано „Відділ Союзу Визволення України” (голова – М.Бондаренко, секретар – В.Клепач), який популяризував політичну мету – „відділення України від Росії, придержуючись історичних і етнографічних границь”. 6 лютого 1915 р. Президія СВУ затвердила його

статут, в якому, зокрема, зазначалося, що „відділення України можна добитися тільки активним виступом з бронею (зі зброєю) в руках, і що ця справа потребує жертв, то не кожний спочуваючий годиться до роботи Відділа, а через це і члени Відділа СВУ діляться на дійсних, співчуваючих і членів-добродіїв”. За місяць М.Гаврилкові вдалося згуртувати навколо відділу СВУ 21 чоловіка, здебільшого народних вчителів і студентів вищих шкіл, які мали стійкі самостійницькі переконання. Підтримували М.Гаврилка окремі „селяни-хлібороби з Полтавщини, Чернігівщини, Харківщини, Київщини, Катеринославщини і Поділля” [63; 65; 66]. Однак гострі публічно-політичні виступи талановитого митця і лектора М.Гаврилка, обстоювання самостійницьких гасел членами „Відділу” викликало опір з боку маси таборового вояцтва, в якій переважав ворожий українській ідеї національний елемент – росіяни, євреї, поляки. Вони вважали акцію Союзу інтригою Австрії та Німеччини, а його представників – австрійськими „шпигунами” проти царської Росії, тому ставилися до них із великою недовірою. Крім того, російські чорносотенці залякували симпатиків української визвольної ідеї т.зв. „чорною книгою”, тобто списком, який грозили передати контррозвідці після повернення з полону. Були навіть погрози побиття „шпигунів”. Все це змусило СВУ тимчасово навіть відмовитися від проголошення самостійницьких гасел серед полонених. Великою заслугою М. Гаврилка і членів українського гуртка було заснування бібліотеки з українською літературою, в якій вже у грудні 1914 р. нарахувалося понад 500 українських і 100 російських книжок [4. Оп. 1, спр. 55, арк. 19-20].

З приїздом до Фрайштадту М.Голубця і В.Сімовича СВУ культурно-просвітню роботу серед полонених значно систематизував. Микола Голубець до висвітлення національного питання підходив дуже обережно, але через створений раніше настрій таборяни зустріли його вороже. Тому він провадив щоденні вечірні загальні читання творів Т.Шевченка, С.Руданського, Л.Глібова, а згодом розпочав викладати історію України за М.Аркасом. Як

художник, він провів одномісячний курс малювання, який відвідувало 40 слухачів, намалював 40 портретів діячів української історії, іконостас у таборній церкві св. Покрови і образ Ісуса Христа і Божої Матері в українських національних традиціях [65; 66].

Талановитий педагог-мовознавець В.Сімович унормував фізичну роботу полонених, організував загальні читання й тематичні відчити в окремих бараках. З метою охоплення більшої кількості полонених просвітньою роботою він домігся у комендатури табору окремого бараку під читальню, що міг вмістити до 1,5 тис. осіб. У читальні були виділені окремі приміщення для бібліотеки, палітурні, а також помешкання для бібліотекаря і сторожа. Все це добре відбивалося на роботі: гурток слухачів розростався, і в середині січня 1915 р. число учасників загальнодоступних читань доходило до двох тисяч [89].

22 грудня 1914 р. до табору прибув композитор о. Євген Турула, який організував спочатку церковний хор, впроваджуючи поступово світський репертуар. Полонені охоче горнулися до хору, що згодом призвело до заснування оркестру. М.Гаврилко, М.Голубець, В.Сімович і о. Є.Турула, як зазначав просвітній працівник Фрайштадтського табору Павло Дубрівний, були „тими піонерами, що пробивали „китайський мур” у національному свідомленні своїх „незрячих” братів із над Дніпра” [70. С. 115-122].

У січні – березні 1915 р. В.Сімович провів курс української граматики, який тривав до березня, для полонених з початковою освітою. А вже 15 лютого 1915 р. під безпосереднім керівництвом В.Сімовича зорганізовано щоденний курс для неписьменних, який вели полонені вчителі Падалка, Головін і Тарасовський. 15 травня це навчання закінчило лише 28 осіб, а решта відпала через агітацію та залякування таборових чорносотенців. Взагалі у Фрайштадті, не зважаючи на несприятливі умови, було проведено до 15 серпня 1917 р. шість курсів для неписьменних, на які записалося 759, а закінчило 615 осіб. На них викладало 16 фахових вчителів, виключно з

полонених, відбулося 446 викладів, під безпосереднім наглядом В.Сімовича і професора С.Смаль-Стоцького [70. С. 121-122].

Одночасно організовано курс німецької мови, що обумовлювалося значною кількістю бажаючих її опанувати. Вже з кінця січня 1915 р. О.Безпалко розпочав систематичні виклади з цього курсу, причому всі його учасники отримали спеціальну відзнаку та були звільнені комендатурою від обов'язкових робіт у таборі. Ця обставина породила багато конфліктів, бо частина полонених спільно зі старшими бараків вдалася до активної протидії слухачам цього курсу – „не давали хліба, обіду, видирали книжки з рук, дерли й кидали до виходків” [89. С. 87].

Однак це не зупинило просвітньої роботи в таборі, а чорносотенцям не вдалося її зірвати. Навпаки, культурно-освітня робота поглибилася й поширилася з прибуттям до табору навесні 1915 року о. К.Даниленка, о.Охримовича, М.Чайковського, о. О.Гнідого (православного священика з Буковини, як душпастиря), В.Левицького, Я.Остапчука. Робота набрала планового і систематичного характеру зі створенням Просвітнього відділу СВУ на чолі з В.Сімовичем. Щотижня відбувалися загальні збори членів відділу, розроблялися перспективні і поточні плани роботи, обговорювалися нормативно-правові документи, звіти, полагоджувалися адміністративні справи в комендатурі табору [63; 65; 67; 89. С. 87-98].

Просвітній відділ організував низку систематичних курсів: української мови і літератури, історії та географії України, німецької мови, кооперації, політичної економії, математики, сільського господарства, малювання, співу й музики, курс для неписьменних. Виголошувалися реферати й доповіді на суспільно-політичні теми, зокрема, про національне й громадсько-політичне життя галицьких українців. Просвітній відділ особливо дбав про підготовку відповідних кадрів поміж самих полонених для ведення національно-освідомлюючої роботи. З цією метою у травні 1915 р. засновано „Соціальний гурток”, переважно з інтелігентських сил із твердими самостійницькими

поглядами. Гуртківці заслуховували реферати й доповіді на різні політичні, суспільно-громадські, економічні, культурно-освітні теми, які жваво дискутувалися й обговорювалися [63; 65; 67; 89. С. 88-96].

Значний інтерес у полонених викликав цикл лекцій про західноукраїнські землі в межах Австро-Угорщини, який тривав від червня до кінця жовтня 1915 року при 100-120 відвідувачах. З 21 лекції слухачі могли докладно і всебічно познайомитися з національно-політичним життям українського народу в Австро-Угорщині. Особливо велике зацікавлення викликали у слухачів виклади про суть москвофільства, сеймову діяльність галичан і буковинців, проблеми шкільництва, українські партії. „Переходячи по Галичині, – писав часопис „Розвага”, – вони бачили національні культурні здобутки галицьких українців, вони не раз чули, як простий селянин оповідав про Шевченка, Шашкевича та інших українських письменників, вони не раз чули, що служба Божа правила на зрозумілій їм мові і то зворушувало їх душі, вони бачили школи, пам’ятники, а все те говорило їм, що тут живуть українці, їх брати” [46. 1915. № 16. С. 2]. Для слухачів гуртка спеціально читалися лекції з українознавства на університетському рівні. Тому значно розширювалося коло людей відданих українській справі. Якщо на початку „Соціальний гурток” нараховував до півсотні полонених, то з часом їх число зросло до 200 осіб [4. Оп. 1, спр. 54, арк. 5].

Культурно-просвітня робота в таборі не давалася легко. Так, у травні 1915 р. українська справа опинилася в кризі. Це було пов’язано з вивезенням з табору 1270 чорносотенців, яке затягнулося через епідемію черевного тифу з січня. У травні комендатура знову повернулася до розгляду цієї справи, проте невдовзі виявилось, що ці списки застаріли та потребують перероблення. Укладання нових списків В.Сімовичем не залишилося повз уваги „чорної сотні”, яка активізувала розкладову роботу в таборі. Було оголошено бойкот читалень, а всім, хто їх відвідував, погрожували карами в Росії. Одночасно влаштовано побиття камінням шибок українських установ.

Це призвело до того, що число відвідувачів читалень скоротилося з 1000 до 30 осіб, а частина полонених українців звернулася до В.Сімовича з проханням про виїзд із табору. Лише енергійні заходи комендатури табору й активна душпастирська діяльність отця О.Гнідого поволи заспокоїли мешканців табору та уможливили подальше проведення культурно-освітньої роботи, і вже до кінця травня вона майже повністю увійшла в своє звичайне річище [89].

Нового імпульсу культурно-освітній роботі надало прибуття у червні 1915 р. 500 полонених з табору Кніттельфельд на чолі з Р.Домбчевським і В.Пачовським, а також національно свідомими вчителями — І.Лазьком, П.Онищенком, артистом трупи В.Садовського Д.Щербиною та ін. Просвітній відділ у процесі роботи, пересвідчившись національній підготовці полонених, вирішив, що вони самі зможуть проводити просвітню діяльність. 20 серпня 1915 р. виникла таборова організація самих полонених „Суспільно-просвітній гурток”, члени якого за вказівками табірною Просвітнього відділу провадили роботу в Фрайштадті на підставі спеціально розроблених правил. Його членами були засновані окремі секції гуртка: просвітня, видавнича, драматична, співочо-музична, соціально-політична, етнографічна, фотографічна, спортивно-рахункова і кооперативна. Секції щомісячно звітували про свою діяльність управі „Суспільно-просвітнього гуртка” (СПГ), до якої входили Я.Орищенко (голова), Ф.Шевченко (секретар), Д.Щербина, І.Лазько, Степанович, О.Лошаченко, К.Голобородський, І.Десятовський, Ю.Мочульський [63; 65; 66; 89].

У серпні 1915 р. з числа полонених у Фрайштадті повстав „Політичний Гурток”, члени якого спільно поновили політичну роботу серед полонених „в українським, патріотичнім, протиросійським дусі”. Як зазначалося у „Звіті з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності” від 5 листопада 1915 р. (підписаний А.Жуком і М.Меленевським), основними формами цієї роботи були „доступні популярні

читання”, навчання грамоті, випозичання з бібліотеки книжок, плекання народної музики, співу і мистецтва; курси німецької й української мов, літератури та історії, соціальних наук, кооперації, господарства і рільництва; а її метою – „пробудження національної свідомості серед полонених, поглиблення культурного рівня, поширення серед них ідеї політичної самостійності української нації, горожанське (громадянське) виховання на основах політичної активності та самодіяльності” [4. Оп. 1, спр. 54, арк. 2-8].

Серед полонених співробітників СВУ і табірного активу все більше стали обговорювати різні суспільно-політичні проблеми, проводити популярні лекції з таких важливих питань, як становище українців у Росії й Австрії, про політичні системи світових держав, соціальні проблеми, військові огляди тощо. Залежно від теми і ситуації в таборі такі заходи збирали від 300 до трьох тисяч чоловік [241. С. 47].

Отже, Українська національна ідея все більше здобувала прибічників серед поневолених співвітчизників. Про це красномовно свідчив лист 28 полонених українців Фрайштадтського табору до Президії СВУ з нагоди здобуття Львова 22 червня 1915 р. австро-угорським військом. У ньому зазначалося, що ця подія – „прогляд передвічної справедливості”, адже Львів – вогнище українського національного руху і не може бути, щоб „темрява запанувала над розгоряючим сяйвом світла і сила вільного Духа не порвала кайданів, які поквапилася царська Росія накласти на галицьку частину українського народу”. Вони вважали, що визволення Львова з-під російської окупації закладе основи подальшого успіху й віри в остаточну боротьбу за здійснення національних домагань. Полонені запевняли, що „піднятий прапор Самостійної України не спаде з очей наших, доки не осягнемо свого кінцевого ідеалу” [29. 1915. № 25-26. С. 10].

Про ріст свідомості полонених українців Фрайштадтського табору свідчило їхнє звернення до Президії СВУ від 16 серпня 1915 р. про заснування української газети, домагання перед Центральними державами

утворити українські гімназії на окупованих північно-західних українських землях (Холмі, Володимирі-Волинському, Бересті). Крім того, полонені уважно сліdkували за діяльністю СБУ і легіону УСС на волинських землях, зокрема, на ниві розвитку шкільництва, що мало особливе значення для України в плані виховання молоді в національно-патріотичному дусі. Для Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих областей А. Жук 7 червня 1916 р. передав від Союзу пожертвування на волинські школи – 817,32 корони, які зібрали В.Сімович, Є.Турула, М.Голубець, О.Охримович, М.Чайківський, Р.Домбчевський, В.Левицький, О.Гнідий – культурно-просвітні працівники табору Фрайштадт. Крім того, скитальці німецьких таборів Вецляр, Зальцведель, Раштат передали доходи з концертів і вистав у сумі 467,70 марки, що дорівнювали 667,32 корони [9. Оп. 1, спр. 14, арк. 98; 215. С. 200-201].

Полонені наддніпрянці, як і січовики легіону УСС, у національно-політичних потребах були одностайними. Вони прагнули на освітянській ниві робити внесок у майбутнє українського народу, його державне відродження. „Ціла українська суспільність, – підкреслював Вісник „СБУ” у статті „На волинські школи”, – піде за прикладом Січових Стрільців і полонених та жертвами на волинські школи, у свято Воскресіння Христа підіпре справу, яка може є початком політичного воскресення нашого народу по той бік Збруча” [29. 1916. № 33-34. С. 10].

Надалі Просвітній відділ СБУ доклав чимало зусиль для проведення планомірної національно-освідомлюючої роботи. З цією метою розроблено постійний графік проведення різних політичних і культурних заходів: у понеділок, середу й п'ятницю відбувалися „віча” – загальні збори всіх таборян, де обговорювалися світові й європейські події, становище на фронті, різні аспекти політичного, суспільного й культурного життя в Україні й Росії. У вівторок – загальні збори членів різних табірних організацій, у четвер і в

суботу – „вечори з декламаціями, співами, часом і з музикою”, і, нарешті, в неділю – одна чи дві вистави табірної театру [74. С. 336].

Зокрема, 7 листопада 1915 р. на чергових зборах СПГ обговорювалася проблема „Як має виглядати та демократична держава, за яку ми повинні боротися”. У доповіді полоненого Почепайла відзначено: „Для того, щоб була демократична держава, треба викинути перше усього царя й всіх його міністрів. Треба добиватися всіх політичних прав..., щоб державою володів народ”. У дискусії взяли участь члени Просвітнього відділу Я.Остапчук та О.Охримович. Перший підкреслив, що українці „повинні добиватись автономії де б ми не були, чи в Росії, чи в Австрії” О. Охримович зробив висновок: „Коли ми хочемо, щоб ми жили власним життям, то ми мусимо домагатись політичних й національних прав” [3. Оп. 1, спр. 6, арк. 22].

Важливе місце в культурному житті займав великий український народний хор, який складався зі 170 хористів і 38 музикантів з числа полонених. Табірний театр, на жаль, через відсутність відповідного приміщення не мав змоги розвинути свою діяльність, хоч трупкою було підготовлено кілька українських вистав. Проте активно діяла табірна православна церква, в якій о. О.Гнідий відправляв служби українською мовою [66; 67; 70]. Це, зрозуміло, не подобалося багатьом росіянам.

Просвітній відділ все більше згуртовував навколо себе полонених, формував табірний актив, який поступово перебирав до своїх рук його функції, вносячи нові позитивні зрушення в культурно-освітню та національно-патріотичну роботу серед українського вояцтва у таборах. Просвітня секція суспільно-політичного гуртка підготувала відповідні матеріали до своєї реорганізації в автономне просвітне товариство за зразком тих, що діяли на західноукраїнських землях. 1 серпня 1916 р. було ухвалено статут Товариства „Просвіта” ім. М.Драгоманова. Мета Товариства – згуртувати і вести просвітню роботу в таборі, насамперед, задля національного освідомлення і загальної освіти полонених Фрайштадтського

табору та виховання майбутніх діячів і вчителів для подальшої роботи на російській Україні. Для цього товариство влаштовувало систематичні курси, загальні читання і виклади з усіх галузей знань, з акцентом на проблеми українознавства, проводило літературні вечори, видавало науково-популярні книжки, утримувало таборові бібліотеки [70. С. 108-109].

При Товаристві „Просвіта” заснували „Інститут Народнього Віча”, слухачі якого готували доповіді, виклади й публічні дискусії на національно-історичні, соціально-економічні та суспільно-політичні теми, огляди міжнародно-політичних й воєнних подій. Референтами інституту були члени і співробітники СВУ: О.Охримович, Р.Домбчевський, Я.Остапчук, О.Скоропис-Йолтуховський, А.Жук, М.Чайковський, П.Карманський, В.Левицький, В.Пачовський, а з полонених – І.Мороз, Ю.Мочульський та І.Лазько. Загалом заходами Товариства „Просвіта” у другій половині 1916–1917 рр. було організовано викладання 63 курсів (5753 лекції), які відвідали 7864 слухачі [241. С. 50]. Особливу увагу освітні інституції табору приділяли українознавчим предметам (історія України, українська мова та історія української літератури); поважна кількість навчальних годин відводилась на ліквідацію неписьменності серед полонених і, нарешті, – значний обсяг займали курси німецької мови, арифметики, кооперації і політичної економії. На викладах саме цих предметів було задіяно також і найбільше вчителів. Таким чином, з одного боку, просвітні організації цілеспрямовано готували полонених до майбутнього цивільного життя на Батьківщині, а з іншого – виховували з них свідомих і відданих громадян вільної України.

Заслуговує на чільну увагу і персональний склад учительських сил у таборі. Найбільший обсяг навантажень припадав на членів Просвітнього відділу табору (В.Сімовича, С.Смаль-Стоцького, Р.Домбчевського, М.Чайковського, М.Голубця, О.Безпалка, М.Гаврилка та ін.), які викладали на курсах історію України, українську мову, історію української літератури, німецьку мову, географію, кооперацію, соціологію і політичну економію

[3. Оп. 1, спр. 232, арк. 1-17]. Виключно силами полонених провадилося навчання неграмотних (вчителі – Ю.Мочульський, К.Голобородський, М.Роговий, П.Шиман, Г.Щербацький, Д.Борисенко, В.Щербак та ін.), організовано курси арифметики (П.Дубрівний, О.Сімчук, С.Басок, В.Ілюченко, В.Шевчук та ін.), сільського господарства (В.Степанович, К.Даниленко, П.Хомич та ін.) [70. С. 120-121, 131-133, 136]. Разом з тим, учителі з числа полонених активно співпрацювали з членами Просвітнього відділу. Просвітнім відділом було організовано дев'ятимісячні курси для українських народних шкіл, які закінчили 52 особи.

У січні 1916 р. переобладнали барак на театральну залу, яка, як згадував О.Кобець, була „місцем не тільки видовищ, а й вогнищем високого культурного й виховного значення”. Члени драматичного товариства ім. І.Котляревського за весь час існування табору здійснили постановку 46 п'єс, провели 134 вистави за участю 242 артистів, хористів, музикантів з глядацькою аудиторією пересічно 700 чоловік. Все це мало великий вплив на піднесення морального духу полонених [74. С. 356].

Заснування М.Чайковським у травні 1916 р. фотографічного товариства „Світло” дало змогу виготовляти діапозитиви для читання лекцій, а також зафіксувати для історії майже всі сторони життя полонених у таборі.

Культурно-освітня робота впливала на розвиток всього національного життя в таборі. Щоправда в організаційному житті Фрайштадту наступав період, коли діючий „Суспільно-просвітній гурток” вже не міг повністю задовольнити вимог таборового суспільства. Відтак, 12 серпня 1916 р. СПГ згідно з ухвалою всетаборових загальних зборів було реорганізовано в нову організацію – Українську Громаду. Вона концентрувала всю суспільну роботу, виробляла її головні напрямки і контролювала систему всіх таборових організацій, перетворених в самостійні, статутні товариства з окремими назвами. До складу Української громади входили: Товариство І.Франка; Драматичне товариство ім. І.Котляревського; Товариство

„Український хор” ім. М.Вербицького. Товариство „Просвіта” ім.М.Драгоманова; Кооперативна спілка „Власна поміч”; Фотографічне товариство „Світло”; Етнографічне товариство ім. В.Гнатюка; Рахункове товариство „Січ” ім. гетьмана Дорошенка [63; 67; 70].

На чолі Української Громади стояла рада, до якої входив 21 представник від всіх товариств. Вона періодично скликала Загальні збори на т.зв. „народну Раду”, своєрідний сейм або парламент. Українська Громада працювала до 1 січня 1917 р. За час її діяльності значно поживалося національно-культурне життя в таборі, зросла самоініціатива товариства, безперервно функціонували фахові курси, видавництва, театр та інститут „Народного віча”, створено центральну касу. Така організаційна схема діяльності окремих товариств витворила в мініатюрі державу з республіканським устроєм – Фрайштадтську республіку [63; 67; 70].

У зв’язку з прибуттям нової кількості полонених та зростанням обсягів діяльності представники Української Громади змушені були розширити і поглибити сферу дій Фрайштадтської республіки. 12 січня 1917 р. загальнотаборові збори реорганізували Українську Громаду в Головну Українську Раду, яка складалася з 42 представників усіх організацій. Вони обрали головою Івана Мороза. Такі організаційні форми керівництва у Фрайштадтській республіці стали доброю школою для виховання національно свідомих і політично зрілих кадрів українських патріотів у всіх профілях національної розбудови. Цим фактично була завершена реформа внутрішнього життя у Фрайштадтському таборі [63; 67; 70].

Раштат став у травні 1915 р. першим табором у Німеччині, в якому СБУ розпочав роботу серед полонених. Більшість з них були неграмотними, невелика частина мала початкову освіту, а серед маленької частини інтелігентів лише кілька осіб співчутливо ставилися до української справи. Проте були й окремі голоси, які заявляли, що покращення становища українців можливе тільки в разі поразки Росії та утворення самостійної

держави. Але це були виключення в загальній масі, яка у своїй більшості не відчувала себе українською. З трьох тисяч осіб, що на той час знаходилися у таборі, заледве кілька почувалися українцями. Так виглядав тоді український табір. Для організації просвітньої роботи 12 травня 1915 р. у Раштат за дорученням Берлінської централі СВУ прибули два її представники – наддніпрянці П.Бензя і О.Початок з перекладачем студентом-буковинцем І.Райлянном. До відвідування ними двох блоків полонені поставилися нейтрально, лише один полонений попросив у них „Кобзаря” та „Історію Руси – України” М.Грушевського, інші висловлювали тільки невдоволення харчуванням. Однак виступ представників Союзу з кличем про самостійність України був сприйнятий полоненими негативно. Боязнь „зрадити” царя, очікування репресій після повернення додому проти самого себе й своєї сім’ї – це „загальне почуття страху”, як зазначав О.Терлецький, опанувало з дуже малими виїмками цілий табір” [255. С. 57, 67].

Через залякування чорносотенців „чорними списками”, погрози розправами більшість полонених відмовилася від бесід із представниками СВУ. Проте незважаючи на різні погрози й залякування у таборі знайшлося кілька осіб, зокрема, П.Яременко і О.Полуботок, які створили невеликий гурток для української пропаганди. Їхніми зусиллями організовано курси для неписьменних, які відвідували близько ста осіб. Однак через терор чорносотенців через тиждень курси припинили свою роботу. Разом з тим табір зростав чисельно, і на 16 травня тут вже перебувало 7000 осіб [255. С. 55-70].

Однак заходи представників Союзу щодо читання рефератів, організації хору, створення драматичного гуртка не втілювалися в життя через підступну розкладову роботу „чорносотенців”, а декілька свідомих українців добровільно виїхали на сільськогосподарські роботи. Звернення делегатів Союзу до комендатури табору про переведення чорносотенців до інших таборів почало реалізовуватися тільки у серпні [255. С. 55-68; 67].

У зв'язку з ситуацією, що склалася 12 червня 1915 р. на нараді з представниками Союзу, полонені, які співпрацювали з ними, висловилися про причини невдачі їхньої акції. На їх думку, делегати Союзу вибрали неправильний метод у роботі: їм не потрібно з'являтися у тих блоках, де їх не сприймають, а висилати туди свідомого полоненого. Надію на покращення української пропаганди делегати Союзу пов'язували з приїздом трьохсот чоловік з табору Швагенбург, де вже від травня 1915 р. проводили освідмлюючу роботу М.Іваницький, В.Бахталовський і В.Левицький. 10 липня 1915 р. 324 полонених українців, про яких говорили, що вони готові зі зброєю в руках битися за Україну, прибули до Раштату. Проте надії на активну участь прибулих у національно-просвітній роботі Раштату не виправдалися. Вже наступного дня під впливом агітації підпрапорщиків швагебурці заявили про своє небажання вчитися й знати „цивільних”, тобто представників Союзу. З прибулих полонених частину, яка з розумінням ставилася до української справи, залишили у Раштаті, інших – ворожо налаштованих до українства – відправлено на роботу, а до цього вислано ще 100 підпрапорщиків до неукраїнського табору [255. С. 67-70; 256; 254].

Хоч такі заходи комендатури дещо втихомирили антиукраїнські виступи у таборі, проте не змінили загальних настроїв полонених. Зокрема, не вдалася спроба зосередити всіх проукраїнських прихильників в одному бараці, знову почалася справжня нагінка на національно свідомих українців, два блоки зовсім відмовилися від будь-яких навчальних курсів, а сьомий блок взагалі висловився за виїзд делегатів Союзу за межі табору, бо інакше перейде в інший табір. Справа покращилася у зв'язку з приїздом до Раштату розважливого капітана Козака, який став посередником між комендатурою табору і делегацією, поліпшено харчування. Відтак прихильним стало ставлення німецького начальства до української справи.

У середині серпня 1915 р. за участю члена Президії СВУ О.Скорописа-Йолтуховського, 8 представників Союзу та двох перекладачів засновано

„Просвітній відділ СВУ” в Раштаті. До його складу увійшли: О.Безпалко (голова), П.Бензя, О.Початок, М.Іваницький, В.Бахталовський, В.Левицький, М.Мітієвський та Є.Гуцайло. Слід зазначити, що тепер, незважаючи на успіхи Центральних держав на Східному фронті, була змінена тактика щодо проведення національно-освідомлюючої роботи, а саме – „зовсім закинути самостійницьку роботу і взагалі, не виступати з ніякими гострими політичними кличами”. Подальший хід подій підтвердив правильність цього рішення. 20 серпня 1915 р. було скликано перше віче у Раштадтському таборі з 2000 учасників. О.Безпалко, дотримуючись своєї тактики, виклав тільки питання про поліпшення становища полонених у таборі та про значення освіти для народу, чим задовольнив всіх присутніх [241. С. 70-75].

Така зміна методу роботи призвела до переміни ситуації в таборі, а тим самим дозволила представникам Союзу приступити до розважливої організаційної діяльності. Перша табірна інституція у Раштаті – „Просвітньо-суспільне товариство” було засноване в кінці серпня 1915 р. Одночасно виникло три „просвітні гуртки”, що мали свій провід та нараховували від 12 до 30 осіб. Потребами цих гуртків опікувалися члени Просвітнього відділу СВУ, 30 серпня у таборі були створені т.зв. „Блокові комітети”, до складу яких увійшли прихильні українській справі полонені. Вони обійняли провід у кожному блоці й бараці та були покликані запобігти випадкам дискримінації українських активістів.

31 серпня відбулося друге віче, на якому голова Просвітнього відділу СВУ змалював перспективи культурно-освітньої роботи, запропонувавши полоненим самим керувати її розвитком. О.Безпалко підкреслив, що полонені повинні самі подбати про себе. Ця заява підготувала ґрунт для проведення серед полонених виборів делегатів до „Центрального Комітету” загальнотабірного представницького органу всіх полонених [241. С. 76].

Обрання „Центрального Комітету” (ЦК) у складі 18 осіб (по три від кожного блоку), який об'єднав діяльність всіх табірних організацій та був

допоміжним органом Просвітнього відділу СВУ, стало знаковою подією у житті табору, що заклала наріжний камінь для подальшої просвітньо-організаційної роботи. Як підкреслив О.Терлецький, ЦК виявив себе „дуже корисною організацією для дальшого розвою громадського життя у таборі”, установою, через яку до співпраці було притягнуто велику кількість полонених, „які стояли на роздоріжжю між українством і руською національною ідеєю”. Це був той шлях, по якому „мала йти дальша робота в таборі, щоби притягти до себе масу, яка більш-менш індиферентно, а не вороже ставилася до української справи” [255. С. 76].

Зміни у настроях полонених призвели до того, що вони все більше переконувалися у корисності просвітньої роботи. За три місяці перебування у таборі делегація влаштувала проведення цілої низки рефератів і співбесід з полоненими на різні теми, зокрема, про земельну справу в Україні, проблему політичної самостійності народів, про деякі аспекти економічного зв'язку України з Москвою, про платформу СВУ та ін. [5. Оп. 1, спр. 30, арк. 11-12].

У таборі утворився невеликий (10–20 осіб) гурт полонених-однодумців, які регулярно відвідували всі виклади та брали активну участь у дискусіях. Таким шляхом із загальної маси полонених поступово виокремлювався осередок національно свідомих українців.

На початку липня 1915 р. делегація вважала за можливе розпочати цілу низку курсів (у тому числі і з німецької мови), проте цей проект довелось тимчасово відкласти внаслідок великої міграції населення табору та протидії „чорної сотні”. Відіграла свою негативну роль і нестача великих бараків для проведення викладів. Тільки у другій половині серпня у таборі було організоване проведення систематичних курсів з арифметики, геометрії, німецької мови та відкрито школу для неписьменних. Кількість слухачів на курсах була невеликою (8–12 осіб), але там гуртувався чимраз численніший осередок полонених, які все більше переймалися українською справою та брали активну участь у просвітній та національній роботі. Саме за їх

ініціативою 27 жовтня 1915 р. скликано загальнотабірне віче, на якому було обговорено стан справ на окупованих Центральними державами українських землях Холмщини. Полонені загалом прихильно поставилися до необхідності відновлення на цих землях українських шкіл [255. С. 75-89].

Знаменно, що полонених Раштатського табору цікавила доля й інших народів. Вони із співчуттям поставилися до загибелі кількох десятків дітей і жінок під час французького бомбардування міста Каракрус. Вони зібрали і передали 608 марок 44 пфеніги через міську управу для сімей загиблих, оцінивши тим самим гідне ставлення до них німців [29. 1916. № 63. С. 723]. Все це свідчило, що в діях і настроях полонених відбуваються психологічні зміни. Це стало очевидним, коли 4 листопада 1915 р. О.Скоропис-Йолтуховський наважився виступити перед полоненими з рефератом про самостійність України – учасники віча (близько 2000 осіб) спокійно вислухали його промову. Цілком схвально сприйняли полонені й два концерти (17 і 27 листопада), що були влаштовані на честь Т.Шевченка. У грудні спостерігався подальший поступ у цьому напрямку: під час перепису мешканців табору за національностями українці вписувалися вже окремо від росіян.

Значною подією у житті табору став приїзд 9 жовтня 1915 р. до Раштату православного священика о. П.Катеринюка, який розпочав проведення молебнів – спочатку під відкритим небом, а потім – у спеціально побудованій табірній церкві. У вересні – грудні 1915 р. у таборі постало декілька нових організацій. „Просвітньо-суспільне товариство” поділилося на Політичну (з 5 жовтня – Національну) і Соціальну секції, виникли блокові гуртки Національної секції, чисельність якої у грудні склала 250 осіб. Створено народний хор, який у січні 1916 р. об'єднався з табірним оркестром у Товариство ім. М.Лисенка. Артистичну секцію згодом реорганізовано в Драматичне товариство ім. І.Тобілевича. Найвпливовішою була Національна

секція, в якій гуртувалися найсвідоміші українці, – ті, які визнавали самостійність українського народу [5. Оп. 1, спр. 91, арк. 1].

На початок лютого 1916 р. у Раштатському таборі існувало 12 національних організацій, що прагнули об'єднати українську громаду табору чисельністю близько 1200 осіб. Головну роль відігравав Просвітній відділ, який у співпраці з керівництвом Національної та Соціальною секціями створив т.зв. „Просвітній (Учительський) Гурток” з найширшими повноваженнями у вирішенні внутрішніх проблем табірної життя.

29 січня 1916 р. „Учительський збір” ухвалив проект, відповідно до якого найвищою владою в таборі ставала „Генеральна Рада”, що складалася з президій всіх організацій та членів Просвітнього відділу. Разом з тим було ухвалено створити і „Генеральну Старшину”, що мала стати найвищим виконавчим органом і складатись із голів усіх організацій табору та двох референтів від кожного товариства.

9 лютого 1916 р. у великій викладовій залі зібралася 1-ша Генеральна Рада табору Раштат (250 осіб) та в присутності 500 полонених й гостей – капітанів В.фон Люберса і Козака. Засідання відкрив полонений Крипусів, потім голова Просвітнього відділу О.Безпалко прочитав статут Української громади в Раштаті. Під час роботи Ради було затверджено назву Громади – „Самостійна Україна”, а її головою обрано полоненого Соломонова [5. Оп. 1, спр. 4, арк. 1-12].

Зрозуміло, що ця подія мала велике значення для розвитку громадського життя в таборі – на чолі Української громади став центральний орган, який був дійсно зв'язаний з усіма табірними інституціями і який спрямовував їх діяльність. Генеральна Старшина складалася з голів всіх табірних організацій та членів Просвітнього відділу (загалом – 40 осіб), її головою призначався голова Просвітнього відділу [47. 1917. 1 лист.].

Проте слід відзначити, що фактично провідну роль у всіх царинах табірної життя у цей час зберігав, як і раніше, Просвітній відділ на чолі з

О.Безпалком. Він прагнув дати полоненим знання з різних галузей науки й українознавства. Як уже зазначалося, ця робота тривала з моменту заснування табору, але не отримала належного розвитку внаслідок протидії „чорної сотні”. Тимчасово відмовившись від проведення української пропаганди в таборі та уникаючи самих слів „Україна” і „українці”, Просвітній відділ поставив собі за мету стягнути на виклади якомога більше полонених. Крім того, самі виклади мали зацікавити слухачів аналізом подій на фронтах і в світі, розглядом політичного й економічного життя в Україні й Росії, інших країнах. Така першорядна справа як ліквідація неписьменності (з огляду на велику кількість неграмотних), поки що активно не підносилася, хоча бажаних продовжити вчили грамоті та проводили заняття з українознавства. На більшості курсів викладали члени Просвітнього відділу, разом з тим у школі грамоти (з січня 1916 р. – „Народня школа”) вчили переважно народні вчителі з полонених. До кінця 1915 р. силами членів Просвітнього відділу в таборі було проведено близько 750 лекцій, які прослухало понад 600 скитальців. Загалом до складу слухачів впродовж 1915 р. вписалося близько 1000 осіб. У кінці 1915 р. полонені з усе більшим бажанням відвідували курси німецької мови (180 осіб), арифметики і геометрії (75 осіб), школу грамоти (200-250 осіб) [5. Оп. 1, спр. 18, арк. 13-15]. На початок 1917 р. до складу Просвітньої секції входило 30 осіб. При секції в листопаді 1916 р. була утворена „Шкільна Рада”, яка безпосередньо керувала народною школою табору. Згодом Раштат, як писав О.Терлецький перетворився на своєрідну фабрику, в якій „перероблювано „малоросів” і „хохлів” на свідомих українців”. Загалом до початку 1916 р. до української справи приєдналося 1200 [255. С. 152].

З метою єднання всіх православних українців у Раштатському таборі 30 грудня 1916 р. було засноване „Українське православне братство”, яке мало виховувати полонених у релігійно-моральному напрямі, плекати українські звичаї та обряди, а крім того, сприяти процесу націоналізації й

демократизації Православної церкви на українській території [5. Оп.1, спр. 158, арк. 1-2].

Весною-влітку 1916 р. у зв'язку з відрядженням полонених на сільськогосподарські роботи Просвітній відділ зосередив національно-патріотичну роботу в робітничих командах. Ще в лютому 1916 р. членом Просвітнього відділу та одному полоненому у супроводі німецького офіцера було дозволено відвідувати робітничі команди. У серпні 1916 р. за дозволом Військового міністерства Німеччини на команди відряджалося 25 осіб з перекладачем (т.зв. „мужів довір'я”), які впродовж року відбули близько 1,5 тис. поїздок. Усі видатки на відрядження „мужів довір'я” покривала комендатура табору [241. С. 90]. Під впливом цієї роботи в командах почали виникати національні гуртки.

Про ріст національної свідомості полонених свідчить факт пожертвування 2530 німецьких марок „Української Робітничої Громади” команди „Neunburg” на українську школу ім. Раштатського табору на Волині. У листі до редакції часопису „Розсвіт” вони писали, що „школа, яка існує на Волині й удержується на кошт полонених, послужить доказом божевільному російському правительству, що ми вже наситилися руської мови. Ми хочемо розвитку на своїй рідній мові, хочемо для України автономії” [47. 1917. 5 серп.].

12 грудня 1916 р. установчі збори Раштатського табору реорганізували Генеральну Раду у вищий загальнотабірний орган, що складався з представників всіх табірних організацій, обраних рівним, таємним голосуванням. Також реорганізовано виконавчий орган – Генеральну Старшину. Таким чином, функції Просвітнього відділу щодо проведення національно-просвітньої роботи в таборі перебрав на себе виборні інституції полонених.

В іншому таборі Вецлярі тільки з початком другого року війни табірне життя починає набувати інший зміст, як до цього часу. Полонені, щоб

позбутися буденщини займалися читанням книжок, передаючи їх фз рук до рук. Так стихійно почали виникати гуртки. Як згадував один із членів Просвітнього відділу П.Лисецький, „одних гуртували казки, оповідання, других співанки, третіх жарт-побрехенька, а інших читання й обмін власних думок”. „Маса решта народу була все слухачем, як не одних, то других” [187. С. 36]. Звичайно, все відбувалося не завжди планово, але з кожним днем ставало певною необхідністю для полонених.

Національно-патріотична робота у таборі стала упорядкованіш з приїздом у вересні 1915 р. до Вецлярю з рамена СВУ Р.Смаль-Стоцького [128. С. 54]. Тоді ж створено „Просвітній відділ СВУ”, зусиллями якого комплектується табірна читальня. На початку жовтня 1915 р. у Вецлярі засновується перша організація полонених – „Кружок таборової інтелігенції”, до якого входило 15 національно свідомих вояків, які заклали підґрунтя для просвітнього організаційного життя серед загалу полонених. Члени гуртка насамперед організували народну школу для неграмотних і для осіб з початковою освітою. Серед предметів, що там викладалися, були: грамота, арифметика, українська, література, історія, німецька мова. Вже на кінець жовтня у школі нараховувалося 70–90 учнів [2. Оп. 1, спр. 23, арк. 16–19].

Мала кількість слухачів пояснювалася „страхом” як перед своїм майбутнім поверненням додому, так і за безпеку своїх родин. Адже школа вважалася „за політичну кузню, де все говорилося і толкувалося проти Росії – її царя, а хто ходив до школи, той вже був „хриstopродавець” – так називали учнів, тому що вони носили на лівій руці нашитий червоний хрест, як відзнаку”. До того у таборі між полоненими було чимало поліцаїв, жандармів, чиновників, які своїми діями залякували полонених-учнів [187. С. 37].

Незважаючи на всі труднощі, у грудні 1915 р. у зв’язку із збільшенням бажаючих вчитися був відкритий другий відділ для неписьменних, в якому

навчалось 65–90 чоловік. Самі ж полонені домагалися вивчення нових предметів, зокрема медицини (викладав полонений фельдшер), географії, української історії; відкрито курси сільського господарства, на яких теж викладали полонені. В кінці 1915 р. у школі навчалось 150–200 чоловік. Невдовзі у таборі утворився народний хор і струнний оркестр у складі 20–25 осіб. Важливим освітнім осередком стала бібліотека, послугами якої у жовтні 1915 р. користувалося 2500 осіб. 15 жовтня 1915 р. „Кружок таборової інтелігенції” почав видавати „Просвітній Листок”, навколо якого згодом утворилася „Пресова секція” [187].

Зі збільшенням обсягів національно-патріотичної та культурно-просвітньої роботи, наданням їй організованого характеру в кінці листопада 1915 р. відбувся перерозподіл функцій і обов’язків таборових організацій. Так, „Кружок таборової інтелігенції”, а з листопада – „Просвітня секція” безпосередньо займалися школою, курсами, викладами і вечірніми читаннями, опікувалися читальнею і бібліотекою. Українські народні пісні та музику поширювало Товариство співаків і музикантів, яке влаштовувало недільні концерти, вечори поезії. Крім того шість разів на тиждень проводилися вечірні читання і виклади. Все це, без сумніву, сприяло національно-культурному збагаченню полонених.

З кінця грудня 1915 р. щосуботи „Просвітній відділ СВУ” влаштовував таборові віча, на яких вирішувалися адміністративні справи, зокрема робота кухні, розподіл благодійних надходжень, розглядалися скарги і заяви. Крім того на вічах виступав один із членів „Просвітнього відділу” з доповіддю про міжнародні події, вісті з фронтів у Росії й на Україні. Відтак, Віча збирали вже значну кількість людей, а з відкриттям новозбудованого „Народного Дому” – до 2000–2500 осіб [187].

На переломі 1915–1916 рр. 28 активістів просвітньої роботи, серед яких Лисецький, Білін, Волошин, Полуботок, засновали „Соціальну секцію” – перше просвітнє товариство [2. Оп. 1, спр. 1, арк. 37]. Його метою було

ознайомлення полонених із різними суспільно-політичними проблемами. Для цього двічі на тиждень читалися й обговорювалися реферати й виклади, з якими виступали члени секції. Нове товариство користувалося популярністю серед полонених, й тому постійно зростала його чисельність. Якщо у грудні 1915 р. секція нараховувала тільки 28 членів, то на 1 квітня 1916 р. – 106 чоловік. Найактивнішими членами „Соціальної секції” були: Білик, Буценко, Гордієнко, Козицький, Рометняк, Буховенко.

А вже 9 квітня 1916 р. „Соціальна секція” реорганізована в товариство „Воля”, яке продовжувало національно-патріотичну роботу, влаштовуючи політичні віча „під голим небом” за участю 2000 чоловік. У грудні 1916 р. воно нараховувало 176 членів [2. Оп. 1, спр. 1, арк. 39].

Взявши провід просвітньої роботи на себе, організації, за сприянням „Просвітньої відділу”, згодом перебрали адміністративну владу табору. Справа в тому, що до 1916 р. німецька комендатура табору старшими бараків призначала фельдфебелів із числа полонених. Вони часто негативно, а то й вороже ставилися до членів українських організацій, які мешкали у навідуваних ними бараками. Щоб перешкодити цьому, в січні 1916р. полонені засновують „Товариство старших блоків і бараків” (з 29 листопада – „Товариство старших бараків” ім. І.Мазепи). Хоч товариство було суто адміністративне, воно допомагало координації просвітньої праці. Водночас стримувало чорносотенців і призупиняло шкідливу для української справи роботу деяких перекладачів, „котрі в таборі ставили не раз колоди українській праці або підроблювали зазиви й погрози” [187; 29. 1918. № 7. С. 98].

Заходами „Просвітнього відділу СВУ” 25 травня 1916 р. утворено Просвітню громаду, яка у жовтні реорганізована в „Просвітню громаду імені М.Драгоманова” на чолі з Ю.Мочульським. Це дозволило активізувати роботу у табірній „Народній школі”, яка за 13 місяців випустила 2323 учні, ще 500–600 осіб навчилося писати і читати українською мовою [241. С. 90].

Влітку 1916 р. завдяки „Просвітньому відділу СВУ” проведено спеціальний курс національного виховання ім. Т.Шевченка, а у вересні відкрито курси т.зв. „мужів довір’я” для ведення просвітньо-організаційної роботи на робітничих командах [2. Оп. 1, спр. 3, арк. 11]. У „Народному Домі” продовжено регулярні читання рефератів. Значно активізувалася робота „Музично-драматичного товариства” ім. М.Лисенка з приїздом до табору Б.Лепкого, О.Терлецького, П.Лисецького та М.Кордуби [241. С. 90-94].

На початку лютого 1916 р. повстало товариство „Генеральна Рада” – загальнотабірний орган (таборовий сейм). До його складу ввійшли старші бараків і блоків, члени управ табірних організацій, члени „Просвітнього відділу СВУ”. На своїх щотижневих засіданнях „Генеральна Рада” вирішувала всілякі адміністративні завдання, однак реальна влада залишалася в руках „Просвітнього відділу СВУ”.

Навесні 1916 р. табірні організації чисельно збільшилися, їх структура стала досконалішою. Почався процес їх реорганізації у товариства, які діяли на підставі власних статутів. Упродовж лютого-квітня 1916 р. у таборі постали „Товариство ім. М.Лисенка” (колишнє „Товариство співаків і музикантів”), Товариство „Воля” („Соціальна Секція”), Товариство „Сільський Господар” („Товариство агрономів”), „Видавниче товариство ім. Б.Грінченка” („Пресова секція”), „Просвітня Громада ім. М.Драгоманова” („Просвітня Секція”), „Кооперативна Спілка „Громада” („Кооперативна спілка „Чайня у Вецлярі”). Засновуються і нові організації, зокрема у березні починають діяти Товариство „Кустарня” (пізніше Товариство „Українське Мистецтво”) і гімнастичне товариство „Запоріжжя”. (Відзначимо, що останнє, через відсутність належної уваги до нього з боку інших табірних інституцій та „відповідного фаховою інструктора-провідника, після п'яти місяців існування занепало й самоліквідувалося) [187; 29. 1918. № 8. С. 117-119]. Ще кілька товариств – „Українське православне Братство ім. св. Кирила

і Мефодія”, торгівельна спілка полонених „Український Клюб” і товариство „Правда” ім. Т.Шевченка були засновані в лютому–березні 1917 р. Пожертви, що надходили до табору від організацій Червоного Хреста, розподіляв між полоненими в таборі та на робітничих командах спеціально обраний „Запомогово-роздавачний комітет” [35. 1917. 20 лист., 10 трав., 25 лист.].

Маючи нечисельний склад (77 осіб – на 1 березня 1917 р.), „Просвітня Громада ім. М.Драгоманова” цілком перебрала на себе проведення просвітньої роботи в таборі. Її члени відповідали за стан та нормальне функціонування всіх табірних шкіл і курсів.

У червні 1916 р. реорганізація табірних інституцій була продовжена створенням „Генеральної Старшини” – табірної „уряду”, до складу якого увійшли кошовий отаман (яким міг бути тільки голова Просвітнього Відділу СВУ), отаманний писар, скарбник, підскарбник, канцлер та інші посадові особи з невизначеними повноваженнями [29. 1917. № 5. С. 71]. „Генеральна Старшина” так і не набула значення загальнотабірної виконавчої інституції, бо реальні важелі влади продовжували залишатися у членів Просвітнього відділу СВУ, які без обрання входили до складу „Генеральної Старшини”. Крім того, всі рішення „Генеральної Старшини” мали бути затверджені головою Просвітнього Відділу СВУ.

Таким чином, реформи у внутрішньому житті табору мали обмежений характер, залишаючи провід роботи у руках Просвітнього Відділу СВУ. Проте ступінь самоорганізації та дисципліни членів табірних товариств, їх висока національна свідомість та політичний розвиток вимагали проведення подальших реформувань на вищому щаблі табірної влади. Після того, як на початку листопада 1916 р. всі товариства провели свої збори, де ухвалено рішення про необхідність продовження реформ у таборі, на загальнотабірних установчих зборах обрали нову „Генеральну Старшину”, головою якої був вже полонений. Отже, вся внутрішньотабірна влада опинилася в руках полонених (точніше – органу, який вони обирали). Склад „Генеральної

Старшини” виглядав наступним чином: голова, секретар (одночасно й заступник голови), референт для зносин із німецькою комендатурою (обирався з членів Просвітнього Відділу СБУ), скарбник і по одному делегатові від кожної організації табору [2. Оп. 1, спр. 2, арк. 1-3].

Подолавши початкові організаційні ускладнення, „Генеральна Старшина” після двомісячної діяльності зуміла врегулювати взаємини з табірними організаціями та німецькою комендатурою. Зваженими діями вона спромоглася завоювати авторитет більшості полонених, які почали визнавати її найвищою владою в таборі, здатною вирішувати всі проблеми табірної й позатабірної життя вояків-українців.

У кінці 1916 р. у Вецлярі постали нові товариства, які з часом почали відігравати провідну роль у всьому табірному житті, — „Січ” і „Самостійна Україна”. Головним завданням „Самостійної України” було налагодження культурно-просвітньої роботи в робітничих командах. До її складу входили тільки виборні члени всіх табірних товариств, що були делеговані туди рішеннями загальних зборів організацій. І якщо раніше (у 1915-1916 рр.) вся просвітня робота, включаючи пресу, обмежувалася лише табором, то з початком 1917 р. вона поширюється і на робітничі команди, куди скеровано 11–12 тис. полонених. У різний час „Самостійна Україна” нараховувала від 28 до 52 осіб, але, незважаючи на таку обмежену кількість, товариство охоплювало своїм впливом практично всі робітничі команди [187; 29. 1918. № 9. С. 132].

Не припинялася просвітницька робота: школу грамоти постійно відвідувало 200–250 вояків; засновано початкову школу в шпиталі; діяли „Просвітньо-національні курси” для полонених, що вже мали початкову освіту. Тривала діяльність „Просвітньої Громади” і в окремих бараках, де влаштовувалися читання і реферати, проводилися віча. Загалом на початок 1917 р. у таборі нараховувалося близько 1500 свідомих українців, причому тільки 250 осіб постійно мешкали у таборі, решта перебувала у складі

робітничих команд поза ним. Незважаючи на те, що в таборі залишалися найсвідоміші та найдіяльніші полонені, вецлярська українська громада в цей період не відзначалася активністю.

Національно-патріотичну і культурно-освітню роботу в таборі Зальцведель започаткував „Національно-просвітній гурток” (об’єднував 10 чоловік) в листопаді 1915 р. завдяки допомозі Просвітнього відділу СВУ, до якого в різний час входили відомі українські громадсько-політичні та культурні діячі: Р.Смаль-Стоцький, З.Кузеля, Є.Турула, Б.Лепкий, В.Сімович, В.Левицький, О.Семенів, П.Бензя, І.Мороз, П.Чикаленко та ін. [33. 14 листоп.].

Робота „Національно-просвітнього гуртка” відбувалася у надзвичайно складних умовах. У таборі знаходилося майже 10 тис. полонених виключно з українських губерній Росії, які, на жаль, горою стояли „за царя и отечество” і не сприймали національних проблем. Проте гурток наполегливо провадив культурно-освітні акції, прагнучи, насамперед, навчити грамоті неписьменних і залучити їх до культурного життя табору. Члени гуртка за сприяння комендатури табору для полонених засновують школи грамоти і українознавчих курсів. Своєю культурно-освітньою працею „Національно-просвітній гурток” прагнув охопити всіх полонених. У зв’язку з цим впродовж 1916 р. у таборі виникла низка секцій гуртка: просвітня, національна, видавнича, соціальна, драматична, сільськогосподарська, музична, кооперативна, гімнастична; організовано хор, відкрито чайну, збудовано велику залу, скликали таборові віча. Тому з метою координації діяльності всіх табірних інституцій „Національно-просвітній гурток” реорганізовано у „Головну Раду” [33. 1917. 17 січ.].

Найбільшим центром поширення загальної освіти та національної свідомості серед полонених Зальцведельського табору стала просвітня секція, згодом – Товариство „Просвіта” імені Бориса Грінченка. Воно об’єднало навколо себе всіх людей, які проводили просвітню роботу, вело

популярні виклади з різних галузей знань, курси неписьменних, іноземних мов, таборову школу, влаштовувало відчити, просвітні віча, дискусії на різноманітні теми, концерти. Товариство утримувало також бібліотеку, поширювало між полоненими українцями популярні українські книжки, які отримувало від „Просвітнього відділу СБУ” і видані своїми силами [2. Оп. 1, спр. 86, арк. 2].

У січні 1916 р. у Зальцведелі була відкрита чотиріхкласна табірна народна школа ім. Б.Грінченка, в якій у листопаді навчалося 234 учні. Крім грамоти тут викладали німецьку мову й технічні науки. „Приємно бачити, – говорилося в листі одного з полонених до Союзу, – як кожного ранку квапляться до школи на лекції учні, між якими немало й бородачів або навіть тих, які колись кричали „не нада”. Приємно бачити їх усіх над пильною працею за шкільним столом. Тут не на словах, а на ділі виповняють заповіт Грінченка: „Праця єдина з неволі нас вирве” [29. 1916. № 65. С. 758].

20 січня 1917 р. в школі було збільшено кількість класів до шести. Крім народної школи в таборі відкрито ще міську школу ім. Б.Грінченка, яку відвідували випускники народної чотирікласної, а також ті, хто мав відповідні знання. У школі вивчалися історія української літератури, теорія словесності, географія України, історія культури, мінералогія, ботаніка, хімія, землемірство, сільське господарство й німецька мова. В обох школах навчалося 360 учнів.

Викладали в народній і міській школах 24 вчителі з числа полонених. Директор школи теж походив із полонених. Школи були повністю громадськими. Навчання проводилося згідно з правилами новітньої педагогіки і методики. Загальний нагляд за діяльністю шкіл здійснювала шкільна комісія Просвітньої секції на чолі з В.Сімовичем [29. 1917. № 9. С. 142]. Кожний випускник школи знав українську історію, літературу й взагалі, як зазначав Петро Чикаленко, що перебував тоді у

Зальцведельському таборі, „може вважатися за цілком інтелігентну людину” [36. 1917. 3 серп.].

Внаслідок реорганізації редакційної секції на початку січня 1917 р. у таборі з’явилося видавниче товариство ім. П.Куліша, до складу якого входило 40 полонених, здебільшого вчителі, селяни й робітники. Товариство займалося теоретичною та практичною підготовкою журналістських кадрів. Для цього у жовтні 1917 р. організовано триденні курси, на яких слухачам викладали історію преси, знайомили з обов’язками журналіста, авторськими правами, показували способи набору часописів, зразки шрифтів [33. 1917. 3 квіт.].

Значну роль у культурному житті табору відігравало „Драматично-музичне товариство ім. М. Лисенка”, яке нараховувало 216 осіб і підтримувало різні просвітні акції в таборі. Воно здійснило постановку багатьох українських п’єс. Вистави збирали від 1000 до 2000 глядачів. Товариство влаштовувало також Шевченківські концерти, на яких виступали відомі українські артисти М.Менцинський і О.Семенів. Отримані від вистав кошти дали можливість товариству придбати необхідний реквізит, влаштувати при театрі бібліотеку. Вартість його майна оцінювалася у березні 1917 р. 10 тис. німецьких марок [33. 1917. 3 квіт.].

Широкий загаль полонених не залишався осторонь від загальноукраїнських проблем, виділяючи зі своїх мізерних заробітків певну суму на різні фонди та табірні заходи. Загальна сума всіх надходжень від полонених впродовж 1916 р. (з 1 липня до 31 грудня) становила 6555,75 німецької марки. Полонені на власні кошти вирішили повністю утримувати школу ім. Зальцведельського табору на Волині. Підтримуючи це рішення, Драматично-музичне товариство 11 листопада 1917 р. підготувало виставу „Бондарівна”, весь збір від якої передали на потреби цієї школи [33. 1917. 10 жовт.].

Значну кількість прихильників мала і Національна секція, яка на січень 1917 р. нараховувала майже 500 осіб, а на другу половину 1917 р. – 1143 й „ширила національно-політичне освідомлення між полоненими українцями” [67]. На зібраннях Національної секції читалися і обговорювалися реферати з національних проблем. Саме в цій секції гуртувалися найбільш політично й національно розвинуті полонені, які брали дієву участь у всіх царинах національного українського життя. Вже 19 липня 1916 р. загальні збори Національної секції за власною ініціативою делегували „Союзові Визволення України” право представництва і захисту українських справ „на міжнародній трибуні”, надіславши Централі СВУ в Берліні спеціальний мандат за підписами всіх членів секції. Повноваження СВУ були підтверджені полоненими і в січні 1917 р., після реорганізації Національної секції 2 лютого 1917 р. в „Українське національне товариство ім. Т.Шевченка” з власним статутом [33. 1917. 13 січ., 7 лют.].

У січні 1917 р. у таборі проведено реорганізацію внутрішнього життя, принципи якої розробив спеціальний комітет із членів Просвітнього відділу і представників усіх табірних інституцій полонених. Згідно зі статутом у таборі створили „Українську Громаду”, до складу якої на правах колективних членів увійшли всі табірні організації полонених. Головою „Української Громади” обрали З.Кузеля, його заступниками – В.Сімовича і Чупиря, писарем – Бондаренка [2. Оп. 1, спр. 44, арк. 2]. Всім організаціям, що також діяли на підставі своїх статутів, надано широку автономію. „Українська Громада” обрала керівні органи: Народне Віче – загальні збори всіх членів табірних організацій (найвищий загально табірний представницький орган). „Народну (Генеральну) Раду” – найвищий загальнотабірний законодавчий орган, тобто уряд табору. Саме він здійснював нагляд за культурно-освітньою роботою в таборі і робітничих командах, захищав інтереси полонених перед німецькою владою, надавав їм моральну і матеріальну допомогу.

Для членів Соціального товариства ім. М.Драгоманова, яких у 1917 р. нараховувалося 258 осіб, влаштовано читання рефератів про суспільно-політичне та економічне життя у різних країнах. Широко обговорювалися політичні проблеми України та світу. Таким чином, діяльність всіх табірних інституцій та „Просвітнього Відділу СВУ” у Зальцведелі була спрямована на піднесення рівня національної свідомості всіх членів української громади табору, що став справжньою українською республікою. Зрозуміло, що для національно-просвітньої роботи у таборах потрібні були значні матеріальні засоби. Коштів австро-німецької сторони виявилось замало. Тому Союз звернувся до української громадськості про пожертвування полоненим як грошима, так і книжками, зокрема творами українських класиків, популярними публікаціями „Просвіти”, кооперативними і хліборобськими книжками, збірниками пісень, шкільними підручниками та ін. „Полонені, — говорилося у зверненні Союзу від 16 січня 1916 р., — мають право розраховувати у своєму становищі на допомогу рідного громадянства. І СВУ певний, що наш патріотичний загаль щедро підіпре цю важливу національну справу” [215. С. 280]. Самі полонені також звернулися до громадськості про висилку шкільних підручників, а особливо фахових книг. „Ми купили б самі, — писали полонені українці однієї з робітничих груп у Верхній Австрії, — та нам потрібно багато грошей, бо ці підручники дорогі, нам це не в силу” [29. 1916. № 5-6. С. 744].

Невдовзі на заклик полонених відгукнулися різні наукові та громадські організації Галичини. Так, Наукове товариство ім. Шевченка у серпні 1916 р. передало 43 одиниці назв книг в кількості 140 примірників, Товариство „Просвіта” у Львові — 192 брошури, а від окремих осіб поступило близько 300 книг різного характеру [7. Оп. 1, спр. 2638, арк. 30, 35-36]. З жовтня 1914 р. по червень 1916 р. з метою української пропаганди СВУ розіслав 20 тис. книг і брошур полоненим по всій Австро-Угорщині. Берлінська Централь Союзу від травня 1915 р. до березня 1917 р. видала для користування

полоненим Раштату 42269 книг, надіслала у всі німецькі табори для військовополонених українців 172280 примірників українських часописів

Як і в інших таборах, розгорнуто видавничу діяльність. Для цього під егідою „Просвітніх відділів” створено редакційні комітети. Табірна преса мала сприяти культурному і національно-просвітньому інформуванню вояків та підготовці кадрів для національно-визвольного руху на Батьківщині. Висвітлювалося також повсякденне життя полонених, аналізувалися соціально-економічні теми [215. С. 281; 231].

Першим таборовим часописом стала „Розвага”, що вийшла у Фрайштадті 5 червня 1915 р. накладом 2000 примірників. Її появу полонені зустріли неоднозначно. Співробітник газети Дмитро Піддубний писав, що „перше число „Розваги” з братерським привітом до своїх полонених земляків ступило на тернистий шлях їхнього збиткування та осуду” [67]. Одні поставилися до газети вороже й не хотіли її читати, інші, а їх було більше, хоч і хотіли читати, але боялися потрапити до списків неблагонадійних після повернення додому. Тому майже весь наклад першого номера опинився на таборових смітниках. „Скрізь по табору, – згодом згадували члени редакції, – було чути лайки на „Україну” та „Рідну мову”, а тим, що писали і друкували газету, небезпечно було й через табір пройти” [46. 1915. 1 лист.]. Але, незважаючи на ці необґрунтовані нападки і прикρόсті, часопис вже через рік здобув популярність серед українців, які знаходилися у всіх таборах і робітничих командах Австро-Угорської імперії. Газета виходила з постійним гаслом „Давайте з рук до рук, з барака до барака!”. Першим її редактором був уже згаданий філолог В.Сімович, згодом – Федір Шевченко (син Івана – брата Т.Шевченка) [215. С. 281; 227; 231].

23 січня 1916 р. редакційний комітет (25 чоловік) розпочав видавати часопис „Розсвіт”, що виходив у Раштаті раз на тиждень тиражем 1500 примірників і призначався передусім для тих, які не сповна усвідомлювали українську ідею. У зверненні „До земляків” вказувалося:

„Наша мета була б в деякій мірі досягнена, коли б наші земляки тут, в полоні, не марнуючи даремно часу, обмінювалися думками, училися пізнавати самі себе, бо ми тепер перед тою хвилиною, коли скинемо ярмо темноти, ярмо рабства. Перед нами починає світати, мов перед сходом, тому й газету назвали „Розсвіт” [47. 1916. 23 січ.]. Часопис надсилався також у робітничі команди. У таборі щодня продавалося до 600 примірників. Водночас у Раштаті випускалося багато „метеликів”, брошур, листівок, відозв, друкувалися також замовлення таборової команди, що фінансово підсилювало таборову організацію [67; 215. С. 282].].

Завдяки ініціативі Просвітнього відділу в таборі Зальцведель теж утворено редакційний комітет з 15 осіб. Напередодні Різдвяних свят 1916 р. він випустив півторатисячним накладом одноднівку „Нова зоря”, яку безкоштовно роздали полоненим. Пізніше „Нова зоря” спричинила створення нового друкованого органу – „Вільне слово”. Власне 1 березня 1916 р. вийшов перший номер цієї газети двохтисячним тиражем. Появу нової газети скитальці зустріли досить прохолодно. Але поступово інтерес до неї зростав. Вона стала видаватися тричі на тиждень майже трьохтисячним накладом. Редагував її талановитий поет П.Карманський [73; 169].

Орган Вецлярського табору „Просвітній листок” читачі побачили в кінці 1915 р. (з 5 січня 1917 р. – „Громадська думка”). Щоправда спочатку він опинився у такій же складній ситуації, що й інші українські таборові часописи. Згодом завдяки діяльності редакційного комітету (що складався з 10 осіб) тираж газети зріс до 3 тис. примірників [215. С.282; 227; 231].

Цілком зрозуміло, що у всіх таборових виданнях бракувало редакторів, коректорів і друкарських технічних сил. Щоб заповнити цю прогалину, В.Сімович і З.Кузеля провели відповідні двотижневі курси у

трьох таборах Німеччини. Для спрямування видавничої справи в одне русло вони уклали єдиний статут Видавничого товариства.

Однак уже влітку 1918 р. редакції часописів пережили гостру матеріальну скруту. Наклади газет не розходилися, оскільки зменшилася кількість полонених. Тому Союз прийняв рішення закрити „Громадську думку” і „Розсвіт”, а видавати спільну газету – „Вільне слово”. Таборіві друкарні планувалося перевезти в Україну, де б видавалися газети для українського населення [215. С.282-283; 227].

Водночас у таборах готувалися і виходили різні суспільно-політичні та культурологічні книги. Варто згадати друге видання у Вецлярі відомої брошури М.Міхновського „Самостійна Україна” з передмовою О.Скорописа-Йолтуховського (1917), а також збірку „Наша пісня”, що витримала декілька видань [50. № 155]. Усі таборіві видання мали однакове завдання: національно освідомлювати полонених, посилювати їх патріотизм, впевненість у майбутньому.

Власне у зверненні „До полонених українців!”, яке написав полонений Раштатського табору А.Глевкий, підкреслювалося: українці в цій війні опинилися в таких обставинах, які дають їм можливість тільки зміцнити свою національну свідомість, на яку має право кожна нація. „Нехай же кожний, – закликав А.Глевкий своїх земляків, – стає свідомим українцем та піднесе сміливо перед цілим світом клич самостійності своєї нації. Минув вже час рабства!” [47. 1916. 23 січ.].

Улітку 1917 р. О.Скоропис-Йолтуховський у листі до О.Терлецького писав: „У наших українських таборах, ми, вживаючи західно-європейські норми й формули, дали змогу виявити вільно, по-людському, тисячам наших земляків їх національно-українську душу!” [255. С. 18]. Таким чином, широка національно-освідомлююча робота серед полонених призвела до того, що з невиразної сірої маси повстав свідомий український громадянин, як писав В.Сімович, „який ось-ось

має вхопитися за дишель свого воза й кермувати ним, як цього йому треба” [233. С. 57]. Це відбувалося напередодні революційного вибуху в Росії та Україні.

Звістку про Лютневу революцію, активність українців полонені таборів отримали 15 березня 1917 р. Вона започаткувала нове життя у таборах, відкривши надії на мир, визволення поневолених народів. Відтак повсюдно організовувалися віча, на яких приймалися різні звернення до нового російського уряду. 25 березня 1917 р. у Фрайштадтському таборі відбулося віче, на якому була схвалена петиція до Тимчасового уряду Росії, а копії надіслані до Ради робітничих і солдатських депутатів у Петрограді, українським послам Державної Думи, Голові Центральної Ради М.Грушевському. Підписи під петицією поставили 2740 полонених. У ній закликалися підтримати цю акцію українцям з інших таборів і робітничих команд. У петиції йшлося, насамперед, про покладення в основу нових законів принципу повного народоправя, проведення земельної реформи, заключення миру, а також домагання політичної автономії, опираючись на Переяславську угоду 1654 р. [29. 1917. № 14. С. 215; 4. Оп. 1, спр. 182, арк. 1-2]. Пропонувалося у формі мандату передати петицію О.Скоропису-Йолтуховському, якого уповноважили їхати до Петрограду, щоб висловити Тимчасовому урядові бажання полонених в українській справі. Загалом у Раштаті протягом трьох днів зібрали 3574, а в травні – 8523 підписів. В усіх українських таборах Австро-Угорщини та Німеччини під тими домаганнями підписалося 19004 осіб, в т.ч. 39 офіцерів-українців [255. С. 347; 45. 1917. 14 лип.].

У петиції – мандаті підкреслювалося: Загальноросійські установчі збори не повинні вирішувати долі Наддніпрянщини; українське питання на міжнародній арені, національне і політичне життя України, її відносини з новою Росією та іншими країнами мають розглянути Українські Установчі збори в Києві, які скликаються на підставі загального, рівного,

безпосереднього й таємного голосування, проведеного на території, заселеній українським народом [35. 1917. 3 трав.].

Полонені українці прагнули також зрозуміти суть і наслідки краху монархії Романових. Більшість вважала Тимчасовий уряд антиукраїнським, який тільки обіцяв поневоленим народам соціальні зміни, а в зовнішній політиці повторював політику своїх попередників. „В ім'я чого й за кого маємо ми, українці, класти й далі свої голови? Перше, за князів Романових, а тепер за князів Львових, Мілюкових та Родзянків? Знімати останню одежину, щоб сплачувати англійцям, французам і будь-яким іншим зайдам борги, що наробив деспотичний уряд? – заявляли військовополонені. – Українське громадянство нічим не зв'язане супроти російського уряду. Він є чужий для нас, а ми для нього. Нас не повинна зваблювати думка, що коли Росія стане республікою, то вже для нас настане раювання, по-перше, ми не знаємо, чи буде республіка, а по-друге, коли б вона й стала республіканською державою, то хіба не заправлятимуть нею такі ж самі бюрократи, як і при Миколі Романові, хіба тільки в іншій одежі”. Полонені радили не захоплюватися гарними обіцянками нового уряду, а разом з іншими поневоленими народами „стреміти до цілковитого відірвання від Москви й створення власної держави” [33. 1917. 31 берез.; 215. С.291].

Полонені українці з великою надією зустріли проголошення Першого Універсалу Центральної Ради, яку вони вважали своїм урядом, схвалювали її діяльність, запевняли у своїй відданості. 25 червня 1917 р. у Раштаті з цієї нагоди відбулася маніфестація. У прийнятій ухвалі не було й мови про незалежність України, а вислів „Вільна Україна” по-своєму трактували самостійники й автономісти. „Одне було певне, – писав О.Терлецький, – що Центральна Рада мала симпатію у раштатському таборі” [255; 356].

Великий ентузіазм викликав заклик Ради Товариства українських поступовців про пожертвування до Українського національного фонду, утвореного Центральною Радою для визволення українського народу.

Організація українців табору Дунасердагель 2 травня 1917 р. передала для цілей фонду 30, а з Йозефштадту – 120 корон [4. Оп. 1, спр. 176, арк. 22, 31; 215. С. 292].

Полонені повсюди складали присягу на вірність Центральній Раді, збирали гроші на Український національний фонд, а з початком більшовицького наступу на Україну почали масово вписувалися до українських військових відділів.

Отже, на початковому етапі (1915-1916 рр.) полонені, як правило, вчорашні селяни, основна маса яких не мала національно-державного почуття, були інфантивними до української проблеми й нерідко відкидали самостійне українство як австро-німецьку вигадку. Вони негативно ставилися до української пропаганди, яка здавалася штучно нав'язаною і непотрібною. З цією категорією полонених робота була дуже тяжкою, й тільки відповідно підібрані методи виховної роботи могли дати сподівані результати. Тут свою величезну роль відіграли Просвітні відділи СВУ, різноманітні національно-культурні та фахові структури, мистецькі об'єднання, утворені в таборах військовополонених українців в Австро-Угорщині та Німеччині. Завдяки їхній ідейно-виховній праці, моральній і матеріальній підтримці залякані полонені стали політично освіченими громадянами, свідомими українцями, готовими стати на захист відродженої України.

РОЗДІЛ IV

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ТАБІРНОГО ЖИТТЯ

Український політичний провід чудово усвідомлював, що для успішного проведення національно-культурної роботи у таборах Австрії та Німеччини потрібно створити відповідні побутові умови. Тому відділи Союзу визволення України, таборові організації, крім просвітницької праці, дбали й про матеріальне становище полонених наддніпрянців. До їх компетенції належали справи, що торкалися побуту скитальців, зокрема, харчування, умов проживання, висилки людей на роботи чи до іншого табору, навіть побудови й розміщення бараків.

Так, у Фрайштадті бараки, очевидно із-за поспіху прийняття полонених, побудовано нераціонально, що утруднювало культурну роботу і відпочинок їхніх мешканців. „Вже з першого погляду на табір, – зазначав О.Скоропис-Йолтуховський, – не відчувається однолітного творчого плану в його повстані. Комплекси бараків так скупчені, що тільки з пожежних поглядів такий спосіб побудови треба було би скасувати” [4. Оп. 1, спр. 55, арк. 10]. Надзвичайно довгі бараки побудовано з соснових дощок у два ряди і заповнено дерев’яними опилками, всередині постелено солом’яні ліжники на нарах, паралельно відділені один від другого на 2–2,5 метра. На цілу довжину барака тягнулися чотири двоповерхові помости-нари, між якими були лише два вузькі проходи вздовж і один поперек, де знаходилася піч. Все це створювало не тільки фізичні труднощі, але й психологічний дискомфорт для мешканців бараку.

Полонені, якщо вони не були задіяні якимись заняттями на вулиці, вільний час проводили здебільшого в бараці, на своїй постелі. Тут вони курили, майстрували, що могло не раз викликати пожежу, або скупчувалися в переходах, перешкоджаючи один одному. Досить часто полонені жалілися на погане освітлення. Ті, що знаходилися на нижніх нарах, навіть у сонячні

дні не могли читати, а на верхніх нарах такою розкішшю користувалися лише ті, що лежали ближче до вікон. Тому у звіті СВУ підкреслювалося, що така ситуація в бараках цілком не придатна для проведення просвітницької роботи, а з санітарного боку не витримує найменшої критики. Президія Союзу звернулася до коменданта табору Льонгарта з проханням переобладнати приміщення в такий спосіб, щоб на такі ж самі кошти, з тих же матеріалів досягти найкращих результатів – тобто зменшити до мінімуму пожежну небезпеку і забезпечити проведення культурно-просвітньої роботи. Для цього у бараках відокремили спальні місця від денного перебування людей, поклавши нари в три поверхи, що дозволило влаштувати у кожному бараці по дві зали. Ці зали опалювалися, а вмонтовані в печах котли давали можливість запарювати чай; в них полонені й обідали та по суті проводили цілий день. У відповідні години у тих залах влаштовувалися відчити та інші культурні акції. З точки зору санітарії та гігієни корисність облаштованих бараків була очевидною [4. Оп. 1, спр. 55, арк. 11].

Після переобладнання бараків просвітня робота проводилася систематично. Для цього розроблено спеціальний розпорядок занять. Так, з 8 до 10 год. відбувалися курси німецької мови, з 10 до 11 і з 15 до 17 год. – музика і співи, з 20 до 22 год. для першого класу – загальне читання, а для другого – заняття згідно з планом Соціального кружка. Щонеділі та в релігійні свята відправлялася Служба Божа з проповіддю, а після обіду проходив концерт [89. С. 93].

У Болдогастському таборі розташування бараків було кращим, ніж у Фрайштадті, – не паралельно один до одного, а квадратом, який утворював велику площу. Це давало змогу краще проводити зібрання полонених, а тим самим – і всю культурно-освітню роботу. Переведені на початку листопада 1914 р. полонені з Болдогасту потрапляли у Фрайштадт у набагато гірші матеріальні умови, ніж ті, в яких вони знаходилися. Навіть прибулі зі Соморії жалілися на погані умови перебування у Фрайштадтському таборі.

На відміну від цих таборів у Фрайштадті значно кращим було ставлення до полонених австрійської охорони, ніж угорської. Це дуже часто визнавали й самі бранці. Але з іншого боку всі розмови зводилися до одного висновку, що без покращення матеріальних умов не можна раціонально організувати пропаганду українських ідей. Навіть найприхильніші до української справи бранці постійно заводили розмову про погане утримання. Запевнення зі сторони начальства табору, що полонені утримуються однаково з австрійськими жовнірами, не мали під собою підстав і сприймалися з явним недовір'ям. Адже для австрійської охорони табору їжа готувалася окремо, а на сніданок жовніри отримували відповідну порцію хліба, тоді як полоненим видавався тільки чай або кава, від „якої ще більше розбирав голод”. Половину буханки хліба (700 г) полонені отримували за обідом тільки при видачі їм манерки (казанця) супу. Більшість з'їдала весь хліб відразу, а меншість притримувала на вечерю, яку давали через два дні й тільки каву або суп. Звичайно, що скарги полонених на нестачу їжі були виправданими, адже в російській армії солдатська порція хліба становила приблизно 1200 грамів. Полоненим зовсім не видавався лєнунг (грошова підмога), не оплачувано за роботу, до якої їх залучали, мотивуючи це тим, що вона проводиться для власної користі. Навіть 30 прибиральників бараків, т.зв. „ціммерльойте”, що працювали з ранку до вечора, не отримували жодної плати, а тільки добавку до їх звичайної порції – одну хлібину на п'ять осіб, тоді як такі ж прибиральники у Соморії кожного ранку діставали кусень сала і додатково половину хліба, а в Болдогасті – ще й гроші. У зв'язку з тим, що полоненим не видавався лєнунг, багато з них потерпало від бруду, не маючи змоги купити мила, не говорячи вже про тютюн. У таборі не було крамниці, тому полонені самі не мали змоги нічого купити, а тільки через „посередників” [4. Оп. 1, спр. 55, арк. 9-10].

У Кніттельфельді полонені розміщувалися у трьох таборах: А, В, С, які відділялися дротяною огорожею. Переходити з одного табору до іншого

суворо заборонялося, що дуже утруднювало працю серед полонених. Тому 30 березня 1915 р. українцям за згодою коменданта табору виділено окрему групу бараків, т.зв. табір „Д”. У ньому нараховувалося 60 бараків по 250–300 осіб кожний, з відповідною кількістю їдалень, магазинів, кухонь, канцелярій, лазень тощо. Все збудовано чисто і гарно. В таборі, крім внутрішнього розпорядку в бараці, для систематичної і планової праці серед полонених українців дотримувався чіткий графік проведення рефератів, відчитів та дискусійних вечорів. Особливо це відчувалося при проведенні репетицій хору, спочатку під орудою Данила Щербини, а згодом Романа Домбчевського, які проводилися регулярно в понеділок, середу та п’ятницю від 15 до 17 години. Дуже прислужилося для навчання хору придбане Просвітнім відділом фортепіано [68. С. 66, 71].

Раштатський табір мав повністю український вигляд і характер діяльності. На бараках, крім німецьких, всюди виднілися українські написи: „Викладова Саля”, „Кооперативна Чайна Спілка”, „Кустарна Спілка”, „Бібліотека”, „Канцелярія Таборова” тощо. У бараках, призначених для викладів, на стінах розвішано портрети видатних українських діячів. Велика зала, в якій відбувалися виклади, театральні вистави, концерти і віча, була прикрашена великим портретом Тараса Шевченка, чотирма портретами роботи М.Голубця – Володимира Великого, Романа Великого, Святослава Хороброго й Богдана Хмельницького, а також – короля Данила, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Свидригайла, Дорошенка, Котляревського й Куліша. У залі красувалися також герби Київської та Галицько-Волинської держав і окремо Києва.

Усередині бараки обладнано в залежності від їх призначення. У великій залі була сцена, в бокових кімнатах знаходилися театральний реквізит і декорації, стелажі з книгами. Тут же розміщувалася канцелярія Національної секції і начальної управи. Кустарна Спілка в іншому бараку займала декілька кімнат відповідно до відділів – артистичного і малярського. Відповідним

чином обладнано барак, в якому розміщено крамницю Чайної Спілки зі столами, за якими мешканці табору пили чай, куштували солодощі. Тут завжди булолюдно.

Шкільні бараки розпізнавалися по тому, що тут були розвішані географічні карти й портрети відомих українських діячів. У бараку господарських курсів розміщалися таблиці з природознавства і рільництва, фотографічна майстерня, кілька канцелярій баракової старшини і окремих організацій, друкарня, експедиція, адміністрація часопису. Такими були побутові умови полонених у Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі [255. С. 100-128; 256; 257].

Для поліпшення матеріально-побутових умов полонених у таборах Австро-Угорщини та Німеччини засновано кооперативні товариства. У Фрайштадтському таборі все почалося з організації кооперативних курсів, на яких у 1915–1916 рр. викладали В.Левицький і О.Охримович. Вони відбувалися двічі на тиждень в обидвох частинах табору. Число слухачів складало 100–160 осіб. У зв'язку з поширенням кооперативного руху на Україні, в якому брало участь місцеве селянство, полонені з особливою охотою відвідували ці курси. Мета курсів – подати суть, історію та головні основи кооперації, ознайомити слухачів із розвитком і справжнім становищем кооперативного руху в окремих країнах Європи, особливо в Австрії та Німеччині. Практичним результатом курсів стала організація кооперативної спілки у таборі. Власне незадоволення полонених немилосердним визиском приватних спекулянтів спричинилося до думки заснувати власний кооператив. Заходи комендатури табору в будь-який спосіб боротися зі спекулянтами, запровадивши максимальні ціни на товари, не принесли успіху. Приватні торговці (один утримував чайну і кантину (буфет), другий – тільки буфет) були монополістами торгівлі у таборі, оскільки полонені, не маючи права виходу за територію, купували продукти тільки у них. Тому вони, не маючи змоги підвищити ціни на товари,

погіршували їх якість. Наприклад, чай і кава продавалися в достатній кількості та дешево на міському ринку, а торговці реалізували замість чаю зафарбовану воду, а замість кави – виварений цикорій. У такій ситуації у листопаді 1915 р. утворився свого роду ініціативний комітет, навколо якого об'єдналися засновники майбутнього кооперативу. Він затвердив статут, розроблений В.Левицьким, вибрав управу і Надзірну раду нової організації. Справа заснування табірному кооперативу зустріла активну підтримку й з боку Просвітнього відділу СВУ, бо його діяльність дозволяла вирішити відразу дві нагальних проблеми: по-перше, відкривала для полонених можливість закріпити на практиці теоретичні знання з кооперації, а, по-друге, давала „значні матеріальні засоби на гуманітарні цілі й на підтримку культурно-національної праці серед полонених у таборі” [80. С. 34].

Члени Просвітнього відділу СВУ здолали багато перешкод, аби досягти формальної угоди з комендатурою табору, бо через свої попередні зобов'язання австрійська влада не бажала усувати з табору приватних торговців та передавати у ведення полонених приміщення „чайні”. Складнощі полягали в тому, що згідно із діючими на той час військовими законів полоненим не дозволяли здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, більше того – скитальці не могли бути суб'єктами жодних майнових зобов'язань у межах монархії. Справу ускладнювало також і те, що ведення кооперативу вимагало надання хоча б кільком полоненим дозволу на вільний вихід за межі табору для закупівлі краму і продуктів у Фрайштадті, а також організації поїздок до інших міст Австрії, на що комендатура табору не могла й не мала права дати свою згоду. До того ж австрійська військова влада віднеслася з недовірою до реалізації цієї ідеї на практиці, бо була переконана, що бранці не зможуть зібрати достатній пайовий капітал, необхідний для уможливлення діяльності табірному кооперативу.

Отже, табірному Просвітньому відділу, зокрема Р.Домбчевському та В.Левицькому, довелося прикласти багато організаційних зусиль, щоб

розвіяти недовіру комендатури до думки про створення кооперативу. Тільки через два місяці у середині січня 1916 р. між комендатурою табору і Просвітнім відділом була укладена умова, яка стала правовою основою для подальшої роботи табірної кооперативу [80. С. 34-36; 214].

Просвітньому відділові передавалася чайна, за яку він ніс повну відповідальність і міг здійснювати її діяльність як приватне підприємство, на власний рахунок. Однак Просвітній відділ не погодився на це і вирішив передати чайну полоненим із метою організації, як зразок, демократичного та вільного споживчого кооперативу. Проте кооперативна чайна не могла стати такою організацією через те, що згідно із умовами вона змушена була продавати тільки зазначені комендатурою товари і за встановленими нею цінами. Звичайно, в такий спосіб комендатура оберігала приватних торговців, що залишилися в таборі, у їхній конкуренції з кооперативом. Чистий прибуток чайної обмежувався комендатурою і розподілявся нею за відповідною схемою. Контроль за діяльністю кооперативу здійснювали його виборні органи, Просвітній відділ і комендатура. Зносини з партнерами з-поза меж табору кооператив проводив тільки через одного із членів Просвітнього відділу СВУ. Ним був адвокат Осип Охрімович (1886-1967), який майже три роки опікувався і керував кооперативом, а в період ЗУНР став комісаром Богородчанщини. Протягом короткого часу, ще до перших загальних зборів, до кооперативу записалося до 300 членів, які склали 2 тис. корон паїв [80; 214].

5 грудня 1915 р. було скликано загальні установчі збори кооперативної організації, в яких взяли участь слухачі кооперативних курсів та значна кількість полонених, причому „учасники зборів дуже цікавилися всіма справами майбутньої кооперативи та тішилися, що матимуть нагоду навчитися практично кооперативних справ” [80. С. 34]. Збори ухвалили рішення про необхідність вірцевого ведення всього діловодства та бухгалтерського обліку членами управи і співробітниками кооперативу з тим,

щоб не давати зайвого приводу табірній комендатурі для втручання у його діяльність. Тоді ж прийнято і статут кооперативного об'єднання полонених „Власна поміч”, членом якого мав право бути кожний полонений табору Фрайштадт. Він також користувався всіма урядженнями кооперативу, брав участь у всіх його зборах, міг обирати і бути обраним до керівних органів.

Кооперативну чайну „Власна поміч” офіційно відкрили 20 січня 1916 р. Відслуживши молебень,отець О.Гнідий привітав присутніх із утворенням нової організації і висловив сподівання, що вона дасть можливість її членам навчитися вести економічну діяльність – важливу ділянку у житті народу в майбутньому. Для керівництва чайної обрано управу, яка складалася з голови, господаря, скарбника, книговода й двох заступників. Щомісячно два члени управи переобиралися, що давало змогу більшій кількості полонених набувати практичних знань і навиків у фінансово-економічних справах, зокрема, у бухгалтерії й торгівлі [80. С. 37-38].

Щодва місяці загальні збори обирали Надзірну раду кооперативу, до складу якої входило 8 членів і 4 заступники, що обирали з-поміж себе голову ради, заступника й писаря. Найвищим органом кооперативу були загальні збори, що скликалися раз на два місяці, а в разі потреби як надзвичайні. Як вже згадувалося, статут затверджено ще до закінчення переговорів із комендатурою. Тому після підписання 20 січня 1916 р. формальної угоди між Просвітнім відділом і комендатурою кооператив мусив підпорядковуватися всім його постановам. Таким чином, в основі організації чайної „Власна поміч” лежали статут, договір між комендатурою і Просвітнім відділом, права останнього щодо кооперативу. Слід зазначити, що комендатура практично не суперечила ухвалам кооперативи; Просвітній відділ за весь час ні разу не мав з нею конфлікту, а його референт, по суті, цілковито злився з її виборними органами. „За таких відносин, – писав О.Охримович, – не зважаючи на далекоглядні обмеження, члени кооперативи могли широко

користуватися своїми правами, а кооперативна чайня могла існувати, не втрачаючи характеру кооперативи” [80. С. 39].

Адміністративний склад кооперативу формувався з управи, референта Просвітнього відділу і найманих робітників. Функції поміж членами управи розподілялися таким чином: голова завідував складом товарів, видавав їх господареві, скликав засідання, вів протоколи, звітував про діяльність управи на зборах кооперативу. Господар видавав товар продавцям, пильнував за торгівлею, заварюванням чаю і кави, ввечері здавав весь виторг скарбникові, який обліковував ті гроші й здавав референту чайної для обліку на державну вимогу. Адже полонені отримували лише таборові гроші. Книговод проводив усе діловодство кооперативу: журнал, – головну, касову, товарну, членську, фондову книги, складав двотижневі й двомісячні звіти. Свої обов’язки члени управи здійснювали безплатно. Однак тим, хто уступав зі своєї посади, видавалася за ухвалою зборів винагорода 30 корон кожному за місячну працю. Референт чайної Просвітнього відділу в основному займався закупівлею товару, обмінював таборові гроші на вимогу, заступав кооператив перед комендатурою та зовнішніми структурами, не отримуючи ніякої винагороди.

У „Чайні” щоденно працювало 10 – 14 робітників, з них 4–5 продавців, а решта обслуговували казани, рубали дрова, носили воду, прибирали тощо. Їм виплачувалося щоденно від 60 сотиків до однієї корони, крім того, безплатно видавався чай і солодощі [80. С. 42]. „Чайня” відразу набула статусу загальнотабірної інституції інтернаціонального характеру, бо до складу її правління входили не тільки українці, але й представники інших національностей, зокрема, росіяни і євреї [3. Оп. 1, спр. 359, арк. 1-39]. Чайна була покликана дати слухачам табірних курсів кооперації можливість практично ознайомитись із торговельними операціями на кооперативних засадах. Разом із тим комерційна діяльність чайної стала одним із основних джерел фінансування культурно-освітньої та національно-виховної роботи в

таборі, заклавши фінансово-економічне підґрунтя для безперервної роботи всіх табірних організацій. Це набувало великої актуальності через те, що фінансова підтримка табірним інституціям з боку СВУ надавалась лише на початках їх праці серед полонених. Крім того – вона ніколи не була значною і повністю припинилась вже на початку 1916 р.

За цих обставин загальні збори спілкової чайної під час поділу прибутку (один раз на два місяці) виділяли 2/3 чистого зиску на загальнотабірні культурно-освітні й організаційні потреби, що за 20 місяців існування „Власної помочі” склало 14 332 корон австрійських [29. 1917. № 47. С. 748]. Для цього у березні 1916 р. створили спеціальний „Фонд для підтримки культурно-національної праці серед полонених-українців”, головним призначенням якого стало надання матеріальних засобів українським організаціям у Фрайштадті. Спочатку цей фонд поділявся на кілька відділень (підфондів): бібліотечний, театральний, видавничий та ін., проте пізніше всі кошти були сконцентровані у фонді Головної Української Ради, президія якої і здійснювала фінансування пріоритетних напрямків культурно-освітньої роботи в таборі. Загалом кооператив „Власна поміч” для підтримки культурно-національної роботи серед полонених українців виділив 26 789 корон [29. 1917. № 47].

Крім того, рішенням загальних зборів пайщиків чайної значні суми спрямовувалися на рахунки кількох фондів та деякі гуманітарні цілі. Зокрема, чайна перерахувала у фонд будівництва пам’ятника померлим фрайштадтським скитальцям – 1000 корон, на допомогу хворим і бідним таборянам – 3805, поліпшення харчування полонених – 1000, бібліотеку „Червоного Хреста” – 100, Український національний фонд – 100 корон. Тривалий час управа чайної відраховувала певний відсоток зі своїх коштів на заснування й подальшу підтримку українських шкіл на Волині (694 корони) [29. 1917. № 47], пізніше доповнену до 1100 корон за рахунок добровільних пожертв полонених [80. С. 45].

У кооперативі об'єдналися бранці різних національностей, і управа „Власної помочі” надавала кошти на потреби їх національно-культурних осередків. Так, зокрема, за перші двадцять місяців своєї діяльності кооператив перерахував 933 корони єврейському „Просвітньому гуртку”, який виник у травні 1916 р. Згідно з окремою угодою єврейський гурток отримав в управі та Надзірній раді кооперативу відповідне представництво (три місці). Крім того, також вирішили, що чайна буде передавати йому сім відсотків коштів із сум чистого прибутку, які призначалися зборами пайщиків на культурно-освітні цілі. Водночас було досягнуто домовленості про підтримку управою „Власної помочі” його представників на загальних зборах пайщиків кооперативу, а провід єврейського гуртка, у свою чергу, погодився на спільне з українцями голосування щодо розподілу тих сум, які спрямовувалися виключно на українські цілі.

Зі створенням у таборі Головної Української Ради, у повне підпорядкування якої перейшла і кооперативна чайня „Власна поміч”, остання перебрала на себе зобов'язання щодо відрахування визначеної квоти на потреби єврейського „Просвітнього гуртка”, загальна сума якої склала 1158,69 корон. На жаль, через ворожу настанову переважної більшості євреїв: з числа полонених Фрайштадту до ідеї державної самостійності України та антиукраїнської агітації в таборі, у 1917 р. за ініціативою ГУР ця співпраця була припинена і більше не поновлювалася [80; 214].

Соціально-економічне значення кооперативу „Власна поміч” полягало, насамперед, у звільненні полонених від визиску приватних підприємців, а прибутки, які були надто високими, тепер йшли на користь тільки бранців. Це дозволило українцям заощаджувати гроші, зароблені тяжкою фізичною працею. Важливу роль відіграло й те, що з переходом чайної до полонених значно поліпшилася якість продуктів, стабільнішими стали й ціни на товари. Так, протягом 1915 р., коли кілограм чаю коштував від 5 до 7 корон, а приватний підприємець продавав його по три сотики за 0,5 літра,

кооперативна чайна зуміла втримати таку ціну аж до кінця 1917 р. (на ринку його вартість сягала 20–30 корон). Влітку і восени 1918 р., коли чай зовсім зник із торгівлі, а підпільно кілограм коштував 200–250 корон, кооперація торгувала добрим чаєм по сім сотиків. Подібна історія була з популярною кавою, яка 1915 р. коштувала на ринку 3–4 корони за кілограм, і така ціна у кооперації протрималася аж до часу, коли її вартість збільшилася втричі. Овочі та солодощі кооперація чайна відпускала теж значно дешевше, ніж приватні торговці. Звичайно, що завдяки діяльності кооперативу „Власна поміч” користь мали насамперед полонені. Заощаджені сотні тисяч корон йшли на духовні та матеріальні потреби бранців [80. С. 45-50].

Слід також відзначити, що хоча у своїй діяльності табірний кооператив був обмежений законами воєнного часу, а його пайовики перебували на особливому (табірному) становищі, „Власна поміч” стала справжньою школою практичної кооперації, яка ефективно доповнювала теоретичні виклади на кооперативних курсах. Через виборні органи кооперативу (переобиралися щомісячно, Надзвірна рада – раз у два місяці) пройшло близько 200 осіб, крім того ще понад 100 осіб у різний час перебували у складі персоналу чайної. Всі вони мали слушну нагоду докладно ознайомитися з організаційною структурою і засадничими принципами діяльності кооперативу, а після повернення додому реалізувати свої знання і досвід на практиці [80; 214].

Діяльність фрайштадтської „Власної помочі” мала безпосередній вплив і на кооперативний рух поза табором: у місцях найбільшого скупчення полонених українців, які працювали у складі робітничих команд у різних місцевостях Австро-Угорщини, також почали виникати кооперативні осередки. Так, зокрема, в одній із робітничих команд (м. Петенбах, Австрія) 1 січня 1917 р. була заснована ощадно-позичкова каса, загальні збори членів якої ухвалили у березні того року рішення про перерахування на загальнотабірні цілі („бойовий” фонд та для поповнення книжкового фонду

табірної бібліотеки) 16 корон. З огляду на те, що у касі нараховувалося лише 185,50 кор. (117 – членські внески і 68,50 – добровільні датки полонених), цей факт свідчив про істотні зрушення у свідомості полонених, які, перебуваючи поза табором, продовжували підтримувати організаційну єдність з фрайштадтською Головною Українською Радою [80; 214].

Кооперативна чайна „Власна поміч” від часу свого заснування стала організацією, в діяльності якої, крім Просвітнього відділу, брали участь всі українські таборів товариства. Вони вже тоді об’єднували навколо себе сотні національно свідомих людей і, власне, тому кооперативна чайна вже від самого початку набрала чисто українського характеру. Це підкреслено у постанові перших Загальних зборів: вступ до кооперативу дозволено всім полоненим без різниці національності, проте він матиме назву „українська кооперативна чайна „Власна поміч” і все діловодство вестиметься тільки українською мовою. Про національний характер „Власної помочі” дбали всі українські табірні товариства, а згодом центральна табірня організація. Вона зобов’язувала також кожного полоненого українця стати членом кооперативу. Будь-яка справа кооперативної чайної, що стосувалася українських таборових інтересів і могла бути використана для національно-культурної роботи серед полонених, заздалегідь обговорювалася з кожною українською організацією самостійно з відповідними рекомендаціями для її членів. Тому, маючи вироблену спільну позицію, українці на загальних зборах виступали єдиною громадською силою, чим зводили нанівець прийняття будь-якої антиукраїнської постанови чи обрання неукраїнської управи [80. С. 15-52; 214].

Отже, українці були повними господарями кооперативної чайної. Вони становили 75 відсоток усіх її членів, хоча між „Власною поміччю” і табовими українськими організаціями не було встановлено ніяких формальних угод. Загалом „Власна поміч” із своїх фондів покривала 75 відсотків місячних витрат усіх українських таборових організацій, зокрема

театр, часопис, закупувала велику кількість української літератури не тільки для Фрайштадту, але й інших таборів Австро-Угорщини. За час свого існування, тобто до 1 липня 1917 р., „Власна поміч” отримала 44129,42 корони чистого прибутку, з якого на культурно-освітні та національні потреби було перераховано 24699,63 корони (за іншим джерелом – 26789 корон) [80. С. 48-50].

Слід зазначити, що певний дохід мали й інші таборові організації. Так, видавниче товариство від продажу газет у таборі, палітурної майстерні та друкарні отримало в 1916–1917 рр. 1451 корону прибутку, а фотографічне товариство „Світло” щомісячно – 100 корон чистого заробітку. Театр теж мав чималі прибутки від продажу білетів (найдорожче місце коштувало 25 сотиків). Тільки від 1 лютого до 1 жовтня 1917 р. його прибуток виносив 1281 корону. Книгарня „Суспільно-просвітнього гуртка” щомісячно мала 30–50 корон чистого зиску [80. С. 48-52].

Важливим джерелом надходження коштів на потреби табору стали добровільні пожертви полонених українців Фрайштадту, насамперед із робітничих команд, які розуміли вагу національно-культурної роботи. Протягом 1916–1917 рр. до каси української таборової організації надійшло з робітничих команд 5013 корон, головню на підтримку видавничого товариства. В таборі за цей час також зібрали 2031 корону, що разом виносило 7044 корони. Крім того, полонені склали ще 1000 корон на Український національний фонд [29. 1917. № 47].

У жовтні 1916 р. усі табірні товариства, крім „Власної помочі”, об’єдналися і підпорядковувалися Українській Громаді. Це було зумовлене тим, що кооперативна чайна вважалася економічним товариством, і до певної міри, інтернаціональною інституцією. Однак для тіснішого контакту голова кооперативу і референт від Просвітнього відділу були представлені в Українській Громаді. Такі відносини між „Власною поміччю” та українськими таборовими організаціями утримувалися аж до 20 вересня

1917 р. А вже 6 жовтня 1917 р. збори кооперативної чайної прийняли ухвалу про засадничу реорганізацію „Власної помочі”, в результаті чого вона з усім майном перейшла до координуючої української табірної організації – Головної Української Ради. Потреба реорганізації була зумовлена, насамперед, дуже швидкою зміною мешканців табору у зв’язку з від’їздом козаків на Україну, де розгортався український військовий рух [80. С. 49].

Отже, утворення кооперативної чайної „Власна поміч” мало велике значення, перш за все для покращення матеріальних і соціально-побутових умов життя полонених, діяльності українських табірних інституцій та національно-освідомчої роботи взагалі. Вона була для них живильним джерелом у найскрутніший період перебування у фрайштадтському таборі.

У таборах полонених українців у Німеччині виникали такі ж самі матеріально-побутові проблеми, що й у бранців в Австро-Угорщині. Тому для вирішення практичних життєвих питань у Раштаті 25 вересня 1915 р. заснувалася „Кооперативна Чайна спілка”. Перші загальні збори за участю 168 членів ухвалили статут і визначили основні напрямки діяльності Спілки. На початку комендатура табору, побоюючись створити конкуренцію німецькому магазину, який продавав полоненим продукти, обмежила торгівлю Спілки тільки чаєм, солодощами й овочами. Свою роботу кооператив розпочав із первинного капіталу – 91,8 марок, складених 360 пайовиками. За перший тиждень Спілка отримала 87 марок чистого прибутку, продавши 1800 літрів чаю (4 пфеніги за літр). Розвиток кооперативи відбувався досить успішно. Якщо всередині листопада 1915 р. у ньому нараховувалося 400 членів із 604 паями, на початку грудня – 1070 членів з 1270 паями, в другій половині цього ж місяця число пайовиків збільшилося до 1120, то в січні 1916 р. членство у Спілці мали 1190 осіб із 1357 марками пайового капіталу. Від 1 жовтня 1915 р. до 1 лютого 1916 р. Спілка продала товарів на суму 20470 марок, отримала чистого прибутку

3002 марки, з яких кожний пайовик у середньому отримав 2,75 марки [47. 1916. 3 берез.].

Добрим виховним моментом для полонених було те, що з прибуткових коштів Спілка виділяла певні суми на табірні організації та громадські цілі. Так, у жовтні 1915 р. 50 марок передали німецькому Червоному Хресту, у грудні – 50 марок для львівських українських сиріт, 50 марок – для раштатських сиріт і 25 марок – на табірну лікарню, у січні 1916 р. – 200 марок на табірну народну лікарню [255. С. 122-123].

Збори товариства збирали найбільше людей, що давало можливість перереєструвати чисельність самого товариства. Чайна Спілка, крім матеріальної допомоги полоненим, була своєрідним посередником між свідомою українською громадою й пасивними елементами – тією силою, яка наближувала один до одного людей різних поглядів, сприяючи тим самим поширенню національної свідомості.

У 1916 р. полонені набагато прихильніше ставилися до національної справи, все сильніше міцнів поміж них український дух. Чайна Спілка набирала все більше українського характеру. Так, у березні 1916 р. вона призначила 5% зі свого чистого прибутку для легіону Українських Січових Стрільців, а в травні прийняла ухвалу обов'язково носити національні відзнаки всім членам товариства. Прийняття такої ухвали виразно підкреслювало наслідки просвітньої роботи в таборі. Це видно також із сум, призначених із прибутків. Перше місце посідали видатки на просвітню роботу. До 14 серпня 1916 р. на цю ціль було призначено 608,44 марок, на часопис „Робітничий Прапор” – 220 марок [255. С. 122].

Чайна Спілка влаштовувала читання рефератів про кооперацію, які відвідували 100–140 слухачів, зібрала з цієї тематики велику бібліотеку. Оскільки головну масу полонених складали селяни, для них від середини лютого до початку квітня 1916 р. організовано курс сільськогосподарської кооперації. Тут читалися лекції про закупівлю й збут хліборобських

продуктів, оренду землі, про спільний обробіток поля, проведення меліорації, парцеляцію угідь, діловодство сільських крамниць, організацію молочарських спілок, кредитних товариств тощо. Виклади цікавили людей, адже популяризували основи знань сільського господарства, необхідні хліборобам. Діяльність товариства значно розширилася восени 1916 р., коли воно перебрало керівництво німецьким магазином у таборі, а Кооперативну Чайну Спілку реорганізували в товариство „Єдність”. Воно мало власні фонди, якими розпоряджалося ощадливо, без зловживань, розуміючи свою відповідальність перед громадою. З літа 1917 р. у зв’язку з від’їздом полонених до робітничих команд зменшилося число членів „Єдності” до 800 чоловік, і така приблизна кількість трималася аж до його розв’язання у 1918 р. Проте виторг не зменшувався і приносив від 60 до 100 марок щомісячного прибутку [255. С. 123].

Значну матеріальну допомогу як для самих полонених, так і для українських інституцій у проведенні національно-культурної роботи у Раштаті надавала Українська Кооперативна Кустарна Спілка. Вона була утворена з різьбарської майстерні, заснованої у вересні 1915 р. відомим українським скульптором зі Львова Михайлом Паращуком. На загальнотабірному вічі М.Паращук закликав полонених вступати на курси різьбарства. Спочатку записалося 25 осіб, але згодом їх кількість збільшилася до 45, а вже у листопаді було 65 „охочих до такої роботи”. М.Паращук докладав багато зусиль, щоб залучити співвітчизників до творчої праці. Однак, як він свідчив у щоденнику 11 вересня 1915 р., „знайшлися люди, які вирізування з дерева всіляких предметів почали вмішувати політику і т.д. Кожного, хто вирізував з дерева, почали вважати зрадником національної справи. Страшили людей судом, шибеницями і т.д. Се робили люди такі, що самі нічого не хтіли робити і від снання вже ледве ходили... Доходило до того, що деякі божеволіли, боячись шибениці” [241. С. 81-82].

Наприкінці вересня один із бараків було перероблено на школу-майстерню, в якій всі бажаючі мали змогу навчитися різьбарству. Відповідно до рівня майстерності кожного полоненого існував і розподіл праці: одні виготовляли форми-заготовки для тарілок, скриньок, інші – різьбили. Поступово столи й полиці попід стінами школи-майстерні почали заповнюватися виробами – де простими, елементарними, вжитковими, а де – вибагливішими, мистецькими. Високий мистецький рівень робіт полонених відзначила спеціальна комісія Військового міністерства Німеччини, що прибула до Раштату в середині листопада 1915 р. У щоденнику М.Паращука про неї йдеться: „Успіх був надзвичайний. Ніхто не вірив, що в такім короткім часі можна добитись таких результатів... Тепер моя робота йде знов до кращого. Учні приходять щораз нові і в дружбі зі старими працюють досить добре”. До талановитого львівського митця звернулося чимало полонених з проханням прийняти до майстерні [241. С. 82].

У грудні 1915 р. ухвалено статут Кустарної спілки як кооперативного товариства. Відповідно до нього частину чистого прибутку отримували рядові спілчани у залежності від виконання роботи, частина коштів надходила до спільної каси Спілки для пізнішого розподілу її між членами згідно з їхніми пайовими внесками, нарешті, певна частина віддавалася німецькій торговій касі за матеріал й сировину для виготовлення виробів. Слід зазначити, що виконані вироби оцінювала спеціальна комісія, до якої входив й М.Паращук з вирішальним голосом при оцінці вартості виробів. Кустарна спілка остаточно сформувалася у січні 1916 р., і відтоді до її складу входили такі відділи: різьбарства, малярства, малювання, моделювання, гончарства. Під керівництвом М.Паращука члени Спілки брали участь у малюванні та різбленні іконостасу табірної церкви. Багато зусиль витратив скульптор на влаштування у таборі в січні-лютому 1916 р. керамічної школи-майстерні. Щоб прискорити її відкриття, М.Паращук разом із полоненими носив пісок, глину, мурував, рубав дрова. І тільки після того, як М.Паращуку

вдалося переконати табірну комендатуру в доцільності й економічній вигідності існування майстерні та отримання від німців частини коштів, школа-майстерня розпочала свою роботу. На цю радісну подію відреагував табірний часопис „Розсвіт”, який повідомив: силами полонених у майстерні було виготовлено й опалено 70 гончарських виробів, що внесло „живу струю в серця полонених. Стиль видержано при малюванні – український, живий, коли дивитися на нього, то бачиш свій народ, чуєш його життя, його духовий напрям” [47. 1917. 17 лют.].

У різьбарській майстерні виготовлялися бандури, сопілки, церковні предмети (включно з люстрою, окладом Євангелія, деревками корогов і напрестольним хрестом). У цей час у талановитого скульптора набула реальних форм ідея встановити в Раштаті й Вецлярі пам’ятники на братських могилах померлих українських полонених (провід українських громад таборів доручив М.Паращуку розробити проекти і виготовити їх макети). Загалом кооперативна кустарня щотижня виробляла 30–40 предметів вартістю близько 300 марок, а за період з січня по березень 1917 р. виготовила 575 виробів на суму 2416 німецьких марок, а гончарня – 500 виробів, що свідчило про високу ефективність її роботи. У таборі також заснували музей виробів [3. Оп. 1, спр. 74, арк. 30].

Педагогічний такт М.Паращука, знання народного й професійного мистецтва, його особиста творча практика перетворили психологію багатьох полонених – недавно знудьговані, роздратовані, залякані, відірвані від родини, вони стали тепер вільними людьми, показуючи приклад іншим. Чималий прибуток давало Драматичне товариство ім. І.Тобілевича. Щонеділі відбувалися театральні вистави, які збирали до тисячі глядачів. Прибуток з окремих вистав був досить великий. Так, наприклад, „Наталка Полтавка” принесла 189 марок прибутку, „Панна Штукарка” – 145, „Борці за мрії” – 114 німецьких марок. Загалом прибуток з вистав від 1 січня до 1 квітня 1917 р. виносив 1189,5, а розхід Товариства за цей же період становив 1475,63

німецької марки. З організаційного боку Товариство теж стояло добре: щотижня відбувалися засідання, на яких детально обговорювалися вистави, складалися плани на майбутнє. Зрозуміло, що такі засідання ставали великою практичною школою для його членів (їх було 30) у національному вихованні.

Після двомісячної просвітницької праці у Вецлярському таборі засновується кооперативна торговельна спілка на паях „Чайня”. Товариство, крім чаю, торгувало кексами, шоколадом, цукром, цукерками та іншими солодощами. Початковий пайовий капітал цього торговельного підприємства полонених становив 196,5 німецької марки (0,3 марки – 1 пай). Маючи змогу випозичити гроші, „Чайня” вже в грудні 1915 р. довела обіговий капітал до 9274,70 німецької марки. Наприкінці грудня 1915 р., розподіливши чистий прибуток, члени спілки ухвалили передати 350 німецьких марок на просвітню працю в таборі. Слід відзначити, що „Чайня” й надалі перераховувала значні кошти для потреб табірних організацій та на благодійні цілі. У цілому від дня заснування і до 1 січня 1917 р. „Чайня” пожертвувала 4023,54 німецької марки [2. Оп. 1, спр. 35, арк. 47]. У скорому часі вона стала найчисельнішою організацією полонених у таборі (на 1 січня 1917 р. – 1693 особи), об’єднавши у своєму складі як противників, так і прибічників української справи. У приміщенні „Чайні” збиралися полонені обговорити різні табірні й світові події; досить часто тут дискутували дві „партії” полонених – ті, що брали участь в українській культурно-освітній роботі в таборі, й ті, що продовжували зберігати вірність російському цареві [2. Оп. 1, спр. 35, арк. 47-48].

Відомий український письменник Петро Карманський, який у той час проводив національно-просвітню роботу від імені СВУ, так описував роль цього Товариства у житті полонених Вецляра: „Чайна не була в очах дядька політичною; в ній за 2 феники продавали пів кварти чаю або шоколаду і сюди йшла громада як до одинокого певного місця. І дивно було в цім бараці, що робила вражіння поряднішої коршми. Кругом сіра маса гомоніла якимось

московським жаргоном, а при касі, за столом, із-за якого подавали чай, було чути українську мову. Одним це було школою, других бентежило і викликавало в них підозріння, що й тут політикою пахне. І вони не знали, куди вже перед нею тікати” [73. С. 95-96].

Незважаючи на значну культурно-просвітню роботу, над частиною полонених все ще тяжіла боязнь перед майбутнім поверненням додому, яким їх лякали чорносотенні елементи. „Тямлю, як сьогодні, таку сцену, – згадував П.Карманський. – В касі дали дядькові квиток на 2 феніки, за які він купив цукорків. За хвилину вбігає дядько наляканий: „Беріть собі ваш квиток, беріть ваші конфети, звертайте гроші!” – „Чого? Вже пропало! Ваші феніки в касову книгу записані, не можна!” – „Ні, не хочу, ви мене записали до України! Нещасний я!” І дійшло аж до сліз...” [73. С. 96]. Це була звичайнісінька російська провокація, щоби залякати, перевести на свій бік невеличкий гурток неофітів (новонавернених). Темна чорносотенна маса прагнула використати кожну нагоду, щоб знівечити паростки національно-культурної роботи українців.

Видавниче товариство ім. Грінченка крім того, що друкувало таборові часописи („Просвітній листок”, а згодом „Громадську Думку”), членські картки різних таборових товариств, оголошення й програми вистав і концертів табірного театру, мало палітурну майстерню і книгарню, давало роботу і зарплату 40 полоненим. Адже воно друкувало 3000 примірників часопису, який коштував 0,5 німецької марки і надсилався до Зальцведеля, Раштату й на робітничі команди [2. Оп. 1, спр. 1, арк. 55].

Музично-драматичне товариство ім. М.Лисенка (остаточно сформувалося у лютому 1916 р.) об’єднало 115 осіб. Члени Товариства могли покращити своє матеріальне становище за рахунок вистав, концертів, які відбувалися щонеділі та у святкові дні. Квитки коштували від 5 до 40 феників, а театральна зала вміщувала до 1000 осіб і майже завжди була

заповненою. Крім того, кожний член товариства отримував від німецької комендатури табору грошову допомогу – 8 марок щомісячно [241. С. 101].

Додаткові грошові надходження отримували полонені – члени товариства „Українське Мистецтво”, яке виникло у листопада 1915 р. і нараховувало 1917 р. близько 60 чоловік. Товариство мало п’ять відділів: малярства, різьбярства, вишивання, гончарства, школу рисування. Його члени малювали картини, виготовляли різьблені скрині й тарілки, музичні інструменти, вироби з глини, вишивали рушники й сорочки. Свою продукцію вони реалізовували у таборі й місті Вецлярі. Найкращі вироби полонених були представлені на Франкфуртській торгово-промисловій виставці [29. 1918. № 8. С. 118-119].

З практичною роботою в полі, на городі, в саду й домашньому господарстві знайомило товариство „Сільський господар” (засноване 1915 р.), яке у липні 1916 р. нараховувало 246 полонених. У таборі знайшлося декілька фахівців із сільського господарства, зокрема агрономів, зрештою й більшість полонених – колишні селяни – прагнули отримати бодай початкові агрономічні знання. Для цього українська громада Вецляра організувала зимові (1915–1916 рр.) курси для полонених, на яких читалися лекції, але не регулярно, із садівництва, городництва, кооперації та ін.

Навесні 1916 р. заходами „Просвітнього Відділу СВУ” від німецької комендатури було отримано окремий барак для занять, відтак виклади набули систематичного характеру. Дякуючи сприянню комендатури табору та школи господарства Вецляр, агрономічні курси отримали зразки добрив та необхідні таблиці й карти. Після цього лекції почали читатися за такими темами: сільське господарство, скотарство, бджільництво, господарська хімія, природа. Також щотижнево проводився загальний семінар, на якому виступали з рефератами полонені з різних губерній України. Лекції і семінари відвідували від 100 до 250 слухачів, що залежало, головним чином, від наявності в таборі полонених. „Не один, – згадував у 1918р. член

Просвітнього відділу П.Лисецький, – вивчився тут варити конфітур, мармелад, робити вино з овочів, обробляти землю, щоб більше родила і т.д.” [187].

Своїм головним завданням Товариство вбачало подальше проведення господарських курсів для теоретичної підготовки слухачів, але разом із цим готувалося започаткувати і практичні виклади. Від комендатури табору було отримано ділянку землі (площею у 154,8 кв. сажень), на якій заклали зразково-дослідне поле. Його обробляли самі члени Товариства – засіяли збіжжям, посадили городину, доглядали за садовою [187]. У кінці 1917 р. майно Товариства складалося з бібліотеки агрономічної літератури (250 книг українською і російською мовами), що були надіслані СВУ і почасти „Руським Комітетом Червоного Хреста”; всіляких приладів для обробки овочів і фруктів; необхідного обладнання для класів; ферми з розведення кроликів та ін. Це дозволяло Товариству успішно проводити курс теоретичного і практичного навчання, даючи скитальцям основи агрономічних знань [35. 1917. 27 січ.].

У таборі утворено кілька фондів, в яких зосереджувалися певні кошти, призначені на різні цілі. Наприклад, до червня 1917 р. полонені зібрали 1400 німецьких марок на пам’ятник померлим побратимам. Цими коштами розпоряджався спеціальний комітет, який запросив із Раштата для створення проекту та подальшого будівництва пам’ятника уже згаданого скульптора-галичанина М.Паращука [35. 1917. 2 лист.]. До речі, аналогічну роботу він згодом робив у таборах інтернованої УГАВ Чехословаччини.

Деякий час полонені утримували школу у с. Ворокомель на Волині, в якій навчалося 65 учнів. Про це повідомляла „Громадська Думка” на прохання Шкільної Ради у м. Білій: „Хай полонені знають та любуються своєю квіткою – рідною школою, яка пишається за їх невтомну працю під час перебування у полоні”. Таким чином, життя полонених у Вецлярському таборі, як і в інших, покращувалося завдяки утворенню різноманітних

кооперативних, робочих та інших товариств і спілок. Вони сприяли поліпшенню їхніх матеріально-побутових умов, а тим самим посиленню національно-просвітньої роботи та поширенню серед полонених національної свідомості.

Однією з найбільш впливових і численних організацій у таборі Зальцведель була Кооперативна чайна, яка на 1 грудня 1916 р. нараховувала 1062 члени [33. 1917. 20 січ.]. Вона відразу стала прибутковою установою. Так, у листопаді 1916 р. її чистий дохід становив 521,93 німецької марки, а в грудні – 129,47 марки. Згідно з рішенням управи чайної зароблені гроші розподілялися по різних табірних організаціях. Водночас полонені дбали і про загальноукраїнські потреби, перераховуючи гроші на Фонд національної оборони, на стипендіатів українських гімназій, на Фонд українського шкільництва, на українських вдів і сиріт. Крім цього, управа чайної разом з Просвітнім відділом СВУ влаштувала викладання курсу бухгалтерії, який тривав з 5 листопада 1916 р. до 17 березня 1917 р. Початково на курси записалися 120 осіб, проте їх закінчили тільки 38 (через від'їзд частини полонених на сільськогосподарські роботи у лютому 1917 р.) [33. 1917. 3 квіт.].

1916 р. загальна сума всіх надходжень Кооперативної чайної на благодійні цілі становила 3668,13 німецької марки. Основні видатки на внутрішньотабірні цілі були такими: табірна бібліотека і школа – 1135,93 марки, Допомогова каса – 474,02 марки, Шевченківські дні – 200 і спорудження пам'ятника померлим – 157 марок. Крім того, видатки на загальноукраїнські потреби розподілялися так: на волинські школи – 802,34 марок, фонд стипендій українських гімназій – 408,31 марки та українським вдовам і сиротам Наддніпрянщини (або як тоді вказувалося по той бік кордону) – 128 марок. Все це засвідчувало про високий громадський обов'язок національно свідомої частини полонених табору [33. 1917. 7 лют.].

Про благодійництво бранців табору повідомляв „Вістник Союзу визволення України” у статті „Жертви полонених українців табору в Зальцведелі у Німеччині на національні цілі”. В ній підкреслювалося, що за перше півріччя 1916 р. пожертвування полонених на культурні потреби і загальнонаціональні цілі становили 4093,10 марки. Це вказувало, зазначав „Вістник”, про високий ступінь національної свідомості, громадського обов’язку й силу організації полонених у таборі [29. 1916. № 58].

Значною матеріальною підмогою для полонених була Допомогова каса. Створена на пожертви всіх секцій табору та внеску німецької комендатури, Допомогова каса акумулювала кошти цих установ. Майже половину всієї суми каси (1000 марок) внесла комендатура, ще 40 відсотків надійшли від Кооперативної чайної – 629,33 і Драматичної секції – 130 марок, а внески національної, просвітньої, агрономічної та інших секцій були чисто символічними, адже ці організації залишалися майже збитковими [33. 1917. 14 лют.].

З цих коштів 383 полоненим видано безвідсоткові позики на суму 1544,50 марки, ще 210 марок отримали безповоротно інваліди табору (гроші видавалися терміном на три місяці по п’ять марок при запоручі старших бараків). У касі в січні 1917 р. залишалося 588,63 марки готівки, причому німецька комендатура табору й надалі постійно перераховувала кошти до Допомогової каси [33. 1917. 14 лют., 6 жовт.].

Загалом, треба відзначити, головним статутним завданням Допомогової каси була матеріальна допомога полоненим. Каса, по-перше, надавала безпроцентні позики полоненим, а по-друге, допомагала знедоленим усім необхідним (білизною, тютюном, цукром, милом та ін.) [6. Оп. 1, спр. 142, арк. 1]. Управа Допомогової каси складалася з семи осіб, яких обирали всі табірні організації. Щомісячно управа мала звітувати перед вічем, крім того, контроль над її фінансовою діяльністю здійснювала Контрольна комісія у складі трьох осіб.

Істотну допомогу українським полоненим табору Зальцведель надавали європейські червонохрестні організації, зокрема – Бернський комітет допомоги полоненим. У грудні 1916 р. від нього табір отримав: 6 ящиків тютюну, 361 мішок хліба, 150 кг цукру, 782 шматки мила; у травні 1917 р. до табору (у шпиталь) надійшло 136 пакунків із консервованим молоком, 1368 фунтів (близько 548 кг) сала; у червні – 160 пудів (2560 кг) сала. Порівняно невелику допомогу надавали також Петроградський комітет допомоги полоненим, Московський міський і Київський спільний міський комітети. Розподілом цих надходжень між полоненими займався спеціальний табірний „Комітет помочі полоненим зальцведельського табору” („Комітет розділу подарунків”, що обирався з числа полонених, які на той час перебували у таборі. Зазвичай вся допомога пропорційно розподілялася між полоненими в таборі та робітничими командами, в окремих випадках (при невеликій кількості надходжень) все передавалося до лазарету [33. 1917.13 січ.].

Табірні організації докладали чимало зусиль для влаштування побуту полонених у Німеччині. Так, з їх представників створено „Комітет по влагодженню ялинки для полонених”. Напередодні Нового 1917р. її встановили і прикрасили у великому залі Народного дому в таборі Зальцведель. Гроші на її придбання збирали всі полонені, хоч їх думки у цей час були „далеко, на рідній Україні, разом з батьками і родиною”. Як згадував один із дописувачів табірною часопису, „замість солодкої куті, замість різних святочних приправ перед кожним лежали звичайна пайка хліба й зупа. Мав також кожний яблука й цигарети – гостинець від комендатури. Після вечері дехто з полонених почав співати колядки, славити Різдво Христове й спішити на ялинку в Народній Дім” [33. 1917. 13 січ.]. Свято зібрало 2000 полонених і розпочалося промовою поета Богдана Лепкого. Музично-співоча і драматична секції підготували велику святкову програму, яка включала народну музику, святочні пісні, виставу табірної театру „Суєта” І.Тобілевича (Карпенка-Карого). На святкуванні Різдва

Христового були присутні німецькі офіцери комендатури. Окремо встановлено ялинку і для хворих у шпиталі, який відвідали німецькі офіцери на чолі з референтом табірної праці капітаном Фогтом.

У Зальцведелі діяли курси кооперації (діловодство кредитних спілок) і малярства, які відвідували 60 чоловік. Активно працювала також агрономічна секція, згодом Товариство „Хлібороб”, яке влаштувало виклади з різних сільськогосподарських галузей – садівництва, рільництва, добору насіння; практичні заняття проводилися на спеціально відведеній комендатурою табору земельній ділянці. Заняття регулярно відвідувало 20–30 слухачів [33. 1917. 25 серп.]. Німецька комендатура табору сприятливо ставилася до цього Товариства, як і до інших. Для групи полонених влітку 1917 р. вона заініціювала відвідання міського садового розсадника, молокопереробного комплексу, а у вересні трьох полонених відряджено у Дрезден на оглядини нової птахоферми [33. 1917. 25 лип., 1 серп., 5 верес.].

„Подільське видавничо-просвітнє товариство” (засноване 10 липня 1917 р.), окрім проведення національно-культурної роботи, одночасно зібрало до кінця року кошти на суму 724 марки для майбутніх цілей в Україні. У Зальцведельському таборі також засновано загальноукраїнські фундації – „Фонд Народної Оборони”, „Фонд волинських шкіл”, „Фонд українського шкільництва”, „Український Боевий фонд”, на які складали пожертвування полонені. До каси Комісії по спорудженню пам’ятника померлим полоненим надійшло 1706,8 марки (з них пожертвували самі полонені – 460,03 марки). Драматично-музичне товариство виділило 24,25, робітничі команди – 32,50, а кооперативна чайня – 190,07 марки. Найбільшу суму внесла комендатура табору – 1000 марок [33. 1917. 10 лют., 10 берез., 7 квіт.]. Полонені збирали кошти, влаштовуючи народні свята, присвячені різним подіям, або окремим установам. Наприклад, до „Дня волинських шкіл” на початку липня 1917 р. Драматично-музичне товариство ім. М.Лисенка дало концерт, а виручені від продажу квитків кошти (152,35

марки) разом із приватними пожертвами (6,40 марки) передало на розвиток українського шкільництва на Волині [33. 1917. 18 лип.].

Як бачимо, діяльність української табірної організації у Зальцведелі значною мірою спричинилася до заснування громадських і фахових установ, через які полонені покращували своє фінансове становище, побут, мали змогу набути певних фахових знань і тим самим допомогти іншим громадським інституціям у національно-освідомлюючій роботі. Потрапивши у полон, тобто у чуже середовище, люди були змучені фізично і морально, навіть український табір став для них синонімом каторги. Адже у таборах вони нерідко ставали жертвами різноманітних політичних спекуляцій. Новоутворені кооперативні товариства, зокрема їх доходи, покращували морально-психологічний стан полонених, їхнє матеріально-побутове становище. Все це у сукупності змінювало ставлення полонених до таких реалій, як війна, саме їх перебування у чужій країні формувало у них нове освідомлення свого національного „Я” та вказувало їм шлях до боротьби за незалежність і соборність Української держави.

РОЗДІЛ V

ВІЙСЬКОВИЙ ВИШКІЛ

Національна армія потрібна кожному народові, який з етнографічної маси перетворюється на націю й утворює власну державу. Для українців потребувалися десятиліття для переосмислення й морального усвідомлення та побороення дійсно важкого у широких народних масах фактора здійснення своєї національної самостійності. Час Великої війни сприяв цьому процесові. Традиції щодо утворення своєї армії давно жевріли у суспільстві, але сил для цього було замало. Тому сам процес утворення української національної армії йшов паралельно зі справою відновлення української державності. Умови царської Росії не дозволили українцям навіть після 1905 р. утворити якісь зародки мілітарних організацій на зразок галицько-українських “Соколів” і “Січей”. Вже тоді окремі течії українського суспільно-політичного руху відмежовувалися від усього, що пов’язувалося з військом. Але сам час ставив потребу відродження національного війська, як однієї зі складових відновлення української державності.

Вибух Першої світової війни прискорив цей процес і необхідність мати своє власне військо була чим раз більшою національною необхідністю, тим більше що відчутнішим ставав розвал двох монархій – Австро-Угорської та Російської, – а разом з тим й імперських армій. У російській армії це відбувалося відчутніше, хоч не домінуючою була думка про свою державу, а значить, й армію, в австрійській – інакше, тому що були Українські Січові Стрільці. У російській армії оте розмежування між росіянами й українцями найбільше проявилось у таборах військовополонених Австро-Угорщини та Німеччини. Тому, якою б жорстокою не була Перша світова війна, вона мала визначальне значення щодо участі українців в арміях двох ворогуючих країн й фактично сприяла загальнодемократичному рухові українського народу. Подібна ситуація відбувалася й у таборах військовополонених українців.

Завдяки військово-патріотичній роботі українського політикуму залякані, забиті полонені перетворювалися на політично освічених громадян і свідомих українців, готових на боротьбу за кращу долю рідного краю. Президії СВУ надходили численні листи від полонених, зокрема Фрайштадту, охочих вступити в ряди легіону Українських Січових Стрільців, незважаючи, що у цьому напрямі ще не було жодної агітації. Це були представники різних теренів Наддніпрянщини: Слобожанщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини, Київщини [4. Оп. 1, спр. 140, арк. 1-5, 10-17, 23-32]. Вони хотіли активно докласти своїх зусиль до розгромлення віковичного ворога – царату.

Українські політики, розуміючи, що агітація за вступ до лав стрілецтва в даний момент не захопила б ширші маси і дала б чисельно невеликі наслідки, забирали з таборів найактивніші елементи, які б як одиниці повністю розчинилися у загальній стрілецькій масі. Вони вважали, що участь полонених українців у боротьбі проти Росії у своїй ідеологічній підставі мала б надзвичайно велику морально-агітаційну вартість. Це прискорило б організацію більшого самостійного відділу, який зі зброєю в руках виступив би під національними прапорами на рідній території.

Бралось до уваги й те, що розповсюдження відповідних прокламацій від імені цього відділу серед російського війська та населення Наддніпрянщини спричинило б заворушення в рядах російського війська, поширило б революційні настрої серед українського населення, яке бачило б у цьому відділі свою збройну силу, що хоче захистити український народ від російського насильства і саме піднялося б на боротьбу за свободу. СВУ у доповідній записці від 20 березня 1915 р. пропонував Генеральному штабові Австро-Угорщини обдумати це питання, готовність передати детальний план організації українського корпусу, взяти на себе ініціативу щодо підбору до нього людей, вислати свого представника для повного вияснення накресленої

справи. На жаль, ці пропозиції залишилися поза увагою австрійського військового командування [4. Оп. 1, спр. 118, арк. 50-52].

Не отримало належної відповіді й звернення українців до воєнного керівництва Австро-Угорщини у квітні 1915 р. про дозвіл на відрядження з числа полонених інструкторів для вербунку стрільців у звільнених районах Східної Галичини. Під час майбутнього наступу військ Центральних держав на терени Наддніпрянщини стрільці могли би стати організаційним ядром українського корпусу. З таким завданням звернувся до СВУ за дорученням Боєвої Управи Петро Франко [4. Оп. 1, спр. 118, арк. 68-69].

У проекті меморіалу Союзу, поданого у лютому 1916 р. до Загальної Української Ради щодо можливого вислання військовополонених у Наддніпрянщину та прийняття їх до Січових Стрільців, зазначалося: для цих акцій є відповідна кількість людей, зокрема, 10 полонених для висилки за лінію фронту, 10 чоловік можна приділити до полку УСС під командою г.Коссака і 9 військовополонених – до сотні Стрільців, формуванням якої займається П.Франко при армії Плянцера [4. Оп. 1, спр. 176, арк. 7]. “Коли полонених до Стрільців, яких Союз має 20 зголошень, – писав А.Жук, – воєнні власті не погоджуються приймати з принципових мотивів, то чи не можуть їх відпустити з полону на вільну стопу, як мешканців окупованих країв? Звичайно, тоді полонені, як вільні жителі окупованих теренів могли вільно зголоситися до кадри Українських Січових Стрільців” [4. Оп. 1, спр. 176, арк. 9-10].

Проте робота у таборах щодо військової підготовки натрапляла на перепони з боку військових властей, особливо австрійських. Так, у Фрайштадтському таборі єдиний полковник Льонгардт, комендант табору, виявляв повне розуміння змісту діяльності українських організацій. Інші офіцери пов'язували цю роботу тільки з питанням приєднання України до Австрії. Навіть пропускаючи окремих полонених через фронт, австрійські військові чинники мали на увазі в першу чергу розвідувальні справи, але

навіть не пропаганду серед українських вояків російської армії. Тому особливо акцентувалося на військовому вишколі у таборі.

Основою для цього стало спортивне товариство “Січ” ім. гетьмана Петра Дорошенка, діяльність якого охоплювала Фрайштадтський табір. Відповідно до статуту метою Товариства було: виховання свідомих українців, розвиток у них почуття дисципліни й солідарності, обов’язку служіння своєму народові, виробляти і зміцнювати ідеї самостійності та соборності. Для цього січовики опановували загальну освіту, відвідуючи різноманітні курси, виклади, влаштовували національні свята, займалися фізичною підготовкою.

Членом Товариства міг бути кожний полонений українець, який визнавав ідею самостійності українського народу, не запламований у будь-яких антигромадянських вчинках. Січовик мав право навчатись на курсах, брати участь у всіх заходах Товариства, користуватися його бібліотекою та отримувати від нього матеріальну підтримку. Водночас в обов’язки членів “Січі” входило виконання вимог статуту, ухвал Загальних зборів і Старшини Товариства, наказів провідника гімнастичних вправ. Особливо наголошувалося на своєму, національному усвідомленні, обороні прав українського народу, повсюдному вживанні рідної мови та культурі поведінки. Понад усе підкреслювалося докладати всіх зусиль для поширення поміж своїми земляками національної свідомості, а також розповсюджувати поміж чужинцями відомості про Україну.

До складу січової старшини входили: кошовий (голова), осавул (провідник гімнастичних вправ), одночасно й заступник кошового, писар, скарбник, обозний і чотири чотарі, що очолювали чоти і виконували доручення кошового й осавула. Січова старшина кожних два місяці скликала звичайну – Січову Раду (загальні збори), а за потребою – Надзвичайну нараду. “Січ” визнавала організаційне верховенство Головної Української Ради Фрайштадту, до якої у випадку її розв’язання переходило все майно Товариства [71. С. 44-45].

Товариство “Січ” мало свої відзнаки, розроблені художником Ю.Балицьким і жовто-блакитний прапор. 14 липня 1917 р. відбулися установчі збори Товариства, на яких прийнято статут, розроблений під керівництвом В.Охримовича. Він, пояснюючи важливіші пункти постанови статуту, подав вичерпні відомості про Січовий рух початку ХХ ст. на західноукраїнських землях, його значення для поширення національної свідомості серед населення, особливо серед молоді, наголосив на українському характерові величавих січових маніфестацій, найбільшою з яких став сокільсько-січовий здвиг у Львові 28 червня 1914 року. Доказом величезних заслуг січового руху перед українським народом стало те, що вояки полку УСС – це переважно члени довоєнних січових товариств. Доповідач підкреслив, що січова організація надається й для Наддніпрянщини, де дуже живі козацькі традиції, головню на Чернігівщині та Полтавщині.

Внаслідок виступу В.Охримовича до Товариства “Січ” відразу записалося 200 полонених, а згодом організація мала 304 січовики. Згідно зі статутом Товариства обрано старшину, полагоджено інші питання, і закінчилися збори співом українського національного Гімну. Товариство об’єднувало найактивніших і національносвідомих полонених табору. Для них, крім щоденних гімнастичних вправ під керівництвом голови Миколи Лозовика (гімназійного професора), були влаштовані виклади з української історії, літератури, географії. Окремо вивчалася військова історія, польова військова служба і тактика, а також фортифікація [71. С. 44-47]. Крім того, Р.Домбчевський з серпня 1917 р. організував і проводив курс державного права, який постійно відвідувало 150 чоловік. Виклади курсу були дуже цікавими, й після кожної лекції відбувалися жваві дискусії.

Характерним для січовиків стало вивчення рідної мови. З цією метою старшина “Січі” влаштовувала декламаторські курси, які відбувалися двічі на місяць у присутності всіх січовиків. Перший декламаторський курс відбувся

7 жовтня 1917 р. Його відкрили професор С.Смаль-Стоцький і кошовий Микола Лозовик, які підкреслили велику силу ораторського мистецтва, що має тяглість із давнини, висловили гаряче бажання полонених навчатися рідної української мови [71. С. 46-47].

Січова Рада визначила головний вірш для читців – О.Кониського “Я не боюсь тюрми”, а також три винагороди у розмірі 3,2 та 1 корони. Крім того, на вечорі декламувалися твори Т.Шевченка (“Сонце сходить”), І.Франка (вступ до поеми “Мойсей”), Л.Старицької-Черняхівської (“Сповідь Наливайка”), Є.Гребінки (“Варена”). Вечір відбувся надзвичайно урочисто, звучала пісня “У січі, у січі гуртуймося, брати”, виконувалася також Франкова “Не пора, не пора москалеві й ляхові служити”, а завершено його національним Гімном. Загалом відбулося сім декламаторських вечорів, а премії видавалися вже тільки книжками Т.Шевченка, І.Франка, С.Руданського й оригінальними картинами художника Юрія Балицького. На вечорах табірний хор виконував твори “Гей, устанем друзі разом”, “Золоті зорі”, “Де Дніпро наш котить хвилі”, “Сонце заходить”. “Гей же, до бою!”, “Вічний революціонер” та інші, грав табірний оркестр [71. С. 47].

Проте у Раштаті завдяки праці старшин-українців Г.Сиротенка і М.Шаповала військовий вишкіл проводився, хоча під іншою оболонкою. Це було до певної міри виправданим. Адже створення воєнізованого українського відділу викликало б значний опір у частини полонених, які ще зберігали вірність Російській імперії. Виходячи з цього, у таборі проводилася робота щодо заснування спортивних товариств, як цілком аполітичних організацій. Таку думку повністю підтримувала Берлінська централь СВУ. У вересні 1915 р. вона заініціювала спровадити до Раштатського табору п’ятьох січових стрільців із Австрії для організації “Січ”. Проте цей задум не здійснився, бо цьому заважав загальний настрій полонених.

Член Президії СВУ О.Скоропис-Йолтуховський 4 грудня 1915 р. звернувся до Просвітнього відділу Раштатського табору з ініціативою про

заснування тут спортивного товариства. В основу його діяльності були покладені традиції запорізьких козаків, а в структурному плані – січову організацію. В результаті у таборі засновано гімнастичне товариство “Залізняк”, згодом – “Запорізьку Січ”. Певний час це Товариство не набуло поважного характеру й головною його програмою стало навчання народних танців, екскурсії поза межі табору. Взагалі на той час до складу товариства входило 70 чоловік. “Тай деякі з наших людей, – зазначав О.Терлецький, – уважали дійсно Січ – товариством, якого метою є лишень улаштування забав і прогульок” [255. С. 117; 256; 257].

Цілком закономірно, що це не відповідало меті, яка була поставлена перед Просвітнім відділом керівництвом СВУ. Вже наприкінці січня – початку лютого 1916 року відбулися збори, на яких обговорювалися напрями діяльності Товариства. Тоді ж вирішили розпочати проведення спільних гімнастичних (за тодішньою термінологією – руханкових) вправ січовиків, яких у цей час збільшилося до 200 осіб. Січова справа набирала чим раз більшого обговорення й дискусій на засіданнях різних табірних установ. На засіданні Просвітнього відділу 4 лютого 1916 р. вирішено звернутися до СВУ щодо строїв (форми) для січовиків [255. С. 117]. Таким чином, зроблено лишень початок січової організації, учасниками якої стали найактивніші члени національних Табірних Секцій.

На початку березня 1916 р. реорганізоване гімнастичне товариство отримало назву “Запорізька Січ”. Це мало для полонених велике значення, адже воно поруч із Національною секцією стало найповажнішою організацією української таборової громади. Квітень 1916 р. став переломним у житті “Січі” та її значення для табірної громади. На засіданні Генеральної Старшини 8 квітня 1916 р. підкреслювалося, щоби регулярно відбувалися вправи у зв’язку з підготовкою до січового свята 27 квітня, проводилася агітація за вступ до Товариства, оформлення його організаційно. Тому передовсім докладалися зусилля для прийняття статуту Товариства,

який був готовий на початку квітня. На зібранні “Січі” 22 квітня 1916 р. прийнято статут організації – у майбутньому зразок для всіх організацій полонених українців у Вецлярі та Зальцведелі, а 24 квітня вибрано полковника “Січі” – полоненого офіцера-українця, поручника Миколу Шаповала [258. С. 203-205].

В основу статуту раштатської “Січі” покладено довоєнні статuti Українських Січових Стрільців, “Січей” і “Соколів”. Таким чином, гімнастичне товариство з чисто національним характером поєднувалося з елементами військової організації. Але разом з тим були певні особливості. Так, зокрема, визначилися завдання “Січі” на окупованих німецькою владою українських територіях (Підляшшя й частина Полісся), участь січовиків в адміністративному управлінні краєм, головно зверталася увага на розвиток сільського господарства. Важливим завданням для січовиків ставала національно-освідомлююча робота серед українців цих теренів. Про це йшлося також в окремих домовленостях між Президією СБУ й німецькою владою [255. С. 198-200; 254].

Проведення національно-культурної роботи на окупованих північно-західних українських землях виконувалася січовиками, але не тільки ними, трохи згодом й серед інших обставин, про що йтиме мова далі.

Щодо нічної варті в таборі, то потрібно зазначити, вона з початку складалася не тільки із січовиків. Було два види нічної сторожі. Першу становили групи (по чотири чоловіки від бараку), до обов’язків яких входило строге виконання денного розпорядку, а другу – тільки січовики. Кожної доби кошовим отаманом визначалося 20 чоловік зі спеціальними відзнаками та сигналізацією. Дана січова варта наглядала за цілим табором, контролювала табірну сторожу й вела патрулювання по п’ять чоловік у чотири зміни – від 21-ої години вечора до 5-ої ранку.

Аналізуючи статuti раштатської “Січі”, слід зазначити, що перший параграф ставив найближчим завданням Товариства плекати гімнастику,

спортивні забави та творити вогневу сторожу в таборі. Другий параграф визначав загальну мету Товариства – допомога полоненим українцям і на рідній землі. Тут також сформульовано основні напрямки роботи січовиків, в яких зазначалося, що:

1) гімнастичні й спортивні вправи виробляють у січовиків бадьорість духу, побратимство (товариську дружбу), строге виконання своїх рішень і своєї виборної старшини;

2) надання допомоги на випадок пожежі заохочує січовиків до помочі своїм товаришам, своїй громаді, своєму народові в кожній хвилині їх життя та готовності обороняти їх;

3) сторожа (нічна) над порядками в таборі виробляє в січовиків готовність почуття відповідальності за громадське життя та готовність зарадити будь-якому лихові;

4) прибираючи назву “Запорізька Січ”, плекати історичні традиції Січі, наслідуючи її внутрішні порядки, наближувати до них новочасні форми руханкових (гімнастичних) організацій, тим самим Товариство доходитиме до наміченої цілі [5. Оп. 1, спр. 134, арк. 1-3]

За статутом до створення коша загальний провід “Січчю” здійснювала Генеральна Старшина табірної громади “Самостійна Україна”. Для управління “Січчю” обиралася отаманна старшина, у свою чергу кожна сотня, курінь і полк обирали своїх сотників, курінних і полковників. Найвищою організаційною одиницею “Січі” був кіш, який складався з чотирьох полків.

У статуті розписано функції кожної посадової особи та структура кожного відділу “Січі”. На чолі полку стояв отаман у ранзі полковника, який відповідав за муштровий, господарський та санітарний стан дорученого йому полку, а також за духовне й моральне виховання січовиків. До складу штабу полку входили: отаманний писар (ад'ютант) у ранзі сотника або поручника, полковий скарбник, квартирмейстер, отаман обозу та полковий пан-отець.

При штабі полку існувала полкова канцелярія, начальником якої був отаманний писар. Вона поділялася на дві частини: муштрову й господарську. За муштрову частину відповідав отаманний писар, за господарську – отаман господарки полку. Кожна частина мала свого старшого писаря в ранзі підхорунжого і потрібне число звичайних писарів. До структури муштрової частини входив правничий, до господарської – лікарський відділи.

Полк складався з дев'яти сотень (кожна – 105 вояків). Сотня окрім порядкового номера, обирала собі ім'я – на честь визначного діяча української історії. Щорічно сотня вшановувала пам'ять свого славного патрона. Три сотні утворили курінь, отаманом якого був осавул. Для підготовки підстаршини полку засновувалася школа, куди з кожної сотні сотники надсилали 6-8 чоловік для здобуття відповідної освіти. Провини січовиків (крадіжка, бійка, непослух, образа) розглядав полковий суд, що складався з чотирьох представників “Січі” і чотирьох представників отаманної старшини.

Сотня поділялася на чотири чоти, кожна чота – на два десятки, кожний десяток – на два рої. На чолі кожного підрозділу був підстаршина: чотовий, десятник, ройовий. Кожен із них підлягав підхорунжому. Загальний склад полку мав становити 1025–1050 осіб. Увесь полк збирався на першому тижні кожного місяця на січове віче полку, де обговорювалися всі полкові справи й обиралися члени полкового суду [5. Оп. 1, спр. 134, арк. 4-10].

“Січ” ставала товариством, в якому полонені навчалися відповідальності та дисципліни. Це виявлялося, передовсім, у діях полковника “Січі” М.Шаповала, саме в його 85 наказах [5. Оп. 1, спр. 136-137]. У цих наказах полковник “Січі” призначав “огневу сторожу”, повідомляв членів Товариства про термін й місце січових вправ тощо. Для прикладу подамо один “Наказ” першому Запорізькому полкові Тараса Шевченка ч.9–5.5.1916 р., Раштат.

„1. В ніч від 7 травня призначаю від другої сотні 20 січовиків та проводом Криловецького.

2. Часто зустрічаю, що в деяких випадках січовики вживають московські команди “смірно”. Наказую у всіх випадках, де потрібна така команда, вживати не “смірно”, а “позір”.

3. Зачисляються: в першу сотню Самотій ч.8333 (номер полоненого – Авт.)

4. Січова оркестра на підставах 23 і 24 статута “Січі”, це цілковито окремий відділ у полку і підлягає команді отаманського писаря, і тому всіх січовиків музикантів виключити із списків сотень, вести спис оркестри. За старшого в самій оркестрі признаю січовика Войціка ч.28601.

5. Сьогодні при зустрічі на мій запит, якої він сотні, один січовик відповів, що він не знає. Звертаю увагу всіх сотенних отаманів на це і поручаю слідити за тим, щоби кожний січовик знав усі відділи, до яких належить, не дивлячись на те, чи живе він у бараці (січовім), чи поза баракком.

Отаман полка, полковник Шаповал” [5. Оп. 1, спр. 136, арк. 17].

Отже, можна зробити висновок, що керівництво прагнуло надати Товариству характеру справжньої Січі, тобто дисциплінарної військової одиниці. Проте втілення цього задуму в життя знайшло спротив у деякої частини січовиків, особливо після січового свята 27 квітня 1916 р. Одні з них були невдоволені заведенням нічної сторожі без їх відома, інші нарікали на розпорядження полковника, боцімто він видає їх без порозуміння з “отаманом старшиною”. Але справа виявилася в тому, що певна частина січовиків не до кінця зрозуміла завдання Товариства, а представлялася їм “Січ” тільки до якихось маніфестаційних виступів, як на святі 27 квітня чи на злеті на день її патрона архистратига Михаїла – 21 листопада 1916 р.

Крім того, у ставленні до “Січі” найбільшу роль відіграли справи політичного характеру. В опозиції до “Січі” виступали т.зв. “автономісти”, які бажали самостійного розвитку Україні, але тільки в складі Росії та

“соціалісти”, для яких найважливішою була ідея соціалізму, до якого треба прагнути, бо нібито лише він один принесе щастя робітничому класові.

Щодо кількісного складу раштатської “Січі”, то в лютому 1916 р. там нараховувалося 150, а з початком червня 600 чоловік. У грудні у таборі було 340 січовиків, до кінця 1916 р. вписалося 853 полонених Раштатського табору. О.Терлецький зазначав, що у зв’язку з виїздом полонених на робітничі команди, найбільше у таборах нараховувалося близько 500 січовиків. Проте таке зменшення кількості січовиків було тимчасовим явищем. Вихід з “Січі” слабодухих і нестійких елементів не позначився на товаристві, до якого ще більше відчувався приплив нових членів. Характерним може бути лист одного з полонених, за підписом Фока То-ко, до полковника раштатської “Січі” М.Шаповала, опублікований у часописі “Розсвіт”. “Повідомляю пана полковника, – говорилося у листі, – що я бажаю записатися у Ваше славне Товариство Січ. Зла мачуха, було, приспала мене і я спав кріпким сном і себе не розумів, що ми є нащадками лицарів-запорожців. Бажаю, щоб славна запорозька Січ запанувала на нашій Ненці-Україні” [47. 1916. 18 лист.]. Таких національно пробуджених людей ставало все більше.

На зламі 1916–1917 років, за даними О.Терлецького, у Раштаті нараховувалося приблизно 3 тис. полонених, які більшою чи меншою мірою пов’язували себе з українською національною ідеєю. Це була найкраща частина бранців Раштатського табору, серед яких В.Лисенко, Я.Волошин, В.Литвиненко, Д.Войцік, П.Чумак, І.Соломонів, І.Кривусів, А.Волосів, Я.Тарасовський, Т.Бондар, П.Яременко та інші. Українську громаду Раштатського табору складали вихідці з різних суспільних прошарків і соціальних станів. Так, згідно з одним із списків січовиків 1916 р., які в залежності від різних обставин дуже змінювалися, із 974 всіх членів 500 було хліборобів, 207 – ремісників, 96 – купців і торгівців, 29 – малих підприємців, 45 – заводських і сільськогосподарських робітників, 55 – нижчих урядовців і

писарів. До їх складу також входили 30 фельдшерів, телефоністів і електротехніків, 8 вчителів і 6 чоловік з вищою освітою [255. С. 203-204]. Все це свідчить, що як і січовики, так загалом вся українська громада у Раштаті складалася з нижчих суспільних верств.

Щодо розподілу січовиків по губерніях, то статистика представлена так: Полтавська – 194, Київська – 175, Харківська – 113, Чернігівська – 109, Подільська – 92, Катеринославська – 85, Херсонська – 76, Волинська – 64, Таврійська – 25, Воронежська – 20, Донська – 9, Холмська – 6, Кубанська – 6, разом 974 чоловіки. Як бачимо, у “Січі” переважали українці з чотирьох корінних українських губерній [5. Оп. 1, арк. 139-143].

Цілком закономірно, що наслідуючи приклад Раштату, січові організації засновувалися й в інших таборах Німеччини. На жаль, за ступенем розвитку й поширення національної свідомості вони дещо відставали від раштатської “Січі”. Так, 2 листопада 1916 р. у Вецлярі засновано Січове товариство у складі трьох чоловік зі статутом із чотирьох пунктів і з завданням “виховати національно свідомих людей, здорових душею і тілом” [31. 1918. № 9. С. 132]. На 14 грудня 1916 р. “Січ” нараховувала близько сотні осіб. Згуртованим міцною дисципліною, розумінням своїх завдань Товариством керувала виборна січова старшина, до складу якої входили кошовий отаман, писар і кілька сотників [2. Оп. 1, спр. 14, арк. 18-19].

На початку січня 1917 р. Товариство вже забезпечувало пожежну безпеку в таборі, отримало спеціальний січовий барак. Повсюдно січовики дотримувалися строгої дисципліни. За хвилине спізнання на будь-яку справу січовик просив вибачення у сотника. Щотижня січовики відбували гімнастичні вправи під музику, влаштовували сходи для читання рефератів, декламацій, хорового співу разом із оркестром, носили спеціальну уніформу – однострої синього кольору.

У січні 1917 р. Товариство збільшилося до 193 чоловік, у зв’язку з чим утворено другу сотню ім. Гетьмана П.Сагайдачного, який разом із першою

сотнею склали “Січковий полк ім. Союзу визволення України” [187; 31. 1918. № 9. С. 132].

У Зальцведельському таборі гімнастичне товариство “Запорізька Січ” утворено 12 січня 1917 р. Кошова рада (загальні збори) прийняла 22 січня 1917 р. статут Товариства [6. Оп. 1, спр. 104, арк. 1-4]. Січовики відбували чотири рази на тиждень гімнастичні вправи, мали свій окремий барак, касу, бібліотеку, підтримували тісні контакти з “Організацією старших компаній і бараків”, яка згодом реорганізувалася у “Товариство старших Зальцведельського табору ім.Гетьмана Петра Дорошенка” [6. Оп. 1, спр. 105, арк. 1-49]. Переломними для військовополонених українців у таборах Австро-Угорщини та Німеччини стали повалення в лютому 1917 р. царату в Росії та утворення в Україні у березні 1917 р. Центральної Ради. Ці події надзвичайно вплинули на полонених, піднесення їх національної свідомості. Відчуття свого національного “я” ще більше відобразилося у військово-патріотичному вишколі. Полонені українці, зорганізовані у Товариство “Січ” всіх українських таборів у Центральних державах, із великим завзяттям і напругою підготовляли себе, щоб стати зі зброєю до оборони молодої Української держави; пильно сліdkували за суспільно-плітичними подіями, що відбувалися на їхній рідній землі [4. Оп. 1, спр. 182, арк. 1-2].

У зверненні Головної Української Ради Раштатського табору від 25 березня 1917 р. за підписом голови І.Мороза, членів Президії Ради М.Зимницького, В.Ілюченка, секретаря С.Баска “До товаришів полонених різних таборів та робітничих команд” відзначався великий історичний момент у житті українського народу, який принесе рівність національних прав кожному народові Російської імперії; вимагалось повернення землі селянам, припинення війни й заключення миру для забезпечення нового демократичного ладу в Україні [1. Оп. 1, спр. 42, арк. 225].

30 травня 1917 р. утворено Національний Фонд України, який мав стати головною матеріальною основою для відбудови Рідного Краю, забезпечити

“волю, братерство й добробут українського народу”. Цей заклик Ради Товариства українських поступовців про пожертвування до Українського національного фонду викликав великий ентузіазм у полонених. Головна Українська Рада Фрайштадтського табору звернулася до полонених відгукнутися на цей заклик і зібрати якнайбільше грошей для Національного Фонду. “Виконаймо ж, товариші, – говорилося у зверненні Президії Ради, – наш громадський обов’язок, як того вимагає від нас гідність людини й розуміння тих великих завдань, які саме життя поставило перед нами в цю історичну добу” [1. Оп. 1, спр. 42, арк. 223]. Організація українців табору Дунасердагель 2 травня 1917 р. передала через СВУ для дітей фонду 30, а з Йозефштадту – 120 корон [4. Оп. 1, спр. 176, арк. 22, 31].

Січовики прагнули зав’язати контакти з урядом УНР. І тому вони 27 грудня 1917 р. переслали Центральній Раді й Генеральному Секретареві декларацію, в якій вітали проголошення УНР й організацію справжньої української влади. “Вільна Україна, – підкреслювалося у заяві, – то ідеал, який об’єднав десятки тисяч полонених українців у найгірших умовах невідільницького життя і був завжди для них провідною зіркою”. Водночас гостро засуджувалося вороже ставлення російського більшовицького уряду до найсправедливіших домагань українського народу, провокаційні виступи проти української армії, зокрема полуботківців і богданівців. Полонені заявляли про свою вірність Українській Народній Республіці, чекали того щасливого часу, щоб повернутися додому й “стати у міцні лави оборонців народно-республіканського ладу на Великій Україні” [70. С. 47-49].

У привітанні Військовому Міністерству УНР полонені українці Фрайштадтського табору визнавали себе не лише вояками-громадянами Вільної України, але й готовність допомогти державній владі побороти всі труднощі і нападки з боку ворогів українського народу. Січовики Фрайштадту від імені полонених Австро-Угорщини просили військового міністра УНР передати братерський привіт усім воякам української армії,

заявляли про свою допомогу рідному народові, висловлювали сподівання на сприяння щодо якнайшвидшого повернення додому. Привітання підписали представники Головної Української Ради та голови всіх таборових організацій: Суспільно-політичного гуртка (І.Івченко), Видавничого товариства ім. І.Франка (Д.Піддубний), Драматично-музичного товариства ім. І.Котляревського (О.Лошаченко), Товариства “Просвіта” ім. М.Драгоманова (В.Єфремів), Товариства “Січ” ім. П.Дорошенка (Г.Велховенський), Фотографічного товариства “Світло” (Г.Дехтярів), Української спілкової чайної “Власна Поміч” (П.Гаценко) [236. С. 222-223; 235].

У Раштатському таборі революційні події в Україні стали поштовхом для вступу нових членів до “Січі”. Сформовані нові чергові сотні на початку 1917 р. тимчасово розмістилися у трьох бараках. Тоді ж керівництво полку вирішило про нову січову відзнаку у вигляді щита з левом на синьому фоні. До того часу плани Військового міністерства Німеччини полягали у заключенні сепаратного договору з Росією, а разом з тим використання українського відділу на зайнятих землях – Підляшшя й північної частини Холмщини й Полісся, – де полонені проводили просвітню роботу серед українського населення.

Отже, справа висилки відділу для несення етапної служби в запіллі німецької армії вирішувалася О.Скорописом-Йолтуховським на спільному засіданні Генеральної і Січової старшини табору Раштат, члени якої “самі обмірковували як ризик, який ми всі спільно приймаємо цим кроком на себе, так і ті плюси для розвитку української справи, які давала нам ця можливість... Всі ми були однієї думки, що цей практичний крок мусимо зробити в інтересах розвитку поширення і зміцнення нашого права на самостійне державне існування” [236. С. 223; 235].

Бажаючих вступити до складу цього відділу було вже чимало, але його чисельність обмежили 27 січовиками. Напередодні свого від’їзду – 12 січня 1917 р. – січовики під прапором свого полку склали присягу по

православному церковному обряду в раштатського священика Катеринюка на вірність українському народові: “Перед Тобою, Україно, і увесь український народ, по старому козацькому звичаю присягаємо: чесно, вірно і хоробро служити Тобі, Україно, під цим прапором. Під ним усіма силами боронити Тебе, не спускати прапора в жодному випадкові; з ворогом ніколи не входити в змову: лише завжди хоробро його поборювати і, взагалі, поводитися так, як славному січовому товариству годиться; жити і діяти чесно і з честю вмерти. Так нам допоможи, Боже і весь український народ!” [236. С. 220; 235].

21 січня відділ під командою поручника М.Шаповала, за оцінкою Д.Олянина, “людини наскрізь чесної, сумлінної та національно висококультурної... щирого українського патріота”, відбув до Ковеля [79. С. 14]. З німецького боку відділ супроводжував капітан Козак, з українською – О.Скоропис-Йолтуховський. Січовиків одягнули в однострої на кшталт січових стрільців, але з єдиною відмінністю: на кашкеті разом із кокардою лева із лівого боку кріпилася спеціальна відзнака 1-го Запорізького полку ім.Т.Шевченка. Все інше (рушниця з багнетом, лопатка, намет) були німецького зразка.

У Ковелі, що перебував під австрійською окупацією, спроби січовиків приступити до культурно-освітньої роботи закінчилися невдачею. М.Шаповал писав: “Невидима польська рука серед австрійців перечеркувала всі наші заходи. Польські ксьондзи розгорнули по селах шалену протиукраїнську агітацію, що ще більше збільшувало недовіру місцевого населення до українських військовиків”. Як згадував М.Шаповал, “при появі Січовика молодь розбігалася, старі хрестилися, а дитячі обличчя зникали від віконних шибок, але це тягнулося недовго, народ швидко зрозумів, де правда, й вже тепер навіть в українських селах із населенням католицького обряду знаходяться численні прихильники й закладено кілька шкіл” [95]. Після двох місяців зволікань січовики перебралися до невеликого міста Біла

на Підляшші – там мешкало чимало українців. У квітні – на початку травня 1917 р. сюди прибуло ще понад 200 козаків із таборів військовополонених у Німеччині. Але й тут із великими труднощами тільки в середині травня отримано дозвіл від німецької адміністрації на ведення роботи. Січовики роз'їхалися по повітах Підляшшя і Полісся: Радинь, Володава, Парчів, Берестя, Кобрин, Чесанів, Дорогичин і Пінськ. У червні 1917 р. вони заснували першу українську школу в с.Черняхнах Кобринського повіту. 23 червня з'явилося перше число часопису “Рідне Слово” у Білій, тираж якого у листопаді 1917 досягнув 2 тис. примірників [29. 1917. № 48. С. 758].

Для об'єднання зусиль місцевої української інтелігенції та січовиків була створена “Українська Громада в Білій”, на чолі якої стояв полковник раштатської “Січі” поручник М.Шаповал. “Громада”, як громадська установа, охоплювала понад 300 працівників національно-просвітницької роботи на Підляшші та Поліссі, відповідала за цілість роботи, приймала відповідні політичні рішення. Робочими органами “Громади” були “Редакційна Колегія” і “Шкільна Рада”, які тісно співпрацювали. При “Громаді” було створено і спеціальний т.зв. “пропагандовий” відділ, яким безпосередньо керував М.Шаповал у порозумінні з представниками СВУ: професором історії М.Кордубою і колишнім полоненим народним вчителем з Поділля Я.Тарасовським. Цей відділ складався виключно з синьожупанників та українського відділу етапної служби у складі німецької армії: на грудень 1917 р. “Громада” нараховувала біля 300 осіб з бюджетом у 3000 німецьких марок, що надходили від Берлінської централі СВУ [79. С. 13-14].

До складу “Редакційної Колегії” входило п'ять осіб: Терешко (редактор), М.Слюсар (помічник редактора), М.Чалий (коректор) та А.Савчук і Д.Оляничин (співробітники). Саме їх зусиллями від червня до грудня 1917 р. з'явилося 28 чисел часопису “Рідне Слово” та “Календар Української Громади в Білій на 1918 р.”. Успішна робота редколегії стала можлива завдяки тим знанням, які отримали Терешко і М.Слюсар у таборі на курсах

В.Сімовича, що “звернув своєчасно на них свою увагу тим, що притягнув їх до таборових часописів, проробив з ними чорну, тепер незамітну, роботу, почавши від коректи, а кінчивши на редагуванні, та в такий спосіб і виховав їх на редакторів, які провадили своє діло в Білій самостійно” [79. С. 13]. Видання поширювали народні вчителі та січовики серед місцевого населення у Кобрині, Пінську та в інших містах, де здавна мешкали українці. У Білій створено видавничу спілку, працювали друкарня і книгарня, в якій провадилися українські видання.

Розпочата в середині червня 1917 р. національно-просвітня робота прибулих січовиків при надзвичайно важких матеріальних умовах і складному духовному становищі населення за короткий час дала блискучі результати: на Підляшші діяло 22 школи з 823 учнями. Існувало 19 шкіл грамоти, в яких навчалось близько 200 дітей. Крім того, на теренах Полісся та Волині, що знаходилися під німецькою окупацією, було організовано 74 школи з 85 учителями і 4403 учнями. В усіх існуючих на той час єврейських школах на прохання єврейського населення впровадили українську мову як окремий предмет [212. С. 145]. У січні 1918 р. кількість українських народних шкіл збільшилася на Підляшші до 25, а на Поліссі – до 89, в яких навчалось 6003 дітей [45. 1918. 26 січ.].

Керівництво шкільництвом здійснювала Шкільна Рада, яка складалася з місцевих учителів і січовиків. Керманичем освітніх справ був Домент Олянчин. Шкільна Рада призначала для кожного району вчителя-інструктора, що одночасно виконував обов'язки інспектора. Школи утримувалися громадським коштом, хоча населення терпіло велику матеріальну скруту. Від сільських громад надходило все більше прохань про організацію шкіл. На жаль, ці прохання не можна було задовольнити через брак вчителів і матеріальних засобів – підручників, зошитів, приладдя.

Із заснуванням українських народних шкіл Шкільна Рада приступила до вироблення їх програми та оприлюднила відозву до місцевого населення із

проханням “домагатися своїх рідних шкіл і засновувати їх у себе”. Найболючішою проблемою було забезпечення шкіл книжками й відповідними приладами. Тому Шкільна Рада в липні й листопаді 1917 р. двічі відряджала свого голову Д.Олянчина до Львова та Варшави для закупівлі абеток, читанок, олівців, крейди та іншого майна. Йому вдалося придбати й великі стінні мапи “Європейської Росії”, на яких потім вже від руки креслилися етнографічні кордони українських земель.

Таким чином, Шкільній Раді почасти вдавалося задовольняти потреби новозаснованих шкіл у книжках, одночасно вона звертала “свою увагу на матеріальний бік цивільних учителів”. За пропозицією Ради і при підтримці М.Шаповала вони почали отримувати невелику платню від німецьких комендатур, у межах яких перебували українські школи. Це відзначалося у звіті голови Раштатського табору від 17 жовтня 1917 р. Зокрема, підкреслювалося, що у Чернянській комендатурі засновано шкільний фонд, із якого вчителям щомісячно виплачувалося 80 німецьких марок. В інших комендатурах, залежно від комендантів, справа шкіл стояла по-різному. Але найповажнішою перешкодою в розвитку шкільництва був брак українських вчителів, у зв’язку з чим приходилося залучати людей, які ніколи не займалися педагогікою, вели навчання досить примітивно, не маючи елементарних понять про методику навчання [1. Оп. 1, спр. 42, арк. 31]. Тому Рада розпочала збирати всіх вчителів народних шкіл на т.зв. “районові конференції”.

Перша українська вчительська конференція відбулася 31 липня 1917 р. у Дивині на Поліссі за участю 50 чоловік. Учасники конференції надіслали привітання Центральній Раді, Союзу визволення України, Шкільній Раді і Українській Громаді у Білій, громадам полонених-українців таборів Зальцведеля, Раштата, Вецляра та Фрайштадту, Українським Січовим Стрільцям, в яких висловлювалася подяка “за піклування про духовні потреби тутешнього українського населення, зокрема маленьких українських

дітей – майбутніх громадян України” [45. 1917. 11 серп.]. У прийнятій резолюції з національного виховання наголошувалося: “Українські діти у рідних школах повинні виховуватися тільки в дусі свого народу, щоб тим самим загоїти рани від московської неволі, яка пагубно відбилася на українському житті, позбутися й інших шкільних чинників, котрі спричинили багато зла українському народові та приблизитися до загальнолюдського поступу” [28. 1917. № 97. С. 586].

Однак головним питанням конференції стала потреба створення батьківських комітетів, які з часом мали перебрати на себе утримання шкіл. Ця проблема була конкретизована на другій конференції (1–3 січня 1918 р.) у Кобрині, на якій були присутні 40 осіб. Влаштовуючи проведення конференцій, Шкільна Рада переслідувала дві цілі: по-перше, привчити населення цінувати свої національні школи й відтак ними ж турбуватися матеріально; по-друге, повністю використовувати кошти, що надходили від Української Громади, на заснування нових шкіл. Для фінансової підтримки діючих шкіл було створено “Шкільний Фонд”, в якому акумулювалися кошти місцевого українського населення. Від 28 серпня до 10 грудня 1917 р. на рахунок “Шкільного Фонду” від населення надійшло 929,52 нім. марки. Крім того, значні кошти надійшли від полонених із трьох українських таборів: Раштат – 1300, Вецляр – 1414,08, Зальцведель – 548,48 нім.марки. Таким чином, загальна сума надходжень на підтримку діяльності українських шкіл становила 4192 нім. марки [209].

На засідання Шкільної Ради школи запрошували М.Шаповала, М.Кордубу, Я.Тарасовського, що дозволяло оперативно вирішувати всі проблеми розвитку шкільництва на окупованих землях. Підтвердженням значних успіхів у царині шкільництва є текст листівки, надісланої Я.Тарасовським з Білої до табору Раштат В.Сімовичу 8 листопада 1917 р.: “Чим більше довідуюся про стан роботи, тим більше задовольняюся. Німці зробили багато уступок. Наприклад: ніхто не зміг закласти школу без відома

нашої громади, хоч і польську. Це дуже важно, [...] Укр[аїнська] справа набирає ваги [...]” [241. С. 146].

18–20 листопада 1917 р. Шкільна Рада провела нараду з інспекторами шкіл, де відзначено збільшення зацікавлення народними школами з боку місцевого населення. На нараді затвердили програму для шкіл, вирішено видавати свої шкільні підручники та обговорено питання про заснування “Українського Педагогічного Товариства” на Підляшші. На початку лютого 1918 р. “Шкільна Рада” обговорила і справу іспитів для вчителів українських шкіл, які мала проводити спеціальна комісія у кожному районі (комендатурі). Перед цим Шкільна Рада своїм повідомленням від 16 січня 1918 р. запропонувала всім учителям придбати відповідні підручники для самоосвіти. Але ці плани не були повністю реалізовані через те, що з 15 лютого 1918 р. розпочато збір січовиків із Підляшшя, Полісся й Волині для формування окремого українського збройного відділу під командуванням четаря Посліднюка, який через кілька днів вирушив спільно з німецькими військами проти більшовицьких військ у напрямку Луцька.

Оцінюючи діяльність Шкільної Ради, слід відзначити, що її члени зробили все можливе для заснування якомога більше шкіл на окупованих українських землях. І хоча відділ М.Шаповала перебував у складі німецької армії, січовики “віддано та з самопосвятою працювали лише для тих наших земель і тільки лише для своєю українського народу, бо їх тоді стихійно захопили й наскрізь перейняли ідеали національного його визволення” [79].

26 листопада 1917 р. на засіданні Української Громади обговорювалися нападки російського Генерального штабу на Союз визволення України, а також прийнято резолюції, в яких рекомендувалося не звертати уваги на ворожі інсинуації, а продовжувати роботу на славу і щастя рідного народу [45. 1917. 26 лист.]. Разом із тим українська громада зверталася з пропозиціями до СВУ, щоби він клопотав перед німецьким військовим міністерством: оголосити зайняті території, на яких ведеться національно-

просвітня робота, українськими; місцевій військовій адміністрації трактувати населення українським, особливо наголошувати це селянам; підтримувати українську пропаганду, замінити польову охорону по селах замість познанських поляків жовнірами з центральної Німеччини. Пропонувалося також дозволити по селах самоуправу, німецьким комендантам краще захищати інтереси української громади. Крім того, українці Підляшшя просили надіслати до Білої якнайбільше національно свідомих людей, особливо вчителів і священиків, здібних до організаційної роботи без огляду на те, чи вони полонені, чи цивільні, а також дозволити драматичному гурткові з Вецляру поїздки на заняті території [1. Оп. 1, спр. 42, арк. 34].

Полонені Вецлярського табору з радістю сприйняли звістку про революційні події в Україні. На своїх зібраннях вони заявляли: “Найважливішою вістю для нас являється вість про дух на Україні”. Оцінюючи великі публічні маніфестації у Києві та інших містах за українську державність, полонені тішилися тим, що “видно наші земляки в Росії прийшли до пересвідчення, що ми маємо право й основи до самостійної держави і, що автономії в Росії для нас не вистарчає”. З цього приводу 9 і 10 березня 1917 р. за участю всіх табірних організацій проведено Шевченківські свята, в яких січовики взяли найактивнішу участь, виступали з гімнастичними вправами з оркестром на майдані та січовим концертом. Вони уважно слідкували за всіма подіями, що відбувалися на Батьківщині. Газета “Громадська Думка” у редакційній статті “Вільна Україна – сфінкс Європи” наголошувала: “Нехай російські кола Тимчасового правительства зостановляться перед цією українською загадкою, бо цю загадку може розв’язати Європа – як сама Росія не розв’яже її в свою користь повною державною свободою українського народу, як рівний з рівним, вільний з вільним. Не розв’яже Росія загадки, то самі українці скоріше чи пізніше, з поміччю Західної Європи розв’яжуть її по думці повної державної самостійності” [35. 1917. 26 квіт.].

Січовики були діяльними у всіх заходах, що проводилися у Вецлярі, зокрема у святі “Відродження України”. З приводу заснування першого українського уряду – Генерального Секретаріату – в Києві на урочистому зібранні оголошено структуру уряду, підкреслювалося, що за волю України стоїть українське військо. “Так здобувається Україна, – зазначалося на зібранні, – свої належні права власною силою одноцільної парности всіх партій, інтелігенції, війська й селянства і довершує згідно з волею всього українського народу здійснення повної незалежності від нахабної на чуже добро Москви” [35. 1917. 12 лип.].

Події в рідному краї, а також широко поставлена просвітня робота у таборі та робітничих командах, ще більше гуртували полонених навколо “Січі”, яка значно збільшила свої лави. Якщо на початку 1917 р. товариство мало у своєму складі 327 чоловік, у квітні – 444, то на кінець листопада 1917 р. “Січ” складалася з 12 сотень, в яких нараховувалося 1173 особи [187. С. 132].

Січовики Зальцведельського табору теж вважали, що перед українським урядом у зв’язку з падінням царату відкрилося широке поле боротьби за своє визволення, в усій повноті виставити свої національні домагання, змагати за втілення їх у життя. Підкреслювалося, що тільки тоді загальні політичні свободи матимуть реальну вартість, коли весь український народ, всі українські землі отримають повну самостійність. Втім, вони прекрасно усвідомлювали, що це потрібно вибороти. Але для цього потрібна була організація. Адже в недалекому часі сотні тисяч полонених повернуться до рідної землі, щоб там прислужитися для побудови нової, вільної України [28. 1917. С. 45]. Тому, вважали полонені, поки настане цей час, потрібно тут, на місці, організовуватися.

Ще більше підсилило цю думку звернення О.Скорописа-Йолтуховського “До всіх громадян Зальцведельського табору” 3 квітня 1917 р. У ньому наголошувалося: “Проти Вашої волі вислав Вас московський самодержавець

на цю криваву війну. Ще війна котить свої червоні хвилі, ще в полум'ї стоїть наша нещасна Україна, ще поля наші орють тяжкі гармати, а самодержця вже не стало! Присягу, яку Ви всі давали цареві, зняв він сам з Вас". Далі підкреслювалося право полонених брати участь у політичному житті краю, "...голосно сказати, які порядки мають бути заведені на Україні, виступити в обороні прав українського народу перед Тимчасовим урядом, який повинен рахуватися з волею народних мас". "Скажіть же волю Вашу, Панове громадяне! – говорилося у зверненні. – Скажіть, що Ви волите, щоб у нашій хаті стала вже раз і назавжди наша правда!" [33. 1917. 3 квіт.]. Цілком зрозуміло, що революційні події на Наддніпрянщині, велика просвітня робота не могли не вплинути на полонених. Це відбилося й на кількісному зростанні "Січі", яка на початку травня 1917 р. нараховувала вже понад 200, а у вересні – 354 особи [6. Оп. 1, спр. 106, арк. 97-102].

Товариство підтримувало сталі зв'язки з січовими організаціями інших українських таборів. Зокрема, у травні 1917 р. зальцведельську "Січ" відвідали 33 січовики з Вецляру, а на початку серпня до Зальцведеля прибуло з інформаційною ціллю кілька українських старшин із табору Ганновер-Мюнден. У 1918 р. у відділі "Вільного козацтва" полонених українців табору Зальцведель нараховувалось 703 особи, більшість з яких за місцем народження належала до дев'яти губерній України, а також Воронежської та Донської губерній [241. С. 148].

Важливе значення для посилення організації військово-патріотичного виховання полонених, їх згуртованості мали міжтаборові конференції у Німеччині (перша відбулася 7–8 травня у Зальцведелі, а друга 17–20 вересня 1917 р. у Раштаті), на яких стверджувалося, що головним завданням залишається боротьба за державну самостійність українського народу.

Великим стресом для полонених стала звістка про обстріл 8 серпня 1917 р. російськими військовими відділами, що перебували в Києві, українського полку ім. Б.Хмельницького, який відправлявся на фронт (у

результаті загинуло 16 козаків і 30 поранено). З цього приводу 5 вересня 1917 р. у Раштаті відбулося велике таборове віче, яке заявило: “Москва не змінила свого відношення до України”. Учасники віча відспівали революційний та похоронний марші, а також Франкове “Не пора москалеві й ляхові служити” [47. 1917. 8 верес.].

Своє найрішучіше обурення висловили й полонені табору Дунасердагель в Угорщині. У листі до СВУ від 17 вересня 1917 р. вони писали: “Ми дуже вражені цією нечуваною подією дикого нелюдського нападу темної московської орди, насланої злими духами України з ціллю розгрому її вірних синів і розбиття українських зорганізованих сил, котрі своїм з’єднанням доказують невмиручість ідеї України й крок за кроком здійснюють її в життю, за що й наклали головами. Московським фарисеям, що кричать про братерство, а роблять такі звірські вчинки, змагаючись згасити сонце вільної України, шлемо прокляття, перед світлими тінями поляглих синів України клонимо низько чоло, щиро й глибоко вірячи в те, що ніякі адові сили не здолають звалити нас і що на крові всіх мучеників України, пролитій за святе діло здобуття золотої воленки мусить збудуватися вільна, незалежна, самостійна Україна” [28. 1917. № 171. С. 623].

12 вересня 1917 р. Загальні збори громади офіцерів табору Йозефштадт вислали до Києва телеграму з приводу злочинного нападу на козаків-богданівців, висловили своє обурення й жаль та вшанували славних оборонців рідного краю, що “полягли від рук темних сил” [28. 1917. № 172. С. 654-655].

Таким чином, революційні події в Росії та в Україні в лютому-березні 1917 р., утворення Центральної Ради ще більше активізували діяльність січових організацій. Січовики уважно сліdkували за розвитком суспільно-політичних подій, українізацією російської армії, підтримували Центральну Раду, надсилали їй різні привітання та заяви, в яких зазначали, що “від початку своєї неволі проводять культурно-національну й політичну роботу в

тим напрямі, щоб якнайскоріше освідомити всіх полонених українців і виробити з них найпевніших громадян, здатних до найрішучішої боротьби за Вільну Україну” [30. 1918. № 2. С. 18]. Разом з тим січовики надіслали звернення до Військового Міністерства УНР, в якому зазначали, що від часу проголошення УНР вони признають себе “лише солдатами – громадянами Вільної України й готові в будь-який час стати до нового розпорядження виключно української республіканської державної влади”. Далі у зверненні відзначалося, що полонені чекають на своє найближче повернення на Україну, щоб допомогти своєму народові у його важкій боротьбі за свої права і свободи, самостійну державу [30. 1918. № 1-2. С. 18]. Отже, створення та діяльність січових організацій дозволили закласти підвалини для комплектування у таборах повноцінних українських військових формувань.

Найбільша роль організації військових відділів у таборах належала старшинам-українцям, передусім згуртованим у таборах Йозефштадт і Ганновер-Мюнден. Ще 28 жовтня 1917 р. управа Йозефштадтського табору опублікувала звернення “До полонених офіцерів-українців”, в якому запрошувала подавати рапорти для України: хто не ворог свого народу, “хто хоче стати свідомим громадянином – гуртуйтесь, працюйте!” [28. 1917. № 44. С. 691]. Вони одностайно підтримали утворення Української Народної Республіки, наголошували, що цей день “серед руїн і крові всесвітньої війни та революції буде нашим світлим загальним святом”. Відозву підписали голова управи полковник І.Перлин, заступник-прапорщик Я.Сич, писар М.Букшований [30. 1918. № 1-2. С. 18]. 5 лютого 1918 р. полонені українці табору Йозефштадт (98 старшин і 35 вояків) звернулися до австрійської команди табору з такою заявою: “З огляду на dokonаний факт признання України незалежною, вільною й суверенною державою, ми нижчепідписані офіцери-українці та приналежні до цієї стадії солдати заявляємо, що від цього моменту вважаємо себе офіцерами і солдатами української

національної армії й просимо команду табору негайно зробити заходи перед компетентними властями, щоби в порозумінні з правительством Української Народної Республіки нас офіційно було признано приналежними до українського війська” [28. 1917. № 53].

Українська громада табору Ганновер-Мюнден за підписами генерала В.Зелінського, підполковників Пухтаєвича і Коваленка опублікувала 15 грудня 1917 р. відозву “До всіх полонених офіцерів-українців у Німеччині” про підтримку діяльності Центральної Ради із закликом активно включатися у національно-культурну роботу [28. 1917. № 53].

Після підписання 9 лютого 1918 р. Берестейського мирного договору між суверенною Україною і державами четвертого союзу в таборах Австро-Угорщини і Німеччини стали формуватися українські військові відділи. Національна армія була необхідна для української держави та народу. Але її швидке кількісне зростання не відбивало якісних ознак. Це засвідчили перші бої з більшовицькими формуваннями. Тому СБУ вважав, що при створенні українського війська потрібно врахувати досвід цих битв, виявити їхні негативні сторони, що призвели до поразок. В основу організації війська необхідно було покласти передовсім національну свідомість, зорганізованість і демократичну самодисципліну, тобто відповідальність, побудовану не на сліпому страху, а на усвідомленні потреби підпорядковуватися одному керівному центрові. Саме цим властивостям надавалося першорядне значення у роботі серед полонених українців, зверталася увага на те, що саме полон захистив їх від впливу більшовиків, у таборах вони стали національносвідомими, навчилися організованої праці, виробили в собі почуття громадянсько-суспільних обов'язків. Усе це також враховувалося при вербунковій акції серед бранців, яка проводилася на добровільних засадах [215; 240; 241].

Мирні договори зовсім не виключали потреби утворення сильної армії. Адже Українська держава потребувала міцного війська у більшій мірі, ніж

інші країни. “Державна організація України, – писав М.Троцький, – ще не закінчена, їй грозить небезпека з боку зовнішніх і внутрішніх ворогів. Україна потребує власного національного війська не для якихось заборчих цілей, а виключно для охорони спокою й мирного розвитку українського народу” [262].

Центральна Рада наполягала, щоб проти більшовиків були вислані частини, зорганізовані з полонених у Німеччині. 12 лютого 1918 р. українська делегація в Бересті від імені українського уряду видала наказ до всіх українців-полонених негайно вступати в ряди української армії “для оборони нашої держави від нападу грабуючих Рідний Край чужинців” [30. 1918. № 10. С. 151]. Відтак Німеччина погодилася дати Україні фінансову допомогу в сумі одного мільярда марок та озброїти дві українських дивізії, що формувалися з військовополонених. Кайзер Вільгельм II наказав генералові Людендорфу сповістити українському народові, що сорок старшин і вісімсот вояків будуть негайно відправлені в Україну для боротьби з більшовиками. Згодом вирушить і німецька армія [204. С. 108].

Заклик уряду УНР, а також звернення громад всіх українських таборів Австро-Угорщини та Німеччини стати на захист Батьківщини викликали активність серед полонених. “Всі підемо й будемо боронити волю українського народу й незалежність своєї молоді держави до останньої краплини крові, – заявляли скитальці. – Головами поляжемо, а не допустимо, щоб і надалі нас тримали в московським ненависнім ярмі. Досить уже натерпілися за цілих два з половиною віки. Або жити вільними синами Неньки-України, або чесно померти в боротьбі з її ворогами” [30. 1918. № 16. С. 238]. У всіх таборах утворено Бойові управи, що займалися формуванням військових відділів.

13 лютого 1918 р. генерал Віктор Зелінський (1864 –1940) приступив до формування штабу української дивізії Синьожупанників у Ганновер-Мюндені, де були зосереджені офіцери українського походження російської

армії, що прийняли умови Берестейського миру та стали на бік Української держави. Того ж дня СВУ звернувся до полонених українців у всіх таборах Німеччини щодо організації українського війська та закликав йти на боротьбу за визволення Вітчизни. На це відгукнулися десятки тисяч козаків (у трьох таборах Німеччини їх перебувало понад 100 тисяч). З них за наказом В.Зелінського було відібрано по дві тисячі, загалом 6 тис. полонених. Сформовано штаб дивізії: начальник – полковник Янів, члени – Сиротенко, Крушинський, Т.Омельченко. Командирами полків призначено: Пухтаєвича, М.Чехівського, Малохатку, Блохана (усі досвідчені старшини та ідейно свідомі українці) [146. С. 22].

На 17 лютого 1918 р. заплановано виїзд перших відділів козаків-добровольців по 800 чол. з кожного українського табору. У зв'язку з цим у Раштаті 12 лютого Генеральна Старшина скликала загальнотаборове віче та Генеральну Раду, на яких одностайно вирішено вислати потрібну кількість на бойову допомогу Вітчизні. Для практичної реалізації цього було створено спеціальну комісію, яка пізніше уконститувалася як Бойова Управа. З самого початку своєї діяльності Бойова Управа опинилась у досить складному становищі – на початок лютого у таборі нараховувалося лише 700 осіб. Результатом багатогодинної (в ніч з 12 на 13 лютого) роботи членів Управи було складено список із 400 добровольців. Ще стільки ж було дібрано з великих робітничих команд, що розташовувалися поблизу табору. З цих команд Бойова Управа телеграмами викликала по 2–3 осіб, у першу чергу голів українських просвітніх організацій (їх функції мали перебрати на себе заступники). Всіх добровольців було поділено на вісім сотень, 15–16 лютого їм видали січові однострої (сині козацькі жупани, сиві шапки й чоботи). Одночасно з цим до Раштату з українською старшинського табору в Ганновер-Мюндені прибуло 40 офіцерів, які й обійняли командування над сотнями. Сотні створили Січовий полк ім.Богуна. Вранці 17 лютого до табору прибули представники німецького військового командування, які

побажали українським воякам непохитно стояти в обороні національних інтересів України. Через кілька годин потяг із першими українськими відділами відбув до Ковеля [146. С. 22-24].

Через те, що другий транспорт із українськими вояками планувалося відправити 1 березня 1918 р., Генеральна Старшина звернулася до всіх полонених робітничих команд зголошуватися до Бойової Управи у справі запису до українського війська. Тільки за тиждень до табору надійшло близько 3500 заяв до вступу, хоча треба було зібрати лише 1200 добровольців. 20 лютого з Ганновер-Мюндену прибула друга партія українських старшин (53 особи). Формування сотень для другого транспорту відбувалося під проводом старшого офіцера-підполковника Лєвенсона, якого призначили курінним отаманом. До 28 лютого всі козаки отримали січову уніформу й повністю підготувалися до виїзду, сформований курінь присвятили гетьману І.Виговському. Наступного дня голова Генеральної Старшини табору полонений Петренко в урочистій обстановці та у присутності всіх мешканців табору передав отаману куреня малиновий козацький прапор. Після цього козаків привітали присутні на вічі діячі СВУ А.Жук і В.Козловський. Увечері відбулося ще одне загальнотабірне прощальне віче за участю 1250 січовиків. Після промов діячів СВУ, референта табірної праці А.Миколаєвича та представника німецької комендатури віче закінчилося, а вранці 2 березня Січовий курінь ім. Гетьмана Виговського окремим потягом відбув на українські землі. „Від’їзд обох січових відділів, – писав О.Терлецький, – відбувся урочисто – при звуках оркестри, рушили січовики, убрані в гарні уніформи в дорогу.., але в хвилині їх виїзду з табору не можна було мати надто рожевих надій” [30. 1918. № 15. С. 225-227].

У Вещлярі 12 лютого зібралися надзвичайні збори товариства “Січ”, на яких після оголошення отаманом телеграми української мирної делегації теж одностайно прийняли рішення вислати військовий відділ. На другий день на

нарадах кількох товариств вирішено припинити роботу і передати ведення всіх справ до своїх уповноважених. Протягом кількох днів до табору прибували полонені з робітничих команд, проводилися записи усіх бажаючих стати до лав українського війська та вибори січової старшини (отамана, курінних, сотників). 14–15 лютого до табору прибуло 42 старшини з табору Ганновер–Мюнден, заходами яких сформовано перший полк ім. П.Сагайдачного.

Перед від'їжджаючими козаками виступив знаний поет, професор Богдан Лепкий. “Послушні голосові народу і його єдиноправного правління, Української Центральної Ради, – промовив він, – спішите в рідний край, щоб силою свого ума і тіла захистити цілість і недоторканість України. Хай провадять Вас дух Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, віщого Тараса і тих усіх, що жили і вмирали за добро і волю України. Йдіть, куди Вас кличе велике українське діло і хай Вам суджене буде діло це якнайкраще та якнайскоріше довести до щасливого кінця, щоби незабаром могли Ви вернутися до своїх жінок, дітей і батьків із солодким почуттям добре та гідно сповненого обов’язку. Слава першому січовому полкові імені Петра Сагайдачного! Слава Українській Центральній Раді! Хай живе, росте і мов граніт непохитно триває Українська Народна Республіка!” [255. С. 361].

17 лютого 1918 р. полк у кількості 800 козаків під командою капітана М.Чеховського у супроводі таборового оркестру відправився на залізничний вокзал для подальшого транспортування до Ковеля [35. 1918. 23 лют.].

19 лютого до Вецяра прибуло знову 53 старшин-українів для формування другого транспорту чисельністю 1200 козаків. До табору постійно прибували люди з робітничих команд. Повсюдно відбувалися жваві розмови й дискусії. Особливе враження на полонених зробив виступ старшини Стецюка, учасника 2-го Всеукраїнського військового з’їзду, який прожив деякий час в Україні й безпосередньо бачив все, що відбувалося в той час. 21 лютого до табору надійшов лист від генерала В.Зелінського, в

якому повідомлено про організацію з полонених української дивізії (300 старшин і 6000 козаків), яка поділялася на 6 піхотних куренів, 3 батареї по 4 гармати і 36 кулеметів [43. 1918. 13 квіт.]. 3 березня 1918 р. другий відділ (1200 козаків) від'їхав із табору в Україну [30. 1918. № 16. С. 238].

Надзвичайне й разом з тим останнє засідання Генеральної Старшини Зальцведельського табору відбулося 13 лютого 1918 р., на якому вирішено сформувати перший відділ тільки з членів товариства “Вільне Козацтво”. Запис козаків мав проводитися на добровільній основі. Тоді ж ухвалено утворити ліквідаційний комітет із семи чоловік з дорученням далі проводити національно-патріотичну роботу, а згодом припинити діяльність всіх українських таборових організацій [30. 1918. № 16. С. 238].

14 лютого відбулося загальнотабове віче, яке зібрало понад дві тисячі полонених. Воно складалося з двох частин: загальної і чисто козацької, присвяченої формуванню першого відділу (800 вояків). Промовці відзначали вагу й відповідальність від'їжджаючих козаків перед українською громадою у Зальцведелі й перед усім українським народом. 16 лютого 1918 р. перший відділ під командою капітана Блохіна від'їхав на схід [43. 1918. 21 квіт.].

До напівпорожнього табору з'їжджалися полонені з різних робітничих команд, які бажали вступити до українського війська. Козаки гуртувалися по губерніях, проводили віча, влаштовували дискусії. Для формування другого транспорту прибули 51 старшина-українець з Ганновер-Мюндена. 25 лютого представники СВУ А.Жук і В.Козловський відвідали всі таборіві установи і взяли участь у вічі, на якому були присутні 2500 полонених. Віче під головуванням Данила Щербини ухвалило вислати голові Центральної Ради М.Грушевському вітальну телеграму, в якій запевнило: “Ми всі як один ставилися до розпорядження Української Центральної Ради і з одушевленням поїдемо до дому, щоби піддержати і скріпити Ваші заходи над удержанням ладу й запевнити нашій дорогій Вітчизні повну незалежність” [43. 1918. 21 квіт.].

Організація й висилка другого відділу пройшла без ускладнень. 26 лютого в таборі вже було 1,5 тис. записаних замість 1200. Наступного дня козаків обмундирували й розподілили по сотнях за губернським принципом: 1 – Київська, 2 – Полтавська, 3 – Подільська, 4 – Херсонська, 5 – Волинська, 5 – Харківська. 28 лютого відділ був готовий до виїзду, ввечері організували прощальне віче. 1 березня сотні вишикувалися на табірній площі для вручення прапору і відділ під командою капітана Магеровського відбув на залізничну станцію для від'їзду на Україну [30. 1918. № 16. С. 239].

Із Німеччини групи полонених виїздили залізницею до Ковеля, де з них остаточно мали сформувати військові частини. Тут у першій половині березня сформовано 1-шу дивізію синьожупанників (від синього кольору уніформи) у складі 5 полків: чотирьох піхотних по 1200 осіб і одного гарматного. Отаманом дивізії призначено генерала В.Зелінського, командирами полків: 1-го – полковника М.Шаповала, 2-го – сотника Малохатку, 3-го – сотника Курінного, 4-го – підполковника М.Чеховського і гарматного – Д.Чижевського. Водночас у Голобах біля Ковеля розпочато формування 2-ої дивізії Синьожупанників у складі чотирьох полків. Командний склад дивізій мав поповнюватися за рахунок старшин-українців з табору Ганновер-Мюнден [3. Оп. 1, спр. 299, арк. 5-12].

У другій половині березня дивізія прибула до Києва, незважаючи на всілякі перипетії квартирного облаштування. Її дружелюбно прийняла Центральна Рада, зокрема голова М.Грушевський, однак з боку окремих членів уряду, зокрема, міністра військових справ есера О.Жуковського, вона відчувала певний спротив. В.Зелінський згадував, що у розмові з князем Урусовим він почув високу оцінку діяльності синьожупанників, їх виховану патріотичну організацію. “На це, – пише В.Зелінський, – я йому відповів, що мені було дуже приємно вислухати його похвали для моїх козаків. Однак, заслуга не в мені, а у праці Союзу визволення України по таборах полонених у Німеччині” [146. С. 50].

24 березня 1918 р. на Софіївській площі відбувся парад дивізій, який приймав військовий міністр О.Жуковський, а також представники української влади, німецько-австрійських військ. Увечері у Національному театрі на честь вояків першої української дивізії організовано перегляд вистави "Запорожець за Дунаєм" за участю трупи В.Садовського. У присутності М.Грушевського та членів Центральної Ради прозвучали гімн "Ще не вмерла України" та "Заповіт" Т.Шевченка. Потім перед вояками виступив М.Грушевський: "Ми знаємо, що ви стомилися по роках тяжкої війни, вас ціле серце тягне до рідних огнищ. Але ще кілька місяців ви повинні послужити Україні, заки військо, яке тепер твориться, не замінить вас. Ми сподіваємося, що вірно послужите, поки вас не відпустять, що серед вас не буде ворогів України та не знайдуться люди, котрі в хвилину небезпеки проголосять себе нейтральними". Далі М.Грушевський заявив, що німці не задумують нічого недоброго й не бажають скористатися трудними обставинами, а прагнуть, щоб Україна вийшла з боротьби сильною та незалежною [215; 146. 297].

Однак, у результаті невизначених політичних позицій зі сторони військового відомства УНР, зокрема його міністра О.Жуковського, а також різноманітних інтриг німецького уряду та його воєнного представництва в Україні, було розформовано дивізію Синьожупанників. 25 квітня 1918 р. видано відповідний наказ за підписом військового міністра Жуковського та начальника канцелярії Ковалевського, в якому, зокрема, зазначалося, що "всі полки дивізії можуть бути розпущені з пунктів їх теперішнього розташування без канцелярії їх у Києві" [146. С. 297].

Слід згадати також про роль німців у справі Синьожупанників. У наказі військового міністра УНР йшлося про розформування обох дивізій (друга на той час перебувала ще у Ковелі) за згодою німецького командування. Спостерігалася розбіжність у діях німців, які спочатку погодилися на організацію українських військових частин, а потім сприяли їх роззброєнню.

Очевидно, справа полягала в тому, що німці відчували неоднозначне ставлення Центральної Ради й уряду, які не виконували умов і зобов'язань Берестейського мирного договору, знали про переговори українських соціалістів із большевицькими представниками у Києві, які були спрямовані на знищення української державності та розрив німецько-українського союзу. Виходячи з цього, вони підтримали Військове міністерство у розформуванні дивізій Синьожупанників, воліючи мати справу з Центральною Радою і урядом без війська. До речі, чисто української армії боявся й П.Скоропадський, ведучи таємні переговори з німецьким командуванням з приводу перевороту. Проти цього акту могли виступити також дивізії Синіх, через що їх роззброєно напередодні перевороту, несподівано й для уряду [146. С. 298].

Відозва-наказ Центральної Ради про вступ полонених до української армії одночасно отримали у Фрайштадтському та Йозефштадтському таборах. “Зараз після 9 лютого, – зазначав голова Головної Української Ради полонених українців Фрайштадтського табору Федір Шевченко, – ми видали відозву для організації українських частин. Мiroва делегація – це теж частина правительства Українського” [4. Оп. 1, спр. 208, арк. 5]. 12 лютого 1918 р. на урочистих загальних зборах Головної Української Ради у Фрайштадті та Української Громади у Йозефштадті прийнято ухвали про негативний вступ до української дивізії, що мала формуватися. Обидва табори обмінялися телеграмами про свої постанови [86].

15 лютого 1918 р. на надзвичайній Січовій Раді ухвалено негативну оцінку щодо організації першого полку з січовиків і всіх тих полонених громадян УНР, що добровільно зголосилися. Одноголосно ухвалено відразу ж приступити до організації полку ім. гетьмана Петра Дорошенка й вибрано для цієї мети спеціальний комітет – Бойову Управу (М.Славінський, М.Лозовик, М.Янчій, В.Єфремів, Д.Піддубний), яка 16 лютого видала відозву “До всіх полонених українців!”. “Вояки! – говорилося у зверненні. – Воскрес

наш народ, постала наша власна, ні від кого незалежна держава – Українська Народна Республіка... Тепер ми вже нічийі підданці, а вільні громадяни своєї Республіки ... З царських часів ще лишилося у нас багато чужих зайшлих людей, які вороже ставляться до великої народної української роботи, а теперішнє московське большевицьке правительство надсилає до нас, окрім того, ще нові банди червоної гвардії... Большевицькі війська грабують, палять, гвалтують жінок, нищать народне добро... Ось чому звертаємося до Вас, вояки, як до громадян уже не Росії, а вільної Української Республіки, й закликаємо зараз же, негайно, вже тут, у полоні, творити полки, твердо єднатися, щоб, повернувшись, враз стати до помочі тим нашим братам, що вже здобули для нас волю, землю і власну державу, і тепер боронять наш народ проти оскаженілих насильників. Зараз же з поїзду мусимо й ми кинутися гасити останні іскри анархії, безладдя, грабіжів і насильства. Мусимо, коли цього буде треба й життя своє покласти за це святе діло!” [69. С. 51-52].

Ця відозва, поширена серед полонених тисячами примірників, зробила свою справу. В Австро-Угорщині до війська зголошувалися як фрайштадтці, так і багато полонених із робітничих команд та інших таборів. Так, з табору біля м.Естергома (Угорщина, неподалік Закарпаття) зголосився 41 чоловік з бажанням “вступити в українську армію для захисту України від насильницьких грабежів”, з робітничої команди “Брікс” біля м.Пардубіце (Чехія) – 11, з табору Зальцрбад (неподалік Грацу в Астрії) – 19, з Тешвару (Угорщина) – 9, Дунасердагеля – 23 чоловіки. Всі заяви були практично ідентичного змісту: “Звертаємося до Вас зі щирим проханням якнайскоріше перевести нас до Фрайштадтського табору, щоб і ми могли стати в лави борців за волю й свободу нашої Української Народної Республіки” [4. Оп. 1, спр. 179, арк. 98-99].

19 лютого 1918 р. австро-угорський уряд погодився задовольнити прохання Центральної Ради щодо обміну полонених. У зв’язку з цим у таборі

почалася підготовка до виїзду полонених на Батьківщину, насамперед, йшлося про ліквідацію всієї культурно-освітньої роботи українських товариств. У наступні дні, 21-22 лютого 1918 р., відбулися ліквідаційні збори всіх товариств і обрано загальний Ліквідаційний Комітет, який перебрав під своє керівництво всі справи і майно організацій. 21 лютого відбулися ліквідаційні збори товариства “Січ”, на яких підведено підсумки його роботи. До складу Товариства входило 304 чоловіки, а за час існування отримано 717,04 корони прибутків, які були передані Головній Українській Раді у Фрайштадті [69].

Звістка про прохання Центральної Ради до австро-угорського уряду активізувала полонених, які цілими групами почали записуватися до формованого полку. Щоправда, багатьом довелося відмовити.

22 лютого 1918 р. до табору з Йозефштадту прибуло п’ятеро старшин-українців (сотник П.Ганжа, хорунжі: Д.Михальчук, С.Сергієвський, М.Бойко, Я.Сич), які перебрали командування першим куренем Оборони рідного краю. 23 лютого Бойова Управа скликала велике загальнотаборове віче за участю прибулих старшин і галицьких українців, які перебували на австрійській службі (серед них генерали: Я.Окуневський і Павлюх). Віче розпочалося з виконання національного гімну, потім священник о.Гнідий відправив Службу Божу. Після цього зачитано листа старости Фрайштадтської округи Гротера, в якому зазначалося, що полонених українців населення поважало, як “щирих людей і вартісних працівників” [69. С. 57].

Найкращі побажання від’їжджаючим висловили о.Гнідий, С.Смаль-Стоцький, Р.Домбчевський, О.Охримович. Після всіх виступів до фрайштадтців звернувся капітан П.Ганжа, який наголосив: “Нашим завданням є будувати і хоронити нашу рідну Україну й завести там порядок і лад, якому загрожують більшовицькі банди”. Присутні в залі зустріли промову бурхливими оплесками. Перед портретом Т.Шевченка козаки

присягнули “не випускати зброї зі своїх рук так довго, як довго не буде заведений спокій і лад на Україні!” [30. 1918. № 11. С. 161].

У зв'язку з тим, що до полку вступило багато полонених українців, серед яких чимало активних діячів різних товариств, актуальним стало питання щодо подальшого ведення культурно-просвітньої роботи в таборі. Тому надзвичайне засідання Головної Української Ради вирішило про недоцільність повної ліквідації організаційної роботи до остаточного розв'язання табору, а в даний момент зробити його збірним пунктом для відправки полонених в Україну. Тоді ж обрано Ліквідаційний Комітет, який мав надалі проводити роботу, під керівництвом якого мали функціонувати фотографічне товариство “Світло” і “Чайня”, а з видавничого товариства утворити редакційний комітет для видання “Розваги”. Вирішено також змінити назву полку на 1-й Фрайштадтський курінь Оборони рідного краю.

1 березня 1918 р. 1-й курінь фрайштадтців у складі 900 козаків і 5 старшин урочисто відбув з табору до Володимира-Волинського. У Відні їх вітали представники Української Парламентської репрезентації, СВУ, почесна чета легіону УСС під командою Дмитра Катамая. 5 березня курінь переїхав через Львів. “Вчора ввечері, – писав часопис “Діло”, – переїздив через Львів перший курінь українського війська, сформований з українських полонених. Переїжджаючих привітав на станції посол Л.Цегельський. Потім виголосили ряд промов рядовики Щербацький, Балицький, Славінський та офіцери Сергієвський і отаман Ганжа, заявляючи, що їдуть до рідного Краю з міцною постановою боротися доти, доки Українська Держава не буде забезпечена внутрі і назовні” [36. 1918. 6 берез.].

6 березня 1918 р. курінь прибув до місця призначення. Життя і характер княжого міста Володимира відразу стали українськими. В казармах, де було розміщено козаків, закипіло військове життя: щоденно практичні військові вправи, військова теоретична підготовка, а також культурно-освітня робота, головнo, з українських прблем. Так, 7 квітня 1918 р. працівники української

школи ім. Т.Шевченка у Володимирі та хор і драматичний гурток ім. І.Котляревського стрілецько-козацької дивізії Сірожупанників влаштували Шевченківське свято. “Треба віддати заслужену похвалу драматичному гурткові та хорові стрілецько-козацької дивізії. Виконання своїх номерів показало, що марно часу в полоні вони не прогаяли. І тепер, повсякчас готові до зброї за Рідний Край, довели вони, що гідно зуміють розрадити себе й інших, а чужинцям показати силу й красу української пісні та мистецтва,” – писала газета “Рідне слово” [45. 1918. 27 квіт.].

Після відправки 1-го куреня Бойова Управа продовжувала формувати маршові сотні з полонених робітничих команд. Упродовж березня до Володимира відправили близько 1000 осіб, з них 60 старшин. У кінці місяця 1918 р. остаточно сформовано 1-й Козацько-стрілецький полк у складі до 2000 чоловік, який складався з трьох батальйонів і кулеметного відділення. Командиром став підполковник І.Перлик. Полк мав стати основою для дивізії Сірожупанників, до складу якої мали входити чотири піхотних полки, дві батареї по шість гармат кожна, відділи кінноти, саперів, кулеметників, телеграфістів, телефоністів та ін. допоміжні підрозділи: власні майстерні, похідні кухні, фураж [83. С. 272].

Планувалося, що після прибуття до Володимира-Волинського потрібна для дивізії кількість козаків (7000 чоловік), курені 1-го Козацько-стрілецького полку розгорнуться в полки, сотні в курені, чети в сотні. Водночас у таборі велику роботу щодо подальшої відправки розгорнула Бойова Управа, яка складалася з вербункового комітету (5 осіб), організаційного комітету отаманної старшини (5 осіб) і організаційного комітету козаків (5 осіб). Завдяки її діям справа формування дивізії йшла досить успішно. Для прискорення цього процесу 27 березня 1918 р. військове відомство Австро-Угорщини ухвалило видавати щомісячно 3000 корон на продовження мобілізаційної акції серед полонених для української армії. За

його дозволом пропонувалося вручити проїзні квитки для довірених людей СВУ [215. С. 298].

У кінці квітня 1-й Козацько-стрілецький полк нараховував до 4000 козаків, який 12 травня 1918 р. розгорнувся у дивізію у складі чотирьох стрілецьких і одного гарматного полків, а також окремої інженерної сотні. Стрілецький (піхотний) полк складався з трьох куренів (по чотири сотні в кожному), кулеметної сотні, півсотні кінноти і зв'язку, сотні піших розвідників, учбової сотні, господарської служби і невеликого штабу [85; 86]. Під час гетьманського перевороту у лавах вояків дивізії, сформованої із полонених, відчувалися певна настороженість й очікування змін, які невдовзі й сталися. Сотник Павло Дубрівний згадував, що до Фрайштадту від козаків-добровольців із Володимира-Волинського надходили скарги про "новий курс", запроваджений новопризначеним командним складом, зокрема щодо вживання української мови. Однак, попри все, українські політичні та військові діячі докладали великих зусиль, щоб ця дивізія, збудована на західноєвропейський зразок, була свідомо свого величезного завдання у будівництві державного життя [69; 70].

У середині серпня 1918 р. остаточно закінчилася підготовка дивізії. 26 серпня, після довгих переговорів та сприяння німецького уряду на основі особливої угоди Міністерства закордонних справ України з австрійською владою, дивізію передали від командування IV австрійської армії Українському урядові. Командиром дивізії призначено 44-річного генерал-хорунжого Віктора Сокиру-Яхонтова. Наступного дня дивізія присягнула на вірність Українській державі та гетьманові П. Скоропадському. Молебень і парад закінчили свято переходу дивізії до української армії [85; 86].

Щоправда, заміну командування козаки сприйняли з недовірою. Прохання сірожупанників перевезти їх для подальших дій до Києва або до Одеси не було виконане. Дивізія опинилася на Чернігівщині. Розквартирувавшись по чернігівських селах, солдати пересвідчилися у надмірному

адмініструванні, побачили арешти українських діячів та жорстоку діяльність каральних органів, звернули увагу на неофіційні перешкоди в національно-культурній роботі.

Звільнивши “небезпечних” командирів, більшовицька агітація, по суті, знищила українську військову частину. Почалася поступова демобілізація. Дивізія не поповнювалася молодими козаками, оскільки австро-угорський уряд заборонив будь-яку мобілізаційну акцію серед військовополонених, вважаючи це не вигідним для подальшого перебування австрійського війська в Україні [215. С. 300]. Усе це призвело до того, що незважаючи на розпорядження Директорії, сірожупанники зі східних регіонів України не отримали очікуваної солідної матеріальної та національно-культурної підтримки. Після відходу Сірих із Чернігівщини більшовики змобілізували деяку частину вояків, які під час повстання проти гетьмана перебували у складі дивізії, й сформували з них „Красноармейскую Серую дивизию” [75. С. 41], яка згодом була розпорошена по різних військових частинах Червоної Армії. Сірожупанники, які відмовилися від участі у більшовицькому війську, вже як корпус, потім бригада, а згодом полк, до кінця 1920 р. брали участь в українських визвольних змаганнях, і в листопаді 1920 р. разом із іншими формуваннями Армії УНР були інтерновані в таборах Польщі [240. С. 45].

Слід зазначити, що українські військові формування у таборах Австро-Угорщини та Німеччини створювалися в період великого піднесення морального духу полонених українців, тому не завжди дотримувалася їх військова організація. До цього додалася ще й швидка передислокація й ситуація в Україні, яка впливала на морально-психологічний стан вояків, послаблюючи військову дисципліну. Попри всі недоліки, це були добре сформовані й організовані національносвідомі частини, які мали б стати основою Збройних Сил України, чого не хотіли допустити окупаційні німецько-австрійські війська. Зрозуміло, що вони не бажали, щоб відновлена Українська держава мала сильну регулярну армію. І все ж Синьожупанники і

Сірожупанники навіть після розформування, незважаючи на різні перешкоди, до кінця виконали свою клятву на вірність Батьківщині. Національно-освідомлені вояки провели значну культурно-освітню роботу серед земляків, а в часи Директорії стали знову в збройні ряди української армії, займали поважні пости в армії та адміністрації УНР. Вони залишилися вірними борцями за українську справу та здобули собі чільне місце в історії Визвольних змагань українського народу XX ст.

ВИСНОВКИ

На основі комплексного дослідження проблеми вишколу і виховання військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини у 1914–1918 рр. зроблено такі висновки і узагальнення:

1. Перша світова війна суттєво змінила національно-політичну ситуацію для українців Австро-Угорщини і Росії, поставивши українське питання в ряд важливих чинників європейської геополітики. Засновані Галицькими партіями Головна Українська Рада (ГУР) і наддніпрянцями-емігрантами Союз визволення України (СВУ) стали політичним проводом українців, який визначив головну мету українського народу – державна самостійність і соборність України.

2. У результаті воєнних дій сотні тисяч солдатів-українців російської армії потрапили у табори військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині. Енергійні заходи українського політикуму перед урядами цих держав призвели до виокремлення значної кількості полонених наддніпрянців в окремі табори: Фрайштадт (Австрія), Раштат, Вецляр, Зальцведель і Ганновер – Мюнден (Німеччина) для проведення вишколу та ідейно-виховних заходів, спрямованих на піднесення національної самосвідомості скитальців.

3. Український політичний провід, зокрема СВУ, при фінансовій підтримці державних інституцій і неурядових організацій розгорнув національно-патріотичну і культурно-освітню роботу серед військовополонених українців на теренах Центральних держав. Для налагодження цієї роботи створено Просвітні відділи СВУ з залученням наддніпрянських політичних емігрантів і представників західноукраїнської інтелігенції (істориків, правників, журналістів, митців). Діяльність Просвітніх відділів розгорталася за трьома основними напрямками: загальна просвіта, національно-політичне виховання і практична організація

громадського життя, тісно пов'язаними між собою та взаємодоповнюючими один одного.

4. Заходами Просвітніх відділів у таборах засновано українські народні школи, розгорнуто видавничу діяльність (випуск книг, альманахів, календарів, газет), що допомагало національному та культурно-просвітницькому освідженню полонених вояків і підготовці кадрів для збройної визвольної боротьби на Батьківщині.

5. Здійснення національно-культурної програми стикалося з великими організаційними і морально-психологічними труднощами. На початковому етапі роботи основна маса полонених солдатів була денаціоналізована, відкидала українство як австро-німецьку вигадку, негативно сприймала й виокремлення України зі складу Російської держави. Завдяки освідлюючій праці Просвітніх відділів СБУ, різноманітних таборових національно-культурних і фахових товариств полонені стали політично свідомими громадянами, більшість з яких підтримали Українську національно-демократичну революцію 1917–1921 рр.

6. Чимала увага українського політикуму спрямовувалася на покращення матеріально-побутових умов полонених співвітчизників. У таборах засновано кооперативні спілки з відповідними статутами, організовано практичні господарські курси, створено кустарні спілки, закладено допомогіві каси, які стали значною життєвою підмогою для тисяч скитальців. Закладено драматично-музичні, фотографічні товариства, видавництва і книгарні, кошти від яких теж використовувалися на потреби табірних організацій та громадсько-благодійні цілі, влаштування побуту полонених, що впливало на їх морально-психологічний стан, сприяло зміцненню серед них українського духу, піднесенню національної свідомості. Уроки виживання, ринкової економіки, які було засновано в таборах, уже після війни стали в нагоді багатьом скитальцям, особливо тим, хто залишився

в еміграції в Австрії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Туреччині, Франції та інших державах.

7. Одним із чинників відродження державності український політикум вбачав створення національної армії. Легіон Українських Січових Стрільців і корпус Січових Стрільців стали її зародком, а полонені українці російської та австро-угорської армії й потенційним резервом. Військова підготовка у таборах здійснювалася спортивними товариствами „Січ”, „Запорозька Січ”, „Залізник” з відповідними статутами чеських, польських і українських „Соколів”, українських „Січей”. Військовий вишкіл як складова частина національно-патріотичної роботи приніс свої результати. 1917 – на початку 1918 рр. наддніпрянці сформували дві дивізії Синьожупанників і одну – Сірожупанників, що стали важливою ланкою у процесі відродження національних збройних сил, мілітарною силою Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Формування та організація цих дивізій, їх бойовий шлях мають стати предметом спеціального наукового узагальнення.

8. Тогочасний досвід вишкільно-виховної роботи активно використовувався при організації таборів інтернованої Армії УНР у Польщі та Румунії, Української галицької армії в Чехословаччині (1920–1923 рр.), де також було створено мережу закладів, яка включала школи і таборіві університети, культурно-освітні та фахові товариства, господарсько-виробничі структури.

9. Дослідження ще раз актуалізувало необхідність підготовки збірників документів і контекстної монографії про суспільно-політичне життя та бойові дії на території України в роки Першої світової війни. Ефективності ідейно-виховної роботи сучасної молоді, військовиків Збройних Сил незалежної України сприяла б і серія документальних фільмів, фотоальбомів на цю тематику.

10. У роки Першої світової війни військовополонені українці на чужині організувалися в потужну мілітарну українську силу, що до кінця сповнила клятву на вірність Вітчизні. Враховуючи історичний досвід національно-освідомлюючої роботи тогочасного періоду, керівництво держави на сучасному етапі повинно звернути увагу на ефективність національно-патріотичного виховання в армії, що тільки зміцнюватиме обороноздатність Збройних Сил незалежної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архіви

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України:

1. Ф. 3158. – Українські емігрантські організації в Австро-Угорщині та Чехословаччині.
2. Ф. 4382. – Табір полонених українців Вецляр.
3. Ф. 4404. – Табір полонених українців Фрайштадт.
4. Ф. 4405. – Союз визволення України (1914 – 1918).
5. Ф. 4406. – Табір полонених українців Раштат.
6. Ф. 4418. – Табір полонених українців Зальцведель.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів:

7. Ф. 309. – Наукове товариство ім. Шевченка.
8. Ф. 360. – Старосольський Володимир-Степан, адвокат, громадсько-політичний діяч (1878–1942 рр.).
9. Ф. 395. – Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель, м. Львів (1915–1919 рр.).

Опубліковані документи

10. Відозва Загальної Української Ради „До всіх культурних народів світу!” // Вістник. – 1916. – № 118. – С. 634-635.
11. Відозва Загальної Української Ради „До всіх народів цивілізованого світу!” // Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1928. – С. 156-158.
12. Документи до сучасної історії Холмщини // Вістник. – 1916. – № 45. – С. 433-437.
13. З місця тимчасового осідку 1-ої стрілецько-козацької дивізії // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – №21 – С. 322-324.

14. За волю України. Історичний збірник УСС. 1914–1964. – Нью-Йорк, 1967. – 608 с.
15. Заклик Боевої Управи Збірної станиці Української армії // Вісник політики. – 1918. – № 13. – С. 190-194.
16. Звідомлення з політичної діяльності Берлінської Централі Союзу визволення України в таборах українців полонених і на українських землях, окупованих Німеччиною за часів від половини травня 1915 до половини травня 1918 року. – Відень, 1918. – 48 с.
17. Звідомлення управи української народної школи ім. Шевченка у Володимирі-Волинському. – 1917. – 42 с.
18. Крип'якевич І. Документи до сучасної історії Холмщини // Вістник. – 1916. – № 45. – С. 433-437.
19. Наша платформа // Вістник. – 1914. – № 1. – С. 1-2.
20. Організація 1-ої стрілецько-козацької дивізії з полонених українців // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – №18. – С. 272-273.
21. Пам'яткова книжка Союзу визволення України: Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – 388 с.
22. Протести Головної Української Ради, Союзу визволення України, Української парламентної репрезентації „Проти московського насильства!” // Вістник. – 1914. – № 3-4. – С. 1-4.
23. Українська організація полонених Фрайштадтського табору про сучасний момент на Україні // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – №8. – С. 107-110.
24. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. Т. 1. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – 510 с.
25. Холмщина під австрійським пануванням // Вістник. – 1916. – № 59. – С. 656-658.

26. Behl Wolfdieter Österreich-Ungar und der „Bund zur Befreiung der Ukraina” // Österreich-und Europa. Festgabe für Hugo Hantseh zum 70. – Geburtstag, Graz; Wien; Köln, 1965. – S. 505-526.

27. Bihl Wolfdieter. Einige Aspekte der österreichisch-ungarisch Ruthen – politik 1914-1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Band 14. – Heft 4. – Wiesbaden, 1966. – S. 539-560.

28. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von T- Horniewiecy. – Philadelphia: W. K. Lypynski Ost-Europäische Forschungs-Instituts. Band I, 1966. – P. 450.

Періодичні видання

29. Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1914–1917.

30. Визвольний шлях. – Київ, 1918.

31. Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918.

32. Визволення. – Відень; Прага, 1923.

33. Вільне слово. – 1916 – 1917.

34. Воєнний календар для українських виселенців на 1917 р. – Відень, 1916.

35. Громадська думка. – Вецляр, 1917–1918.

36. Діло. – Львів, 1914–1918.

37. Ілюстрований народний календар Товариства „Просвіта” з терміном на переступний 1916 рік. – Відень, 1915.

38. Календар „Вперед” на 1920 рік. – Львів, 1920.

39. Календар „Української Громади” в Білій на 1918 рік. – Біла, 1918.

40. Календар-альманах „Дніпро”. – Львів, 1922–1939.

41. Календар „Червоної Калини”. – Львів, 1922–1931.

42. Літопис „Червоної Калини”. – Львів, 1929–1939.

43. Нова Рада. – Київ, 1917–1918.

44. Просвітній листок. – Вецляр, 1915–1916.

45. Рідне слово. – Біла, 1917–1918.
46. Розвага. – Фрайштадт, 1915–1918.
47. Розсвіт. – Раштат, 1916.
48. Прикарпатская Русь. – Львів, 1914.
49. Правительственный Вестник. – Петроград, 1914.
50. Свобода. – Нью-Йорк, 1954.
51. Свобода. – Львів, 1915–1917.
52. Украинская Жизнь. – М., 1912–1916.
53. Український Самостійник. – Мюнхен, 1969.
54. Українське слово. – Львів, 1915–1916.
55. Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921.
56. Шляхи. – Львів, 1915–1918.
57. Nene Freie Presse. – Wien, 1914.
58. Osteuropäische Zukunft. – Berlin, 1916.
59. Ukrainische Nachrichten. – Wien, 1914–1917.

Спогади

60. А. Про українські школи на Волині // Вістник Союзу визволення України. – 1917. – № 12. – С. 184-186.
61. *Бутович М.* Формування Сірої дивізії у Володимирі – Волинському // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Зб. 11. – 1966. – С. 18-41.
62. *Вишнівський О.* До історії Сірих і Синіх // За державність. – Варшава, 1937. – Зб. 7. – С. 68-102.
63. *Гаврилко М.* Початки національно-культурної праці серед полонених у таборі Фрайштадт // Союз визволення України. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 7-8.
64. *Галуцинський М.* З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з рр. 1914-1915. – Львів, 1934. – 413 с.

65. *Гаркуша Д.* Від'їзд першого куреня з Фрайштадтського табору // Вістник політики, літератури й життя. – №11. – С. 162-163.
66. *Голубець М.* Усвідомлення полонених у таборі Фрайштадті творами українських письменників // Союз визволення України. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 9-12.
67. *Даниленко К.* Розвій суспільно-національної думки у таборі Фрайштадт // Союз визволення України. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 17-18.
68. *Домбчевський Р.* Матеріали й документи з національно-освідомчої праці СВУ в таборі Кнітельфельді серед полонених українців // Союз визволення України. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 57-72.
69. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 543 с.
70. *Дубрівний П.* Культурно-освітня робота в таборі Фрайштадт // Союз визволення України. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 102-122.
71. *Дубрівний П.* Сірожупанники (Перша українська стрілецько-козацька Дивізія) // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Зб. 10. – 1964. – С. 38-78.
72. *Жук А.* Як дійшло до заснування Союзу Визволення України (Спомини у 20-ліття Союзу) // Календар-альманах „Дніпро” на звичайний 1935 р. – Львів, 1935. – С. 103-117.
73. *Карманський П.* Шляхом визвольної боротьби (Спомини) // Визвольний шлях. Кн. 8. – Київ, 2005. – С. 87-109.
74. *Кобець О.* Записки полоненого. Пригоди і враження учасника Першої світової війни. – Мюнхен, 1959. – 414 с.
75. *Мандзенко Й.* Сірожупанники: Табір полонених українських старшин у Йозефштадті, Австро-Угорщина // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Зб. 11. – Торонто, 1966. – С. 5-41.
76. *Мелень Т.* Український легіон // Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1915. – №15-16. – С. 8-9;

77. *Німчук І.* Українська політична еміграція в часі війни // Відень; Прага, 1923. – № 2. – С. 24-29.
78. *Німчук І.* Українська політична еміграція до світової війни // Визволення. – Відень; Прага, 1923. – № 1. – С. 24-28.
79. *Оляничин Д.* Спогади про культурно-освітню працю на Підляшшу, Поліссі й Волині в 1917 році // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 1. – С. 12-15; Ч. 2. – С. 15-19.
80. *Охримович О.* Економічна база існування „Фрайштадської республіки” (кооператива „Власна поміч”) // Союз визволення України. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С.34-52.
81. *Павлюк І.* В полоні // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – №1-2. – С. 2-3.
82. *Павлюк І.* Полонені українці про заклик вступити в армію для оборони Рідного Краю // Вістник політики, літератури й життя. – № 12. – С. 179-181.
83. *Павлюк І.* Організація і відправка на Україну відділів українського війська з полонених українців німецьких таборів // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – №16. – С. 237-272.
84. *Павлюк І.* Україна в небезпеці // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – №8. – С. 105-106.
85. *Прохода В.* Бої Сірожупанників на польському фронті // Вісті комбатанта. – Лондон, 1969. – Ч. 6. – С. 41–48.
86. *Прохода В.* Записки до історії Сірих або Сірожупанників (Частина друга і третя) // Табор. – Варшава, 1927–1930. – №5, 6, 7, 8, 14.
87. *Прохода В.* Записки до історії Сірих або Сірожупанників (Частина перша) // За державність. – 1927. – 36. 1. – С. 75–128.
88. *Прохода В.* Сірі або Сірожупанники // Вісті комбатанта. – Лондон, 1967. – Ч. 4. – С. 35-42; 1968. – Ч. 2. – С. 40–44; Ч. 3. – С. 37–41.

89. *Сімович В.* Початки національно-просвітньої праці серед полонених у таборі Фрайштадт // Союз визволення України. – Відень; Нью-Йорк, 1979. – С. 83-98.
90. Скорпіон. Ковельщина // Вістник Союзу визволення України. – 1917. – №15. – С. 262-265.
91. Скорпіон. Національні і просвітні відносини у Володимир-Волинській окрузі // Вістник Союзу визволення України. – 1917. – № 17. – С. 585-586.
92. *Смаль-Стоцький Р.* Спогади про Зенона Кузелю // Збірник на пошану Зенона Кузелі / ЗНТШ, т. CLXIX. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962.
93. Союз визволення України 1914–1918. Відень. Збірник спогадів. – Нью-Йорк, 1979. – 197 с.
94. Українські Січові Стрільці // Український Православний календар для Волині на звичайний рік 1917. – Володимир-Волинський, 1917. – 124 с.
95. *Шановал М.* Українська культурна праця на Підлящині та Поліссі // Вістник. – 1917. – № 48. – С. 757-759.

Дослідження

96. Австро-Венгрия: Опыт многонационального государства. Сборник статей. – Москва: Наука, 1995. – 231 с.
97. *Адамович С.* Ідея соборності України в діяльності Союзу визволення України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 120-126.
98. *Айрапестов Д.Г.* Историческая судьба Австро-Венгрии // Вопросы истории. – 1999. – № 1. – С. 137-144.

99. *Андрухів І.* Кость Левицький: сторінки життя. – Івано-Франківськ, 1995. – 78 с.
100. *Баран С.* Австрійські українці на воєнній еміграції у Відні // Ілюстрований календар товариства „Просвіта” з терміном на переднаступний 1916 рік. – Відень, 1916. – С. 164-175.
101. *Бачинський Г.* Українські табори виселенців // Воєнний календар для українських виселенців на 1917 рік. – Відень, 1916. – 113 с.
102. *Беляєв В., Рудницький М.* Під чужими прапорами. – Київ, 1956. – 313 с.
103. *Білоус М., Терлак З.* Василь Сімович. 1880–1884. Життєписно-біографічний нарис. – Львів, 1995. – 414 с.
104. *Будзиновський В.* Ішли діди на муки (Введення в історію України). – Львів, 1925. – 82 с.
105. *Буркут І.* А ми тую славу збережемо (З історії українських збройних сил у ХХ ст.). – Чернівці, 1994. – 112 с.
106. В той ясний день. На спомин освободження Львова 22 червня 1915. – Львів, 1915. – 8 с.
107. *Великочий В., Гаврилів Б.* Дмитро Вітовський (1887–1919). Документальний нарис. – Коломия: ВІК, 1997. – 76 с.
108. *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923: У 2-х томах. – Львів, 1998. – Т. 1. – 523 с.; Т. 2. – 503 с.
109. *Верига В.* Союз визволення України (До 80-ліття створення СВУ) // Вісті комбатанта. – Торонто; Нью-Йорк, 1994. – №5-6. – С. 45-46.
110. *Власова О.* Державотворча діяльність Костя Левицького // Галичина. – 2001. – № 5-6. – С. 226-230.
111. Военные преступления Габсбургской монархии 1914–1917. – Москва, 1964. – Вып. 4. – 513 с.
112. *Возняк М.* Українська державність. – Відень, 1918. – 152 с.

113. *Волковинський В., Реснт О.* Україна в період Великої війни (1914-1918 рр.) // Історія України. – Київ, 2004. – №29-32.
114. *Врублевський В.Б.* Науково-практична конференція „Симон Наріжний та українська еміграція в 20-30-х рр. у Празі” // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 156-159.
115. *Галін Т.* З моїх споминів // Буковинський журнал. – 1994. – № 1-2. – С. 152-179.
116. *Ганкевич Л.* З минулого нашої армії // Календар „Вперед” на 1920 р. – Львів, 1919. – С. 12-14.
117. *Ганкевич Л.* Поляки й українці // Вістник. – 1916. – № 56. – С. 602-603.
118. *Гермайзе О.* Матеріали до історії українського руху за світової війни // український археографічний збірник. – Т. 1. – Київ, 1926. – С. 274-354.
119. *Голубець М.* Велика історія України. – Львів, 1935. – 813 с.
120. *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – 288 с.
121. *Грач Л.* Діяльність Андрія Жука у таборах для українських військовополонених періоду Першої світової війни // Третій Міжнародний конгрес українців. Історія. – Ч. 2. Доповіді та повідомлення. – Харків, 1996. – С. 211-213.
122. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
123. *Гришко В.* Шлях до соборності // Сучасність. – Мюнхен, 1979. – № 1. – С. 49-66.
124. *Грушевський М.* Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – Київ, 1992. – 46 с.
125. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Україна, 1991. – 240 с.

126. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – 288 с.
127. *Даниленко В., Добржанський О.* Академік Степан Смаль-Стоцький // Члени- засновники Національної Академії Наук України. – Київ, 1996. – с. 130-164.
128. *Даниленко В., Добржанський О.* Роман Смаль-Стоцький // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ, 1999. – С. 51-66.
129. *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – 573 с.
130. *Дорошенко В.* Війна і український рух. – Б.М., 1914. – 214 с.
131. *Дорошенко В.* Всеукраїнське значення УСС // За волю України. – Нью-Йорк, 1967. – С. 313-314.
132. *Дорошенко В.* Зв'язки й зносини наддніпрянських українців з наддністрянськими та їх участь у культурнім і громадським життю Галичини // „Дніпро”. – Львів, 1924. – С. 5-23.
133. *Дорошенко В.* Політичний розвиток Наддніпрянської України (Вступ до історії української національної революції: 1917–1920 рр. // „Дніпро”. – Львів, 1935. – С. 50-66.
134. *Дорошенко В.* Союз визволення України (З нагоди 40-ліття заснування) // Свобода. – Нью-Йорк, 1954. – №149-154.
135. *Дорошенко Д.* З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936. – 99 с.
136. *Дорошенко Д.* Українство в Росії (новітні часи). – Відень, 1917. – 114 с.
137. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк 1954. – 437 с.
138. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Українська Гетьманська держава. – Нью-Йорк, 1954. – 424 с.
139. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – 574 с.

140. *Дорошенко Д.* Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців // Ілюстрований календар-альманах „Червоної Калини” на 1934 рік. – Львів, 1934. – С. 15-18.
141. *Дубрівний П.* Союз визволення України в 1914-1918 рр. // Наукові записки українського технічно-господарського інституту. – Мюнхен, 1968. – №15. – С. 76-87.
142. *Енциклопедія Українознавства.* – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 239, 1286; Т. 2. – С. 739; 1994. – Т. 3. – С. 908; Т.4. – С.1520; 1998. – Т. 7. – С. 2472; 2000. – Т. 8. – С. 2971-2973; 3121-3122.
143. *Жук А.* Союз визволення України // Пам’яткова книжка Союзу визволення України: Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 366-384.
144. *Заброварний Б., Бернадський Б.* Роль Українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині у роки Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині. – 1998. – С. 212-213.
145. *Заклинський М.* Діяльність Дмитра Вітовського на Волині // Дмитро Вітовський. – Нью-Йорк, 1967. – С. 39-50.
146. *Зелінський В.* Синьожупанники. – Берлін, 1938. – 76 с.
147. *Исламов Т.А.* Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 14-16.
148. *Историография истории Украинской ССР.* – К.: Наук. думка, 1987. – 513 с.
149. *История первой мировой войны 1914–1918: В 2-х томах.* – М.: Наука, 1975. – 446 – 608 с.
150. *І.К. [І.Крип’якевич].* Знищення українських земель // Вістник, 1915. – № 39-40. – С. 1-4.
151. *Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев.* – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
152. *Історія України / Під ред. В. Смолія.* – Київ, 1997. – 423 с.

153. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – 660 с.
154. Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Київ: Україна, 1992. – 347 с.
155. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). – Львів, 1936. – Ч. III. – С. 387-390, 428-429, 567-568.
156. Історія Української РСР у восьми томах, десяти книгах. – Т. 4. – Київ, 1976. – 694 с.
157. Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах. Т. 5. – К.: Наук. думка, 1977. – 592 с.
158. *Калакура Я.* Самостійницька концепція IV Універсалу в українській історіографії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Вип. 5. – К., 1999. – С. 20-29.
159. *Качмар Л.* Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку XX століття. – Львів: ЛНУ, 2002. – 154 с.
160. *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань (Біограми генералів та адміралів українських військових формувань першої половини XX ст.). – Львів, 1995. – 486 с.
161. *Компанієць І.* Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку XX ст. (1900-1919 рр.). – Київ, 1960. – 213 с.
162. *Кордуба М.* Північно-західна Україна – Відень, 1917. – 92 с.
163. *Корольов Б., Михальський І.* Союз визволення України (1914-1918 рр.): до історії створення та діяльності. – Луганськ, 1996.
164. *Крип'якевич І.* Сотник Дмитро Вітовський на Волині // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 2. – С. 7-11.
165. *Крип'якевич І.* Українське військо. Короткий історичний нарис. – Відень: СВУ, 1916. – 22 с.

166. *Крип'якевич І.* УСС у Володимирі 1916-1917 рр. // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 5. – С. 18-21.
167. *Крип'якевич І.* Холмщина. – Відень, 1915. – 32 с.
168. *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін.* Історія Українського війська (від княжих часів до 20 -х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992. – 712 с.
169. *Крупський І.* Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрями її діяльності // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики. Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції 25-26 травня 1995 р. – Львів, 1996. – С. 341-352.
170. *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
171. *Кузик С.* Потреба самостійності України з народно-господарського погляду // Пам'яткова книжка Союзу визволення України: Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 96-113.
172. *Кулинич І.М.* Роль украинских буржуазных националистов в планах германского империализма перед Первой мировой войной и годы войны // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1973. – С. 17-34.
173. *Кулінич І. М.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900-1914 рр.). – Київ, 1963. – 776 с.
174. *Лавров Ю.* Початок діяльності Союзу визволення України // УІЖ. – 1998. – № 4, 5.
175. *Лазарович М.* Зародження Українського Стрілецького руху в Галичині: причини і наслідки // Розбудова держави. – 1996. – № 3. – С. 53-58.
176. *Лазарович М.* Формування національно-державницької ідеології Легіону УСС (1914–1917 рр.) // Мандрівець. – 1998. – № 1. – С. 30-39.

177. *Левинський В.* Лист до реакції журналу „Украинская жизнь” // Шляхи. – Львів, 1915. – Ч. 2. – С. 79-80.
178. *Левинський В.* Царская Россия и украинский вопрос. – Женева, 1914. – 104 с.
179. *Левицький К.* Перед вибухом. – Львів, 1928. – 113 с.
180. *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Ч. 1-3. – Львів, 1929–1930. – 776 с.
181. *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1846–1914. – Львів, 1926. – 736 с.
182. *Левицький К.* Великий зрив. – Львів, 1931. – 150 с.
183. *Ленін В.І. І.Ф.Арманд* // Повне збір. творів. Т. 49. – К., 1972. – С. 361.
184. *Липа Ю.* Союз визволення України. – Одеса, 1917. – 25 с.
185. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів // Хліборобська Україна. Зб. I. – Відень, 1919. – Збірник II, III, IV. – Відень, 1920–1921.
186. *Лиса Н.* Богдан Лепкий в духовній історії України. – Чикаго; Тернопіль, 1966. – 313 с.
187. *Лисецький П.* Як виглядає просвітньо-організаційне життя в українським таборі у Вецлярі // Вістник політики. – 1918. – №3. – С. 36-38; №7. – С. 98-100; №8. – С. 117-119; №9. – С. 132-133.
188. *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – Київ: Альтернатива, 2003. – 485 с.
189. *Литвин М., Науменко К.* Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – 376 с.
190. *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. – Львів: ІУ НАНУ, 1995. – 368 с.
191. *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918-1920. – Нью-Йорк, 1970. – 228 с.

192. *Лозинський М.* Головна Українська Рада // Пам'яткова книжка Союзу визволення України: Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 356-364.
193. *Лозинський М.* Війна і польська політична думка. – Львів, 1916. – 100 с.
194. *Лозинський М.* Українське представництво в Австрії // З великого часу. Український альманах. – Київ; Відень; Львів, 1921.
195. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Т. III. – Варшава, 1934.
196. М. П. Про Холмщину // Вістник Союзу визволення України. – 1917. – №12. – С. 178-180.
197. *Мазур О., Патер І.* Військовополонені українці у таборах Австро-Угорщини та Німеччини // Військово-науковий вісник. – Вип. 5. – Львів, 2003. – С. 130-140.
198. *Мазур О., Патер І.* Львів в роки Першої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996 – С. 291-303.
199. *Марчук В.* Греко-католицька церква у 1914–1923 рр. // УІЖ. – 2000. – № 6. – С. 16-28.
200. *Михальський І.С.* Український національно-визвольний рух і розвиток ідеї української державності в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). – Автореф. канд. дис. – К., 1995. – 26 с.
201. *Місюра І.* Політика російського окупаційного режиму на західноукраїнських землях у 1914–1915 роках // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 149-153.
202. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. – Львів, 1994. – 572 с.
203. *Мушинка М.* Доля фондів Музею визвольної боротьби України у Празі // Третій Міжнародний конгрес українців. Політологія. Етнологія. Соціологія. Доповіді та повідомлення. – Харків, 1996. – С. 391-393.
204. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – Київ, 1993. – 413 с.
205. *Назарук О.* Галичина і Велика Україна. – Львів, 1936. – 216 с.

206. *Назарук О.* До історії революційного часу на Україні: українські політичні партії, їх союзи. – Вінніпег, 1924. – 212 с.
207. *Назарук О.* Слідами Українських Січових Стрільців. – Львів, 1916. – 313 с.
208. *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурно-освітня праця між двома війнами. – Прага, 1942. – 320 с.
209. *Невеселий І.* Українське шкільництво на Підляшшу, Поліссі й Волині // Календар Української Громади в Білій на 1918 рік. – Біла, 1917. – С. 141-142.
210. *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя. – Вінніпег; Торонто, 1993. – 465 с.
211. *Патер І.* Андрій Жук: політик, кооператор, публіцист // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 1998. – С. 44-132.
212. *Патер І.* Діяльність Івана Крип'якевича в Союзі визволення України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – Львів, 2001. – С. 267-306.
213. *Патер І.* Національно-просвітницька діяльність В. Сімовича в роки Першої світової війни // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 12. – Львів, 2004. – С. 505-516.
214. *Патер І.* Фрайштадтська республіка // Вісник Львівської комерційної академії. Серія „Гуманітарні науки”. – Вип. 4. – Львів, 2002. – С. 84-94.
215. *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 345 с.
216. *Перша світова війна і слов'янські народи.* Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. – Київ, 1998. – 327 с.
217. *Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи.* – Чернівці, 2000. – 325 с.
218. *Полонська-Василенко Н.* Історія України (у двох томах). – Київ, 1992. – Т. 2. – 608 с.
219. *Потик С.* Українці в Австрії. 1914–1918. – Київ; Чернівці, 1999. – 235 с.

220. *Расевич В.* Діяльність українських політичних організацій у Відні під час Першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 317-330.
221. *Реснт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. – Київ, 2004. – 480 с.
222. *Реснт О., Янишин Б.* Україна в період світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С. 3-37.
223. *Реснт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 334 с.
224. *Ріпецький С.* Початок нової доби // За волю України. – Нью-Йорк, 1967. – 613 с.
225. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво. – Львів, 1995. – 358 с.
226. *Роздольський Р.* До історії Союзу визволення України // Український самостійник. – Мюнхен, 1969. – № 1-6.
227. *Романюк М., Крупський І.* До історії становлення української таборової преси (1915–1917) // Третій Міжнародний конгрес українців. Історія. Доповіді та повідомлення. Ч. 2. – Харків, 1996. – С. 213-222.
228. Самостійна Україна. РУП. – Вецляр, 1917. – 43 с.
229. *Сарбей В.* Історія України XIX – початок XX ст. – Київ, 1994. – 149 с.
230. *Сидоренко О.* Українська таборова преса часів Першої світової війни: політично-національні орієнтири // Третій Міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. 2. – Харків, 1996. – С. 207-211.
231. *Симоненко Р.* Про авантюристичну діяльність українського буржуазного націоналізму на міжнародній арені в 1917–1918 рр. // 36. наукових праць. Історія та історіографія України. – Київ, 1985. – С. 137-173.
232. *Сімович В.* Союз визволення України (3 приводу чверть століття заснови) // Календар-альманах „Дніпро”. – Львів, 1939. – С. 51-59.
233. *Сімович В.* Шевченків „Заповіт” і 1914 р. // Пам’яткова книжка Союзу визволення України: Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 10-12.

234. *Скоропис-Йолтуховський О.* Мої „злочини” // Хліборобська Україна. Збірник. – Ч. II, III, IV. – Відень, 1920-1921. – С. 191-237.
235. *Скоропис-Йолтуховський О.* Значення самостійної України для європейської рівноваги. – Відень, 1916. – 312 с.
236. *Скоропис-Йолтуховський О.* Самостійна Україна мрією у 1791 р., політичною утопією 1854 р. й пекучою потребою в 1888 р. // Вістник. – 1916. – № 38. – С. 314-315; № 39. – С. 329-332.
237. *Смаль-Стоцький Р.* Початок віднови Української державності // Золоті роковини. Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Нью-Джерсі – Сіті; Нью-Йорк, 1967. – С. 88-96.
238. *Сосновський М.* Союз визволення України і політична діяльність Дмитра Донцова в Австрії, Німеччині та Швейцарії // Дмитро Донцов. Політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк; Торонто, 1974.
239. *Срібняк І.* Діяльність Союзу визволення України серед полонених старшин-українців в таборах Німеччини й Австро-Угорщини (1915–1918 рр.). – Київ, 1996. – 46 с.
240. *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – Київ, 1999. – 293 с.
241. *Стахів М.* Як проводилася світова війна? Історія світової війни в рр. 1914-1918. – Ч. 2. – Яворів, 1931. – 40 с.
242. *Степанів О.* Напередодні великих подій. – Львів, 1930. – 78 с.
243. *Степовик Д.* Скульптор Михайло Паращук. Життя і творчість. – Едмонтон; Торонто; Київ, 1994. – 314 с.
244. *Субтельний О.* Україна. Історія. – Київ, 1992. – 513 с.
245. *Сухий О.* Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – поч. XX ст. – Львів, 1997. – 201 с.
246. *Темницький В.* Політичне значення національних легіонів // Ukrainischne nachrichten. – Wien, 1915, 17 April.

247. *Темницький В.* Українські січові стрільці (думки й уваги з приводу українського мілітарного руху). – Відень, 1915. – 40 с.
248. *Темницький В.* Загальна Українська рада // Пам'яткова книжка... – С. 356-364.
249. *Темницький В.* Польська трагедія // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – №9. – С. 121-123.
250. *Темницький В.* Українська оселя в Гмінді // Вістник, 1915. – № 37-38. – С. 8-10.
251. *Теодорович И.* Национальное возрождение и освободительное движение восточных славян империи Габсбургов (конец XVIII – начало XX века) // Вопросы новой и новейшей истории стран Европы и Северной Америки: Сборник научных трудов. – К., 1992. – С. 3-22.
252. *Терещун С.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996. – 130 с.
253. *Терлецький О.* З життя полонених українців в Німеччині в 1916 році // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7-8. – С. 8-10.
254. *Терлецький О.* Історія української громади в Раштаті 1915–1918 рр. – Київ; Ляйпціг, 1919. – 327 с.
255. *Терлецький О.* Українці-полонені у вєцлярському таборі (Під час повстання української держави в другій половині 1917 року) // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 12. – С. 4-5.
256. *Терлецький О.* Як полонені українці у вєцлярському таборі привітали революцію в 1917 році? // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 11. – С. 6-8.
257. *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття (1917–1921 роки). – Київ, 1995. – 413 с.
258. *Томашівський С.* Бісмарк і Україна // Літопис політики, письменства і мистецтва. – Берлін, 1924. – №5, 6, 8, 10.

259. *Томашівський С.* Війна і Україна // Вісник. – 1915. – № 29-30; 47-48; 51-52; 53-54; 59-60.
260. *Томашівський С.* Чи є українська національна ідея? // Під колесами історії: нариси і статті. – Берлін, 1929. – 89 с.
261. *Троцький М.* Народ і армія // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – №10. – С. 142-143.
262. *Троцький М.* Самостійна Україна // Вісник політики. – 1918. – № 11. – С. 153-154.
263. Українська організація полонених Фрайштадтського табору про сучасний момент на Україні // Вісник політики. – 1918. – № 8. – С. 107-110.
264. Українська Радянська Енциклопедія. – Т. 3. – Київ, 1981. – С. 86; Т. 10. – Київ, 1983. – С. 350.
265. Українські Січові Стрільці // Український Православний Календар для Волині на звичайний рік 1917. – Володимир-Волинський, 1917. – С. 38-42.
266. Українські Січові Стрільці 1914–1920. Накл. Ювілейного Комітету. – Львів, 1935. – 159 с.
267. *Фісанов В.* Буковинське галицьке питання у міжнародних відносинах періоду Першої світової війни // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. – Чернівці, 1993. – Вип. 1. – С. 143-153.
268. *Цегельський Л.* Самостійна Україна // Пам'яткова книжка Союзу визволення України: Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 50-74.
269. *Цегельський Л.* Самостійна Україна. – Відень, 1915. – 82 с.
270. *Цольнер Е.* Історія Австрії. – Львів, 2001. – 176 с.
271. *Чередниченко В.* За кулісами так званого СВУ // Всесвіт. – 1973. – №10. – С. 113-114.
272. *Чернецький А.* Спомини з мого життя. – К., 2001. – 168 с.
273. *Чорномаз Й.* Українські політичні партії і Перша світова війна // Вісник Харківського університету. Вип. 1. – Харків, 1996. – С. 70-78.

274. Чужинці про українську справу (Анкета СБУ). – Відень, 1917. – 18 с.
275. *Шановал М.* Українська культурна праця на Підляшші та Поліссі // Вістник Союза визволення України. – 1917. – №48. – С. 757-759.
276. *Шановал М.* Штучна пана Більського (або як і чим воюють поляки проти українців) // Вістник Союза визволення України. – 1917. – №50. – С. 788-789.
277. Я. Т. Національні та економічні відносини на Підляшші // Вістник політики, літератури й життя. – 1918. – №3. – С. 38.
278. *Ярославин С.* (Сохоцький І.). Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. – Філадельфія, 1956. – 184 с.
279. *Katereniuk P.* Bericht über die ukrainische Aufklärungsarbeit im Lager Rastatt. – Rastatt, 1917. – 40 s.
280. Allgemeine Ukrainische Nationalrat. Denkschrift das über die Lösung der ukrainischen Frage in den erbaten Gebieten Russlands. – Wien, 1915. – 9 s.
281. *Bassermann E.* Ukrainische Reich // National Zeitung. – Berlin, 1915. – 121 Februar.
282. *Batowski H.* Rospad Austro-Węgier 1914–1918 // Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. – 271 s.
283. Bihl W. Beiträge zur Ukraine. – Politik Österreich-Ungarns 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Band 14. Heft 4. – Wiesbaden, 1966. – S. 51-62.
284. *Boczkowski H.* Ukraina a ukrajnska odażka. – Praha, 1915. – 62 s.
285. *Cleinow G.* Das problem der Ukraine. – Wien, 1915. – 23 s.
286. *Chojnowski A.* Ukraina. – Warszawa, 1997. – 234 s.
287. *Doncow D.* Die ukrainische Staatsidee und die Krieg gegen Russlands. – Berlin, 1915. – 68 s.
288. *Eicken R.* Deutschlands Interesse an der ukrainische Bewegung // Ukrainische Nachrichten. – Wien, 1915. – 7 Janner.

289. *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–1918. – Düsseldorf, 1961. – 312 s.
290. *Gebattel K.* Die Bedeutung der Ukraine für Deutschlands Zukunft // Ukrainische Nachrichten. – Wien, 1916. 22 April.
291. *Grebing H.* Österreich – Ungarn und die „Ukrainische Aktion 1914–1918“ // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N.F. VI, 3. – S. 270-296.
292. *Kessler O.* Die Ukraine. Beiträge zur Geschichte, Kultur und Volkswirtschaft. – Berlin, 1916. – 53 s.
293. *Klimecki M.* Geneza wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919 // Studia i materiały do historii wojskowości. T. 36. – Wrocław; Kraków, 1994. – S. 149-180.
294. *Koko E.* Partia socialistyczna i Józef Piłsudski wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1920. Próba porównania stanowisk // Dzieje najnowsze. Rocznik XXX. – Warszawa, 1989. – S. 27-30.
295. *Lewyckiy E.* Galizien. Informativer Überblick über die nationale, wirtschaftliche, soziale und kulturelle Zustände der Landes. – Wien, 1916. – 40 s.
296. *Leuthner K.* Russischer Volksimperialismus. – Berlin, 1915. – 81 s.
297. *Lozynskyj M.* Der Weltkrieg und das ukrainische Problem: Ein Beitrag zur Aufklärung der gegenwertigen politischen Lage. – Berlin, 1915. – 56 s.
298. *Mark R.* Zur Ukrainischen Frage im Ersten Weltkrieg: Flugschriften des Bundes zur Befreiung der Ukraine und ihm nestehender Publizisten, 1914–1916 // Zeitschrift für Ostforschung 33 (1984). – S. 196-224.
299. *Olszański T.A.* Historia Ukrainy XX w. – Warszawa, 1994. – 348 s.
300. *Ostwald P.* Die Ukraine und die ukrainische Bewegung. Kriegshefte aus dem Industriebezirk. – Essen, 1916. – 38 s.
301. *Pernerstrofer E.* Die ukrainische Problem // Berliner Tageblattes. – Berlin, 1915. – 23 Februar.
302. *Puluj J.* Ukraina und ihre inter internationale politische Bedeutung. – Wien, 1915. – 41 s.

303. *Rorbach P.* Der Krieg und die deutsche Politik. – Leipzig, 1915. – 184 s.
304. *Rudnycki S.* Ukraina. Land und Volk. – Wien, 1916. – 140 s.
305. *Sobbota M.* Die Ukraine in ihrer Bedeutung für den Weltkrieg // Nord und Süd. – Breslaw, 1915. – Nr 9. – S. 113-116.
306. *Stępień S.* Polacy – Ukraińcy: tradycje w wspólnej przeszłości czy scieranie się racji narodowych? // Polska-Niemcy-Ukraina w Europie. – Rzeszów, 1996. – 1996. – S. 157-185.
307. *Schmidt A.* Das Ziel Rußlands. – Sttudgart, 1916. – 86 p.